

SOSIAL - MƏNƏVİ TƏRƏQQİ VƏ İSLAM

(Dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurasının «Sosial siyasi
elmlər» bölməsinin 14.09.2009-cu il tarixli
10 sayılı protokolu ilə dərs vəsaiti kimi
təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2010

2

Tərtib edən: Gülbahar Əliyeva

Elmi redaktoru: Maqsud Cəlilov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Əsədulla Qurbanov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Ağayar Şükürov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əliyeva G. Sosial - mənəvi tərəqqi və islam/Dərs vəsaiti.
Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı -2010, - 180 səh.

Kitabda sosial-mənəvi tərəqqi və din arasında qarşılıqlı münasibətlər, sosial tərəqqi anlayışı, İslamın mədəniyyətyaradıcı funksiyası, islamın sosial-mənəvi, siyasi konsepsiyaları, din və cəmiyyətin sosial-əxlaqi həyatı, mənəvi dəyərlər sistemində dinin yeri, müasir Azərbaycan cəmiyyətində İslam dininin rolu məsələləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, müstəqillik dövründə islam dininin və dindarın vəziyyəti hərtərəfli təhlilini tapmışdır. Kitab mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Əliyeva G., 2010

© «İqtisad Universiteti», 2010

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. Sosial mənəvi tərəqqi və din arasında qarşılıqlı münasibətlər.....	16
§ 1. Sosial tərəqqi anlayışı və onun mahiyyəti....	16
§ 2. İslam və mədəniyyət: islamın mədəniyyət-yaradıcı funksiyası.....	46
II FƏSİL: İslam dini və cəmiyyətin sosial-mənəvi tərəqqisi.....	70
§ 1. İslamın sosial-mənəvi və siyasi konsepsiyalarının mahiyyəti.....	70
§ 2. Din və cəmiyyətin sosial-əxlaqi həyatı.....	101
III FƏSİL: Mənəvi dəyərlər, din və tərəqqi.....	129
§ 1. Mənəvi dəyərlər sistemində din və tərəqqinin yeri və rolu.....	129
§ 2. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində islam dini və tərəqqi.....	145
NƏTİCƏ.....	166
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	172

GİRİŞ

Müasir dünyada sürətlə gedən qloballaşma prosesləri bəşər mədəniyyətinin və mənəviyyatının demək olar ki, bütün sahələrinə təsir göstərə bilmişdir. Məlum olduğu kimi bəşər mədəniyyətinin ən mühüm sahələrindən biri də dindir. Üç dünya dinindən sonuncusu və ən mükəmməl İslam dinidir. İslamın yaranması tarixi müasir dinşünaslıq və ilahiyyat elmləri üçün son dərəcə aktual problem olaraq qalmaqdadır. Araşdırdığımız problemə həsr olunmuş əsərlərin çox olmasına baxmayaraq, konkret tarixin bir çox hadisələri hələ də tam şəkildə tədqiq edilməmişdir. Çağdaş elm sahələri, islam tarixinin araşdırılması sahəsində hələ də istənilən nəticəni verməmişdir. Bunun başqa bir səbəbi də vardır. Uzun müddət ərzində Avropa tədqiqatçıları islamın tədqiqi sahəsində düzgün mövqedən çıxış etməmişlər. Nəticədə İslam haqqında yanlış təsəvvürlər yaranmışdır. Əslində isə İslam mükəmməl bir din kimi özünü göstərə bilmişdir.

XX əsrin son onilliklərində ictimai şüura «islam təhlükəsi»nə dair təsəvvürləri dünya birliyi üçün narahatçılıq doğuracaq amil kimi təqdim edən tədqiqatların sayı çoxalmışdır. Hələ XX əsrin 80-ci illərindən Z.Bjezinski Qərblə Şərq arasında münaqişə xəttinin müsəlman və xristianlar arasından keçəcəyinə dair baxışlarını nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışırdı. «Sivilizasiyaların toqquşması» konsepsiyası ilə S.Xantinqton bu fikirləri inkişaf etdirmişdir. Politoloq D.Rayps isə öz əsərinin birinə belə sərlövhə vermişdir: «Müsəlmanlar gəlir! Müsəlmanlar gəlir!»

«11 sentyabr hadisələrindən sonra islam dininə maraq görünməmiş şəkil aldı. Quranı mağazalarda sadəcə tapıb almaq müşkül məsələ oldu». Bu hadisələrə qədər

Qərbdə dinlərin tarixi barədə heç nə bilmək istəmirdilər. Məhəmməd peyğəmbər və islam dini haqqında da həmçinin... Bu gün ABŞ-da, Karolina ştatının universitetinin birinci kurs tələbələri üçün ədəbiyyat siyahısına dinşünas alim M.Sellin: «Quranı öyrənərkən: səmavi dinlər» kitabını daxil etmişdir. Lakin söz və din azadlığını bəyan edən ölkədə hamı bu universitetin üstünə «hücum çəkib». Sadə insanların dinlərlə tanışlıq və ünsiyyətinə imkan yaratmaqdan, bütün kütləvi informasiya vasitələrində bu insanları cəzalandırmağa çağırışlar həddindən artıqdır.[100, s.307]

Dinlərin insanları birləşdirən deyil, yalnız ayıran faktorlar kimi təhlil edilməsi uzun tarixə malikdir. Tədqiqatda bəhs etdiyimiz «sivilizasiyaların toqquşması» ideyasının yalnız S.Xantinqtona məxsus olduğunu düşünmək düzgün olmazdı. Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, «sivilizasiyaların toqquşması» haqqında fikri ilk dəfə hələ XX əsrin 30-cu illərində ingilis tarixçisi Arnold Toynbi söyləmişdir. A.Toynbinin elmi irsi bütün zənginliyi ilə hələ tam tədqiq olunmamışdır. «Sivilizasiyalar tarixin məhkəməsi önündə» adlı əsərinin bir bölümünü A.Toynbi «sivilizasiyaların toqquşması» adlandırmışdır. A.Toynbini «köhnə» hesab edilərək, S.Xantinqtonun dediklərini gecə-gündüz təbliğ etməyin səbəbləri vardır. Artıq on illərdir ki, kiçik ya böyük – terror hadisəsi baş verən kimi S.Xantinqtonun dediyini bütün kütləvi informasiya vasitələri təkrar edir.[124]

A.Toynbiyə görə yalnız dinlərin mənəvi yaxınlaşması, dialoqu sayəsində bəşəriyyət mənəvi vəhdətə gələ bilər: «insanların maddi birliyi deyil, mənəvi qardaşlığı və vəhdəti- gələcək dünyanın təməli, məqsədi bax bu olacaqdır».

İndi 1 milyarddan artıq müsəlman islam dininə mənsub olan dünyanın 50 ölkəsində yaşayır. Dünyanın 120 dövlətində müsəlman icmaları mövcuddur.

Qloballaşma və mədəniyyətlərarası dialoqda «islam faktoru» fenomeninin vurğulanması müasir tarixi və sosial-mədəni tədqiqatların yeni problem mövzudur. Elmi- nəzəri problem kimi «islam faktoru»nda bir sıra aspektləri aşkar etmək olar: 1) empirik; 2) ideoloji; 3) nəzəri.

İlk növbədə problemin nəzəri aspekti cəlb edir. Çünki nəzəri aspekt bu və ya digər dərəcədə, mədəniyyət fenomeni kimi problemin bütün tərəfləri ilə uzlaşır. Çünki, hər bir insan və onun ictimai şüuru dünya haqqında təsəvvürləri müəyyən mədəni- mənəvi formalarda mənimsəyir. İnsanlar üçün məhz mövcud reallıq və münasibətlər vacibdir.

XX əsrin son rübündə ictimai elmdə «islam faktoru»na bütövlükdə dünyanı bürüyən qlobal sosial-mədəni böhranın tərkib hissəsi kimi baxmaq ənənəsi formalaşmışdır.

İslam faktoru qloballaşmaya keçid dövrünün sosial-mədəni reallığının təzahürü kimi ortaya çıxdı. Qərbin klassik elmi anlayışının, yanaşma və metodlarının dünya reallığına tətbiqi potensialının tükəndiyi məlum oldu.

Respublikamızın müstəqil dünyəvi dövlətçiliyi bərpa olunduqdan sonra, mədəniyyətimizə təsir edən müxtəlif amillərdə Şərq və Qərbin sintezi və ahəngi qoruyub saxlamaqla, islam və mədəniyyətin əsrlərin sınağından çıxmış qarşılıqlı tarixi təcrübəsi bizim üçün böyük örnəkdir.

Ümumiyyətlə, sosial- mənəvi tərəqqi sistemində İslam dini mühüm yer tutur. Din ictimai şüurda, cəmiyyətin mənəvi həyatında özünün hökmran rolunu min illər boyu saxlamış, güclü bir mənəvi sərvətə və əqidəyə çevrilmişdir.

Biz ateizmin tənəzzülü və zəifləməsi, onun təsiri və nüfuz dairəsinin məhdudlaşması, dinin isə daha geniş vüsət tapması və kütləviləşməsi dövründə yaşayırıq.

Quran mənəvi dəyərləri yüksək qiymətləndirir, cəmiyyətdə yaxşılığa meyli təbliğ edir.(2: 177) «Yaxşı əməl heç də (ibadət vaxtı) üzünüzü günçixana və günbatana çevirməkdən ibarət deyildir. Yaxşı əməl sahibi əslində Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitaba (Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara) və peyğəmbərlərə inanan, Allaha məhəbbət yolunda (və ya mal- dövləti çox sevməsinə baxmayaraq) malını (kasıb) qohum- əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə, dilənçilərə və qulların azad olmasına sərf edən, namaz qılıb zəkat verən kimsələr, eləcədə əhd edəndə əhdinə sadıq olanlar, dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac, yaxud xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbr edənlərdir. (İmanlarında, sözlərində və əməllərində) doğru olanlar onlardır. Müttəqi olanlar da onlardır».[43, s.25]

Dinin, ənənəvi dindarlığın geniş yayılması keçmiş SSRi məkanında baş verən təbii proses olmuşdur. Sosial və mənəvi tərəqqi dövründə insanların dinə bağlılığı azalmır, əksinə daha da artır. Hazırda ictimai həyatın, siyasətin və hüququn, təhsilin, elm və incəsənətin dinlə əlaqələrinin güclənməsi kütləvi xarakter daşıyır. Dini təlimlər müasir dindarların əksəriyyətinin şüuruna və hissinə böyük təsir göstərir. Onlar İslam dinini həm də müsəlmançılığa mənsubiyyətin əsas əlaməti, məişətin ayrılmaz bir hissəsi, nəsillərdən qalan mərasim və ənənələr kimi qəbul edir və saxlayırlar. Dində baş verən dəyişikliklər dini münasibətlər sisteminin hansı sosial- mədəni- iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq müxtəlif dərəcədə və formada təzahür edir. Bununla belə dini şüurda baş verən dəyişikliklər özünü biruzə verir.

Müasir dövrdə, inkişafın yaratdığı sosial inkişaf konsepsiyaları bütün dünyada sosial və mənəvi tərəqqinin ən yüksək tipi, təcrübəsi və təlimi kimi çağdaş cəmiyyətində yaratdığı köklü dəyişikliklər, özünün müsbət təsirini göstərir. Çağdaş tərəqqi və onun zirvəsi kimi müasir cəmiyyətin meydana gəlməsi, inkişafı və möhkəmlənməsi, yeni-yeni ərazilərin və xalqların müstəqil inkişaf yoluna girməsi dünyadakı texniki tərəqqi proseslərinin nailiyyətləri dini şüurda ciddi dəyişikliklər yaradır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən proseslərin yaratdığı yeni quruluş, sistemlər və onların doğurduğu yeni mənəvi sərvətlər dünyası dini dəyərlərə daha çox ehtiyac yaradır. Bu cəmiyyətin varlığı, yaşaması, möhkəmlənməsi və tərəqqisinə görə dinə çox böyük ehtiyacı vardır. İndi xalqlar və millətlər arasında yeni münasibətlər formalaşdırılır, onların milli, dini və sosial-mənəvi inkişafı üçün hərtərəfli şərait yaranır. Müasir şəraitdə cəmiyyətin mədəni-texniki və sosial tərəqqisi üçün bütün imkanlar vardır.

Bir sıra Avropa mərkəzçilərin iddia etdiyi kimi İslam tərəqqiyə mane olmur. O qlobal şüurun inkişafına yardım göstərir. Xalqlar, dinlər arasında əməkdaşlıq və dialoq tərəfdarıdır. O eyni zamanda xalqların, millətlərin mütərəqqi adət-ənənələrinin mühafizəçisi rolunda çıxış edir.

Müasir müstəqil cəmiyyətlərin yaranması və inkişafı göstərir ki, bu cəmiyyətlərdə insanların ictimai və şəxsi həyatlarının dini himayə və təsəlliyyə böyük ehtiyacları vardır. Hazırda müstəqil Azərbaycan vətəndaşlarının fəaliyyətinin məzmununu təşkil edən əsas vəzifə ölkəmizin iqtisadi, sosial və mənəvi həyatının bütün sahələrini hərtərəfli inkişaf etdirməkdir. Müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin təkmilləşdirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi vətəndaşların sosial, mənəvi və dini həyatının, mədəniyyət

və sivilizasiyasının tərəqqisi və zənginləşməsi zəruridir. Müasir Azərbaycan vətəndaşının formalaşması və normal şəxsiyyət tipinin tərbiyə olunmasını yeni cəmiyyət quruculuğunun əsas vəzifəsidir.

Ölkəmizdə dindar adamlarının əqidəsinə hörmət edir, başqa dinlərə etiqad edənlərə həssaslıqla yanaşırlar. Onların elmi biliklərə, xalqımızın mənəvi sərvətlərinə yiyələnmələrinə, sosial-siyasi-mədəni həyata cəlb edilməsinə şərait yaradırlar. İnsanların dini və milli dəyərlər əsasında tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün ən aktual məsələlərdən biri də müxtəlif dinlər arasında, eləcə də ideya siyasi baxışlar və mənəvi sərvətlər sistemi arasında gedən mübarizəni ağıllı dialoqla, səmərəli fikir mübadiləsi ilə əvəz etməkdən ibarətdir. Müxtəlif ölkələrdə dinə müxtəlif münasibət bu dialoqa və fikir mübadiləsinə mane olmamalıdır.

Qərb sərvətlər sisteminin böhran keçirdiyi bir şəraitdə Şərqdə müasir dini cərəyanların sosial gerçəkliyə münasibətində və mövqeyində bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verir, müasirləşmə prosesi daha da güclənir.

Müasir şəraitdə Qərb dünyasının dini həyatında baş verən dəyişikliklər müxtəlif dinlərin, dini təşkilatların, ruhaniliyin fəaliyyəti zamanəmizin iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni irəliləyişlərə, zamanın qlobal problemlərinə, yaranan çətinliklərlə (işsizlik, hüquqsuzluq, nüvə müharibəsi təhlükəsi, ətraf mühitin çirklənməsi, terrorçuluq, əxlaqi düşgünlük, gələcəyə ümitsizlik və s.) əlaqədar yeni münasibətlərə yeni münasibət formalaşır.

Xalqların tarixi praktikası göstərir ki, müasir cəmiyyətin inkişafı sosial tərəqqisinin tipidir.

Cəmiyyətdə əmək bölgüsü meydana gəldiyi və müxtəlif təbəqələr, eləcə də dinlər yarandığı zamandan etibarən tarixi tərəqqi xeyli sürətləndi, lakin bu sürət böyük qurbanlar bahasına gəlmişdi. Maddi və mənəvi mədəniyyətin

yətin, elm və incəsənətin inkişafı – xalqların əsarətinə söykənirdi. Ziddiyyətlərsiz olmadan tərəqqi yoxdur. İndiyədək sivilizasiyanın tabe olduğu qanun belədir.

Bu qanun həmişə fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətin iqtisadi, mədəni tərəqqisi sosial tərəqqisi ilə tamamlanır. Sosial tərəqqi iqtisadi və mədəni tərəqqisi ilə yanaşı insanların ümumi inkişafı həm maddi güzəranının yaxşılaşmasına, həm də mədəni yüksəlişi uyğun gəlir.

Qərb ölkələrində bəzi nəzəriyyələrin əsasını təşkil edən fərdiyyətçilik, azadlıq və iqtisadi sərbəstlik (bazar iqtisadiyyatı) indi təkə, Qərb cəmiyyətlərinə xas düşüncə tərzini hesab olunmur. Bu həm də Şərq həyat və düşüncə tərzinə çevrilmişdir. Tarixin bütün mərhələlərində və dünyanın hər yerində insanlar bu düşüncələrə yiyələnmişdir. Son üç əsr ərzində Qərb tənqidi bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində mövcud olmuş bu düşüncələri sistemləşdirmişdir. Demokratik hüquqi dövlət, yəni insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunduğu dövlət modeli məhz liberal ideoloji əsasda meydana çıxmışdır.

Həm İslam dinini ön plana çəkənlər, həm də ateist mövqedən çıxış edənlər islam dininin qərb demokratiyası ilə, liberalizmlə, insan haqları prinsipləri ilə əlaqəsi olmadığını irəli sürürlər. Lakin hər iki mövqedən çıxış edənlər yanlış təsəvvüdədirlər. Çünki liberalizmin insanın maddi və mənəvi varlığını üstün tutan, insanı yüksəldən, onun ağılına güvənən fərdiyyətçilik prinsipləri islamın insana verdiyi qiymətlə oxşardır.

Digər dünya dinləri kimi İslam dini də mədəniyyətlə birlikdə yaranmış, onun tərkib hissəsi kimi çıxış etmiş, uzun müddət ərzində bəşəri mənəviyyətin təməli olmuşdur. Mədəniyyət mənəviyyətsiz ola bilməz və mənəviyyət ancaq mədəniyyət çərçivəsində təşəkkül tapır. Dini insanın başlıca, mühüm əsasını, kökünü mənəviyyət və ya əxlaq təşkil edir.

Şəxsiyyətin mənəvi- dini mədəniyyəti mənəvi və dini şüur və davranış mədəniyyətinin birliyidir.

Ümumi əxlaqi prinsiplərini bilmək, onları özünün mənəvi etiqad məsləkinə çevirmək, bu prinsipləri təbliğ etməyi bacarmaq onlara tam uyğun olan davranış formalarını müəyyən etmək əxlaqi seçim şəraitində əsasdır.

İslam əqidəsinə görə insan azad bir iradənin daşıyıcısıdır. Allah insanı yaradarkən ona iradə vermiş və hərəkətlərində sərbəst buraxmışdır. İslam dinində məcburiyyət yoxdur. Hər bir kəsin etiqadına, inamına başqası müdaxilə edə bilməz. İslam dininin bu yanaşması da liberalizmin azadlıq prinsipi ilə üst-üstə düşür.

İslama görə mülkə sahib olmaq qanun, miras isə halal sayılır. İslam müsəlmanı çalışmağa, qazanmağa, varlı olmağa sövq edir. Müasir İslam təlimində mülkiyyətə sahib olmaq prinsipi də İslamla uzlaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, xristian dinində katolik kilsəsinin islah olunması uğrunda reformasiya hərəkatının nəticəsində əmələ gəlmiş protestant etikasına da bu mövqedən çıxış edirdi. Məsələn, Cenevrədə kalvin kilsəsini yaratmış Jan Kalvin öz ardıcılalarına məsləhət bilirdi ki, «var-dövlət yığmaq üçün əllərini yanınıza salıb durmayın, səylə, yorulmadan çalışın. Kim varlı olarsa, deməli, o, Allah tərəfindən «seçilmiş adamdır» və cənnət qapıları onun üzünə açıqdır, qalanlarını isə cəhənnəm əzabı gözləyir». Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 60-70-ci illərində Qərb sivilizasiyası böhran keçirən vaxt xristian etikasına fenomen yenidən yada düşmüşdür. Bu zaman məlum olmuşdur ki, Qərbin böhran keçirməsinin mühüm səbəblərindən biri təmin olunmuş cəmiyyətdə dini etikasının, yəni fərdi zəhmət etikasının, şəxsi təşəbbüslərin və şəxsi məsuliyyətin dağılması, yox olmasıdır. Çünki XX əsrin 60-70-ci illərdə gənclər arasında mədəniyyət əleyhinə ideologiyası-

nın geniş yayılması nəticəsində əməyin əxlaqi mahiyyəti inkar edilmiş, zəhmət etikasına qarşı total müharibə elan edilmiş, Qərbdə fərdi əmək birdən-birə hörmətini itirmişdi. Bu halda, cinayətkarlığa, ailələrin dağılmasına, əxlaqi düşgünlüyə qarşı kəskin reaksiya göstərildi. Nəticədə, Qərb ölkələri əhalisinin əxlaqi prinsiplərin dirçəlməsinə doğru meyli artdı.

Əksər hallarda bəzi Qərb alimləri, sosioloqları sosial tərəqqi və din problemini sosioloji təhlil predmeti kimi inkar edirlər. Onların fikrincə tərəqqi probleminin özü sosioloji problem deyil, fəlsəfi və ya iqtisadi, son nəticədə isə tarixi problemdir, sosiologiyaya yalnız sosial dəyişikliklərlə məşğul ola bilər.

Sosial tərəqqi, dəyişikliklər və inkişaf prosesidir, özü də maddi və ideal obyektlərdə geriyə dönməz istiqamətlərdə baş verən dəyişikliklərdir. Sosial tərəqqi prosesləri dəyişikliklərinin müxtəlif ünsürlərinin və ya bu ünsürləri arasındakı münasibətlərin zənginləşməsi və bölgüsü ilə nəticələndikcə baş verir. Əslində inkişaf, daha geniş mənada gedən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyə və i.a. keçidi nəzərdə tutur. Kompüter texnologiyasının, elmi-texniki biliklərin yayılması kütlələrin şüuruna təsir göstərərək onların ideya-mənəvi hazırlığını artırır, kütlələrin sekulyarlaşması prosesini daha da dərinləşdirir.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlinin ən səciyyəvi cəhəti böyük ərazi miqyasında Sovet imperiyasının ağır nəticələrinin aradan qaldırılması uğrunda dünya ictimaiyyətinin keçmiş sovet xalqlarına yardım cöstərməsi ilə səciyyələnir. Yeni cəmiyyətə keçid dövrünə məxsus inqilabi proseslərin, sosial hərəkatların güclənməsi də bu qəbildəndir. Bütün bunlar obyektiv olaraq dinlərin dirçəlməsinə, insanların azad surətdə dini ehtiyaclarını ödəməyə əlverişli şərait yaradır. Mövcud çətinliklər mənəvi sarsıntılar ara-

dan qalxmaqdadır. Keçmiş sovet məkanında yaşayan xalqların siyasi şüurunun yüksəlməsi onların siyasi proseslərdə yaxından iştirak etməsinə müxtəlif etiqad formalarına meylin güclənməsinə imkan yaradır. Müasir dövrün çoxcəhətli sosial-iqtisadi, siyasi və ideoloji hadisələrinin çətin və ziddiyyətli problemlərin müzakirəsini, eləcə də həllini zəruri edir.

Ümumiyyətlə, sosial-mənəvi tərəqqi sistemində dinin, konkret desək, islam dininin yeri və rolunun tədqiqi vacibdir. Elə buna görə də haqqında danışdığımız problemin öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Həqiqətən, həmin problem olduqca az işlənmiş problemlərdən biridir. Doğrudur, Sovet dövründə Azərbaycanda din, ateizm, mənəviyyat, sosial tərəqqi, elmi-texniki inqilab, islam və mədəniyyət, islam və mənəviyyat problemlərinə həsr olunmuş xeyli əsərlər çapdan çıxmışdır. Həmin əsərlərin müəllifləri, o cümlədən, professorlar M.Cəlilov, R.Əliyev, Ə.Əliyev, A.Şükürov, A.Əhədov, Ə.Qurbanov, R.Aslanova fəlsəfə elmləri namizədləri M.Məmmədov, A.Məmmədov, Ağəli Məmmədov, Q.Mürşüdlü və başqaları.[65; 139; 111; 71; 96; 110; 66; 122; 86; 72; 135; 92; 70; 103; 107; 74; 125; 114; 126; 138; 129; 97; 141; 106; 93; 119; 105; 88; 109; 95; 104] öz əsərlərində İslam dini ilə cəmiyyət həyatının ictimai-siyasi, sosial-mənəvi sahələrinin əlaqəsini təhlil etmişlər. Haqqında danışdığımız müəlliflər yaşadıkları dövrün tələblərinə müvafiq olaraq əsərlərini rəsmi ideologiyanın prinsiplərinə uyğun yazmışlar. Həmin dövrdə başqa cür yazmaq da mümkün deyildi. Lakin tədqiqatçıların sosializm cəmiyyətinin tələbləri çərçivəsində yazdığı əsərlərdə də bu günün özündə belə öz əhəmiyyətini itirməyən mülahizə və fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Keçmiş SSRİ məkanında bizi maraqlandıran problemə dair bir sıra müəlliflərin

əsərləri də işıq üzü görmüşdür.[16; 15; 31; 52; 54; 49; 48; 51; 47; 21; 28; 61; 7; 18; 2; 8; 6; 9; 50; 24; 56; 57; 14; 42; 45; 5; 13; 25; 34] Problemin müasir tələblər mövqeyindən tədqiqinə isə yalnız son on illiklərdə başlanılmışdır. Müasir dövrdə yaranan əlverişli şərait dediklərimizin bir daha sübutu ola bilər. Dünya dinlərinin inkişafı tarixinə obyektiv qiymət vermək, onların müasir vəziyyətini düzgün təhlil etmək tamamilə mümkündür.

Monoqrafiyanın əsas məqsədi islam dininə dair tədqiqatların mühüm cəhətlərindən biri- sosial mənəvi tərəqqi sistemində İslam dininin yeri və rolunu tədqiqata cəlb etmək olmuşdur. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlər tədqiqini tapır.

- Sosial-mənəvi tərəqqi və din arasında qarşılıqlı münasibətlər;
- Sosial tərəqqi anlayışının mahiyyəti;
- İslamın mədəniyyətlə əlaqəsi;
- İslamın sosial- mənəvi və siyasi konsepsiyalarının mahiyyəti;
- Din və cəmiyyətin sosial-mənəvi həyatı;
- Mənəvi dəyərlər və din;
- Mənəvi dəyərlər sistemində sosial tərəqqinin yeri və rolu.

Bütün məsələlərin həllinin yerinə yetirilməsi monoqrafiyanın orijinallığını bir daha sübut edir.

Dediklərimiz həm kitabın qarşısına qoyulan problemin həlli metodologiyası, həm də alınan nəticələrlə özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl, sosial mənəvi tərəqqi anlayışı yeni baxış bucağından təhlilini tapır. İkincisi, sosializm ideologiyasının tam əksi olaraq tərəqqi və din arasında normal münasibətlərin mövcudluğu konkret fakt və müddəalarla sübut edilir. Üçüncüsü, ilk dəfə olaraq islamın sosial-mənəvi və siyasi konsepsiyalarının mahiyyəti

hərtərəfli şərhini tapır. Dördüncüsü, bütövlükdə dinin, mədəniyyətin tərkib hissəsi olması xüsusi vurğulanır.

Beşinci, mənəvi dəyərlərin, daha dəqiq desək islamın mənəvi dəyərlərinin humanistliyi, ümumbəşəriyyəti ön planda verilməsi ilə yanaşı altıncısı, sosial tərəqqi və mənəvi dəyərlərin vəhdəti məsələsi elmi dövriyyəyə çıxarılır və təhlil edilir.

Yeddinci, Respublikamızda islam dininin yeri və rolu konsepsiyasının yaradılması da diqqəti cəlb edir.

Monoqrafiyada dinşünaslıq mövqeyindən araşdırmaların həm dünya, həm də milli təcrübəsinə istinad edilmişdir. Sosial mənəvi tərəqqi sistemində İslam dininin yeri və rolu probleminin keçmiş SSRİ məkanında yaşayan alimlərin, xüsusilə Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında geniş və məhsuldar şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Lakin, artıq qeyd etdiyimiz kimi həmin əsərlərdə kommunist ideologiyasının sinfi mövqedən çıxış etməsi dinin tənqidi üstün yer tutmuşdur.

I FƏSİL

SOSIAL-MƏNƏVİ TƏRƏQQİ VƏ DİN ARASINDA QARŞILIQLI MÜNƏSİBƏTLƏR

§1. Sosial tərəqqi anlayışı və onun mahiyyəti

Bəşəriyyət XXI əsrə, daha dəqiq desək, qriqoryan təqvimini ilə III minilliyə 7 ildir ki, qədəm qoymuşdur. Hazırda dünyada yaşayan bütün müasirlərimiz, sözün həqiqi mənasında böyük dəyişikliklərin müşahidəçiləri, əksər hallarda isə iştirakçılarıdır. Əgər biz bəşəriyyətin keçmişinə nəzər salsaq onda görürük ki, ilk dəfə primitiv alətlərdən başlayan insan indiki elmi-texniki nailiyyətlərə qədər böyük bir yol keçib gəlmişlər. Kosmik gəmilər, kompüter texnologiyası və s. və s. dediklərimiz nailiyyətlərin cüzi bir hissəsidir. Bütün bu elmi-texniki nailiyyətlərsiz sosial-mənəvi tərəqqi, daha dəqiq desək müasir sivilizasiya qeyri-mümkün olardı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nailiyyətlər öz-özünə hazır şəkildə və yaxud da Allahın hədiyyəsi kimi meydana çıxmamışdır. Bəşəriyyət illər, əsrlər, minilliklər ərzində addım-addım məqsədə doğru, ağıl, fiziki qüvvəsi, zəhməti hesabına bu nailiyyətlər əldə etmişdir. İctimai və sosial-mənəvi tərəqqinin inkişafının magistral yolu belədir.

Homo sapiensin (ağıllı insanın) formalaşması ilə bəşəriyyətin ağıllı tarixi başlanır. Həmin insan dünyanı izah edən sistemi yaratmaq yolu ilə təbiətlə özünün qarşılıqlı münasibətinin dramını həll etməyə cəhd etmişdir. Lakin bu vəzifə o qədər də asan deyildi, əksinə olduqca çətin və mürəkkəb hesab edilirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ibtidai insan addım-addım, tədricən yolundan dön-

mədən yorulmadan irəliyə doğru hərəkət etmişdir. Biliksizlikdən səthi biliyə doğru, onlardan daha dərin biliklərə doğru, sadələvh dini mifoloji qavrayışdan elmi biliklər dünyasına doğru hərəkət çətin, ağır, mürəkkəb, lakin olduqca şərəfli bir yol olmuşdur. İnkişafın dialektik yolu bu cür təsəvvür olunmaqdadır. Şübhəsiz bəşəriyyət bu istiqamətdə təbiətin dərk olunmasında böyük uğurlar qazanmasına baxmayaraq öz mahiyyətinə görə həmin proses sonsuz heç nə ilə məhdudlaşmayan bir proses hesab olunur. Həmin prosesdə Arximed oxu obyektiv əsasda ağıl və bilik rolunda çıxış edir. Bütün zəmanələrin və xalqların, daha dəqiq desək, Şərqi və Qərbi, Cənub və Şimalın qabaqcıl mütəfəkkirləri bəşər dünyasının həmin sütunlarının fəvqəladə dərəcədə mühüm rol oynadığını dönə-dönə qeyd etmişlər. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi bu çətin yolun əldə edilməsi müxtəlif dünyagörüşləri və baxışların, ideyaların barışmaz mübarizəsi ilə başa gəlmişdir. Müxtəlif təbii-elmi qlobal problemlərin həlli də bu yolla əldə edilmişdir. Onların həllində müxtəlif dünyagörüşü yanaşmaların mövcud olmasına baxmayaraq ağıl və bilik tədricən yeni-yeni zirvələrə çata bilmişdir. Öz mahiyyətinə görə bütün bu proseslər qanunauyğundur. Müəyyən dövrlərdə bazis əsasında formalaşmış ağıl dünyanı idarə etmişdir.

Konkret olaraq sosial tərəqqi dedikdə nəyi başa düşülmüşdür?

Tərəqqi dedikdə həyatda və elmdə sadəcə dəyişmə və hərəkət nəzərdə tutulmur. Təbiət və cəmiyyətdə hadisələr, proseslər, hərəkət və dəyişmə tərəqqidən kənar da baş verə bilər. Tərəqqi inkişaf ilə yaxından bağlı olub, onun yüksələn xətt üzrə olan istiqamətini göstərir. Tərəqqi prosesində əvvəllərdə hadisələrdə olmayan yeni meyillər, cəhətlər, keyfiyyətlər meydana gəlir. Bu yeniliklər hadisələrin mahiyyətinə təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, müasir insan nəslinin yaşadığı dövr daha yüksək texnologiyalara keçid dövrüdür. Bu dövr dünyada inqilabi proseslərin dərinləşdiyi, xalqların müstəqillik əldə etdikləri, demokratiyaya doğru addımladıkları, bəşəriyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi tərəqqi sahəsində yeni-yeni nailiyyətlər qazandığı və dünyanın milyonlarla adamlarının geniş xalq kütlələrinin şüuruna güclü təsir göstərdiyi, sosial və elmi-texniki tərəqqinin adamların şüurunda və məişətində, istehsal prosesində köklü dəyişikliklər yaratdığı bir dövrdür.

«Sosial sözü» latınca «socialis» sözündən alınmadır və «ümumi», «ictimai» mənasını verir. Əslində bu anlayış haqqında elmi ədəbiyyatda o qədər də geniş məlumat verilmir. Geniş mənada «sosial» dedikdə bütün cəmiyyətə xas olan xüsusiyyət kimi qəbul edilir. Deməli, bu mənada «sosial» sözü ictimai mənasını verir. Məhdud mənada isə «sosial» anlayışı əsasən insanların arasındakı ümumi əlaqələri, insanlararası müxtəlif tipli münasibətləri, insanların birgə fəaliyyətini əks etdirən cəhətləri, ictimai proseslərə xas olan amilləri, insan faktorunu və b.k. xüsusiyyətləri ifadə edir. Birbaşa insanla, insanın mahiyyəti ilə bağlı olan bu anlayış elmdə, həyatımızda ən mühüm anlayışlardan biridir. «Sosial» termininin dəqiqləşməsi üçün iki məsələyə diqqət yetirilməlidir. 1) İnsanlar arasındakı münasibətin xarakteri; 2) insanın özünün mahiyyəti. [37; s.88]

İslam, mədəniyyətinin qəlbi, ürəyi onun dünyagörüşündə mühüm yer tutan insan haqqında biliklərdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Allah mələklər və cinləri yaradır. Allah öz mələklərinə deyir ki, mən insanı gildən yaradıram və nə vaxt bu işi başa çatdırdım, ona öz ruhumdan nəyisə verdikdən sonra, o zaman ona itaət edin. Həqiqətən mələklərin iblisdən başqa hamısı əyilib insana təzim edir. Elə buna görə də Allah iblisi lənətləyir.

Beləliklə, Adəm Allahın sonuncu əsəri sayılır. Adəm şad olsun deyə Allah Həvvanı yaratdı. Lakin iblis həm Adəmi, həm də onun arvadı Həvvanı yoldan çıxarır. İlk günah işlətdiklərindən insan nəsli həyat nemətlərinə gedən yolun nə qədər ağır olduğunu dərk etməyə başladı. Qurani-Kərimdə deyilir:

57:20. (Ey insanlar!) Bilin ki, dünya həyatı oyun-oyuncaq, bər-bəzək, bir-birinizin qarşısında öyrənmək və mal- dövləti oğul-uşağı çoxaltmaqdan ibarətdir. Bu elə bir yağışa bənzəyir ki, onun yetişdirdiyi bitki (məhsul) əkinçilərin xoşuna gələr. Sonra o quruyar və sən onun saralıb solduğunu daha sonra çör-çöpə döndüyünü görürsən. (Dünya malına aldananları) axirətdə şiddətli əzab, (dünya malına uymayanları isə) Allahdan bağışlanma və razılıq gözləyir. Dünya həyatı aldanışdan, yalandan başqa bir şey deyildir.

57:21. (Ey insanlar!) Rəbbiniz tərəfindən bağışlanmağa və göycə, yercə geniş olub. Allaha və onun peyğəmbərlərinə iman gətirənlərdən ötrü hazırlanmış Cənnətə nail olmaq üçün (yaxşı əməllər etməkdə) bir-birinizdən qabağa düşməyə çalışın. Bu Allahın dilədiyi kimsəyə əta etdiyi lütf, mərhəmətdir. Allah çox böyük mərhəmət, kərəm sahibidir.[43, s.558]

Bütün bunlara baxmayaraq prinsipcə Qurani- kərim insana qarşı çox ciddidir.

6:32. Dünya həyatı onun və əyləncədən başqa bir şey deyildir. Axirət yurdu müttəqilər üçün daha xeyirlidir. Məgər dərk etmirsiniz? [43, s.108]

Müsəlman mədəniyyəti bütün müsəlmanların Allah qarşısında bərabərliyini qətiyyətlə irəli sürür. Hər bir mömin ədalətli məhkəməyə və xilas olmağa ümid bəsləyə bilər. Lakin islam dini insanı bir məxluq kimi qiymətləndirirsə də Allahın qarşısında adi toz lənəsindən fərqlənir.

Allah- mütləq dəyərdir və insan həyatında təcəssümünü tapmır. O həmişə insandan kənardadır. Onun şəxsi təcrübəsindən uzaqdadır. İnsanlara yalnız Allahın elçiləri- messiya (mehdi) müraciət edir. Bu cür mehdilər yerdə ona görə təzahür edirlər ki, buradakı vəziyyəti düzəltsinlər, ədaləti bərpa etsinlər.

Qlobalşama dövrünü müstəqil cəmiyyətin meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və möhkəmlənməsi, yeni-yeni ölkələrin və xalqların demokratik və azad inkişaf yoluna qədəm qoyması, dünyadakı proseslərin daha da genişlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri dini şüurda ciddi əksini tapır, bütün dini cərəyanları yeni-yeni sosial-siyasi problemlərə münasibətində xeyli dəyişiklik yaradır.

Müstəqil cəmiyyət və onun məhsulu olan yeni mənəvi sərvətlər sistemi dini tələbata mühüm yer ayırır. Bu cəmiyyətin varlığı, yaşaması, möhkəmlənməsi və inkişafı üçün dinə daha çox ehtiyacı vardır. Müasir inkişaf şəraitində cəmiyyətin bütün üzvləri dinə və ateizmə münasibətlərindən asılı olmayaraq sosial-siyasi və mədəni həyatın istənilən sahəsində bərabər hüquqa malikdirlər, onların hər biri üçün əmək, təhsil, mənzil, istirahət və digər hüquqlar təmin olunur.

Bu cəmiyyətdə insanların ictimai və şəxsi həyatlarının dini himayə və təsəlliyyə də böyük ehtiyacları vardır. Qloballaşma şəraitində baş verən sosial iqtisadi, elmi-texniki tərəqqi və mədəni inkişaf, cəmiyyətin özünün inkişafı obyektiv olaraq dinə xüsusi yer verir, digər tərəfdən isə həmin prosesin özü dünyəviləşməni doğurur, bu da sosial tərəqqinin vacib amili hesab olunur.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyət və şəxs anlayışları bir-birindən fərqlənir. Şəxs, fərd, adam məfhumları mahiyyətcə eyni anlayışı ifadə edir. Həmin məfhumlar aramızda həm bioloji, həm də sosioloji keyfiyyətlərin birliyidir. Şəx-

siyyət isə şəxs, adam məfhumlarından fərqlənir. Şəxsiyyət anlayışının üç izahı vardır. Fəlsəfi, pedaqoji və dini izahlar həmin qəbildəndir. Fəlsəfi mənada şəxsiyyət deyəndə həyatı dərk edən və onu dəyişdirməyə qadir olan şəxs, yaxud adam nəzərdə tutulur. Belə adamlar isə tarixdə az olur.

Pedaqogikada şəxsiyyət anlayışına bir qədər başqa mənə verilir. Milli pedaqogika hər bir şəxsin və ya adamın malik olduğu mənəvi, əxlaqi, estetik və s. keyfiyyətlərin məcmusunu şəxsiyyət hesab edir.[75; s.71] Dinşünaslıqda isə şəxsiyyət dedikdə mömün əqidəli dindar, sözün həqiqi mənasında «Allah adamı» nəzərdə tutulur.

Şəxsiyyət haqqında danışarkən adamın üz quruluşu, boy-buxunu, gözünün, saçının rəngi kimi anadangəlmə fiziki keyfiyyətləri deyil, onun həyatda qazandığı mənəvi, əxlaqi, estetik və s. keyfiyyətlər ön plana çəkilir. Həyatda qazanılan keyfiyyətlər isə hər bir şəxsə olur. Adamlarda şəxsiyyətin necəliyini səciyyələndirən bu cür keyfiyyətlər, başqa sözlə xarakterin xüsusiyyətləri müxtəlif olur. Birində əməksevərlik, digərində tənbellik, birində səliqəlilik, digərində səliqəsizlik, birində yaşlılara qayğı, başqasında laqeydlik və s. keyfiyyətlər özünü qabarıq şəkildə göstərir. İnsan şəxsiyyətini, onun xarakterini səciyyələndirən həmin keyfiyyətlərin səbəbləri nədir? Bu cür sual çoxlarını düşündürmüş və indi də düşündürür.[30, s.176]

Respublikamızda onun ayrı-ayrı rayonlarında, dünyəviləşmə və qlobalaşma praktikasının tətbiqinin vacibliyi göz qabağındadır. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və praktikasının ən aktual məsələlərindən ən mühümü də inkişaf etmiş və inkişaf yoluna çıxmış ölkələrin dini baxışlar və mənəvi sərvətlər sistemlərinin inkişaf etdirilməsidir. Tədqiqat işində həmin məsələlərdən, xüsusilə, sosial və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar dinin müasirləşdirilməsi, dünyəviləşmə prosesinin mahiyyəti və rolu,

müasir gənclərin xarakteri və mənəvi tərbiyə işinin inkişafı ön plana çıxır.

Müasir dünyada dinin və dindarların mövcud olmasını ilahiyyətçilər haqlı olaraq Allahın real varlığına əsaslanaraq izah edirlər. Buradan belə bir vəziyyət alınır. Allaha inam onun mövcudluğuna əsaslanaraq şərh olunur. Allahın mövcudluğunu etiraf etmək isə kor-koranə inamı tələb edir. Bu isə bütün dinlərin başlıca cəhətidir. Dinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi «izah edilməsinin» çox vaxt həqiqətlə, elmlə heç bir əlaqəsinin olmaması ilə əlaqələndirirlər. Əlbəttə bütün bu fikirləri qeyri-şərtsiz qəbul etmək də düzgün olmazdı.

İctimai şüur forması kimi dinin spesifikliyi xüsusi qeyd edilməlidir. Din ictimai varlığın hakimlik- məhkumluq münasibətlərinin mövcud olduğu, insanların öz həyat şəraitindən asılı qaldığı tərəfi əks etdirir. Marksizm dinə verdiyi tərifi görə: «hər bir din insanların gündəlik həyatında onlara hökmranlıq edən xarici qüvvələrin insanların beynindəki fantastik inikasından, yer üzərindəki qüvvələrin səma qüvvələri şəkli aldığı inikasdən başqa bir şey deyildir».[11, s.320] Deməli, insanlar üzərində hökmranlıq edən real qüvvələr onların dini şüurunda yanlış əks olmur və xəyali, fəvqəltəbii qüvvələr kimi özünü göstərir.

Qərb cəmiyyətinin, onun ideologiyasının ümumi böhranı ilə əlaqədar olaraq müasir dini təşkilatlar Avropa ölkələrində mənəvi sərvətlərin, sosial-iqtisadi həyatın böhranlı vəziyyətini, dərin daxili ziddiyyətlərə məruz qaldığını bildirir. Ənənəvi Qərb konsepsiyaları və prinsipləri əsasında dünyanın dərk olunmasının aktual problemlərinin həllinin mümkün olmadığını etiraf edən dini təşkilatlar «ümitsizlik və çaşqınlıq vəziyyətində yaşayan dünyada» mənəvi rəhbərliyi öz əlinə almağa çalışır və «dünyanın düşar olduğu böhrandan» xilas olması, «ruhən

saflaşması» yolunu bunda görür. Dindən uzaqlaşmış cəmiyyətlərin və adamların yenidən dinə qayıtmaları, dini dünyagörüşə yiyələnmələri, mövcud dini etiqadın möhkəmlənməsi «mənəvi sağlamlıq və birliyin» yeganə yolu hesab olunur. Müasir dini cərəyanlar dini etiqadların, dini prinsip və konsepsiyaların köməyiylə çətinlikləri aradan qaldırmaq istəyir. Bütün bu qəbildən olan dini konfessiyalar həmişə olduğu kimi hazırki dövrdə də dini sərvətlərin «tükənməz ilahi qüdrəti», «əbədi ahəngdarlıq və saflıq gücü» haqqında ilahiyyətçilik konsepsiyalarını müasir dünyanın, elmi-texniki tərəqqi əsrinin təzadları baxımından yeniləşdirir və təbliğ edirlər.[51, s.14-15]

Ərəb dini- fəlsəfi fikrinin əsas cərəyanlarının diqqət mərkəzində duran mühüm fundamental idrak problemlərindən biri İslam dünyagörüşü sisteminin tarixi zamanda bəşər cəmiyyətinin nəzəri mənzərəsinin koordinatı kimi təqdim olunan əsil məsələ İslamda tərəqqi (ət-təqaddum) konsepsiyasıdır.[64, s.52]

Bu gündən bizi əhatə edən sosial, mədəni və mənəvi reallığın inkişaf ritminin hədsiz sürətlənməsi, qloballaşma prosesi və mədəniyyətlərin ünsiyyəti ilə əlaqədar olaraq, insanların mənəvi- dəyər oriyentasiyalarının köklü dəyişikliklərə uğraması elmi və ictimai idrakı düşündürən əsas mövzulardandır. Baş verən hadisələrin mahiyyəti və inkişaf meyillərini nəinki ictimai şüur, hətta ictimai elm də birmənalı şəkildə qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir. Cəmiyyəti elli il müddətində dünya müharibəsinin sarsıntılarını yaşayan, «soyuq müharibə» mərhələsini başa vuran, dünyanın sonuncu imperiyasının dağıldığı «qoca» dünyanın nəfəsini dərməyə macal tapacağını düşünmək məntiqli olardı.

Üçüncü minilliyin başlanğıcında bəşəriyyət global (siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi, demokratik və s. sahə-

lərdə) transformasiya, dönüş və keçid sözləri ilə səciyyələndirilən yeni fenomenlə üz-üzə qaldı.

Transformasiya dövrünün əsas və ziddiyyətli, cəhətlərindən biri posmodern yaxud informasiya cəmiyyətinin təşəkkülünü sürətləndirən qloballaşma prosesidirsə, digəri lokal sivilizasiyaların yeni nəslinin formalaşmasıdır. Hər bir xalqın öz köklərinə qayıdıqla, paralel olaraq Şərqi dünyasına, islam dininə münasibətdə bütün dünyada artan marağı ifadə edən «islam triumfu», «islam intibahı», islam (demoqrafik) partlayışı və s. kimi anlayışlar elmi müstəvidə geniş təhlilə cəlb olunmağa başladı.

Müasir tərəqqi dövründə tədqiqatçıların diqqətini daha çox qloballaşma prosesləri özünə cəlb edir. Qloballaşma anlayışı adətən iqtisadiyyatın, texnologiyaların, informasiyaların, siyasətin və i.a. az və ya çox dərəcədə vahid ümumdünya sisteminin bərqərar olması proseslərini ifadə edir. Belə proseslər nəticəsində ölkələr və xalqlar öz aralarında təkcə qarşılıqlı əlaqələrlə girmirlər, həm də qarşılıqlı asılılıqlarda olurlar. Qloballaşma bütünlükdə dünyanın yeni şəkildə- vahid, ümumi «yaşayış yeri» kimi dərk edilməsidir. Qloballaşma mənəvi dəyərlərdə, o cümlədən dinə də təsir göstərir.

Bu gün yaşadığımız dövr qloballaşma dövrüdür. Bu zaman dünya baş verən dəyişikliklərin dərinləşdiyi, hazırki müstəqil cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi tərəqqi sahəsində mühüm uğurlar qazandığı və dünyanın milyonlarla adamlarının, şüuruna güclü təsir göstərdiyi, sosial və texniki tərəqqinin insanların şüurunda və davranışında, istehsal prosesində əsaslı dəyişikliklər yaratdığı bir zamandır. Qeyd etdiklərimiz dünyanın dini inikasını formalarını adamlarda dini ehtiyacların imkanlarını hərtərəfli canlandırır, tarixən formalaşmış dini təsəvvür və baxışların, mərasim və ritualın inkişafına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan sosial-mənəvi və elmi-texniki tərəqqi

dövründə yaşayan, həmin tərəqqinin uğurlarının təsirinə məruz qalan, müasir insanların mənəvi dünyası, dünya-baxışı, sərvəti yönümlüyü, həyatı mövqeyi dinə münasibəti əvvəlkiyə seçilir. Müasir insanın dünyagörüşünün və psixologiyasının, onun həyat tərzinin dini təsəvvür və baxışların, dini adət və ənənələrin, ayinçiliyin təsirindən azad olması- sekulyarlaşması kütləvi xarakter daşıyır. Müasir adamların psixologiyası dini baxışlar və ehkamlarla tamamlanır. Sosial və elmi-texniki tərəqqi əsrinin övladı olan və bu tərəqqinin yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərdən bəhrələnən müasir dindarın fərdi şüuru dini ehkam və əfsanələrlə zəngindir. Dindarlar arasında yaranan və getdikcə daha da güclənən belə bir «anlaşma» bütün dinləri əhatə edən müasirləşmə - yeniləşmə prosesini şərtləndirən ən başlıca səbəblərdən biridir, buna görə də bütün tarix boyu ilahiyatçılar cəmiyyətdə və şəxsiyyətin psixologiyasında baş verən dəyişiklikləri nəzərə almalı olmuşlar. Bizim dövrdə din xadimlərinin yazılı dini mənbələrə (Bibliya, Quran və s.) əfsanə və hədislərə verdikləri şərhə orta əsrlərdə verilən təfsir və izahları eyniləşdirmək olmaz. Onların arasında böyük fərq vardır. Sosial-mənəvi və elmi-texniki tərəqqinin yaratdığı yeni tarixi şərait, bu dövrün adamlarının psixologiyası və tələbatı dini birləşmə, icma və təşkilatları, kilsə və məscidləri cəmiyyətlə və dindarlarla ünsiyyətin yeni-yeni forma və metodlarını axtarmağa, dini müasirləşdirməyə, dini ehkam və ayinləri daha sadə və anlaşılıq etməyə vadar edir.[51, s.18-19]

Mövcud ədəbiyyatlarda dini etiqad üç əsas xüsusiyyətlə xarakterizə olunmuşdur.

Birinci, dini etiqad şüurda sadəcə fəvqəltəbiilik haqqında təsəvvürlərin olmasını deyil, həm də fəvqəltəbiiliyin real mövcudluğuna kor-koranə yəni sübutsuz etiqad edilməsini nəzərdə tutur. Belə bir etiqad olmadığı halda dindən də söhbət belə gedə bilməz. Məhz nağıl ilə

dini miflər, fantastik obrazlar iştirak edən bədii əsərlərlə əsl dini etiqadlar arasındakı fərq də bundan ibarətdir. Eyni zamanda fəvqəltəbiiliyə dini inam emosional münasibəti də zəruri edir. Dindar adam fəvqəltəbiiliyi sadəcə olaraq təsəvvür etməklə və onun real mövcudluğuna sadəcə etiqad göstərməklə qalmır, həm də özünün ona bəslədiyi münasibətində emosional həyəcan keçirir. Bir sıra teoloqlar dini hissi insanın qeyri-adi qüvvələrlə təmasından doğan müqəddəs vahimə və vəcdin uyuşması şəklində, onun sirli mistik nurlanması kimi müəyyən etməyə çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, insanın hər bir hissi onun dini təsəvvürləri ilə birləşərək dini rəng alır. Əgər dindarın şüurundakı fəvqəltəbi obyektdə yönəldilsə, onda dini hissə çevrilə bilər. Bu hal bütövlükdə bütün dini sistem, o cümlədən dini şüur üçün dini təsəvvürlərin həlledici rolunu göstərir.

Üçüncü fəvqəltəbiiliyə etiqad belə bir inamı da özündə birləşdirir. Bu o deməkdir ki, insanlar da öz növbəsində fəvqəltəbiinin rəğbətini qazanmaq, mərhəmətli münasibətinə nail olmaq və s. üçün ona lazımı vasitələrlə təsir göstərə bilər. Burada dindarla onun etiqad etdiyi xəyali obraz arasınca xüsusi bir illüziyalı əməli münasibətlər yaranır.[77, s.79]

Müasir dünyada dini-mənəvi dəyərlərdən səmərəli istifadə olunması hər bir ölkə üçün, hər bir axlıq üçün, hər bir din üçün çoxcəhətlidir.

XX əsrin iflası uğramış təlimləri əsrlər boyu özünü doğrultmuş milli-mənəvi dəyərlərin həmişə yaşarlığını sübuta yetirdi. Biz dini mədəniyyətimizin, tarixi və milli mentalitetimizin bir fenomeni və ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edirik. Tarixdə elə dövrlər olmuşdur ki, cəmiyyət həyatında dinin oynadığı rol düzgün qiymətləndirilmişdir.

Totalitar rejimlərin və ideologiyaların süquta uğradığı indiki dövrdə dinlərin cəmiyyət həyatında oyandığı rol dinamik şəkildə dəyişir.

Müasir dövrün bütün qəbildən olan dini sosial-fəlsəfi fikrində bəşəriyyətin tarixi inkişafı perspektivi, sosial-mənəvi tərəqqinin məzmunu və hərəkətverici qüvvələri haqqında konsepsiya mühüm yer tutur. Bu heç də təsadüfi deyildir. Tərəqqi prosesinin dərinləşdiyi, texnologiyaların tarixi inkişafın gedişinə göstərdiyi təsirin durmadan artdığı, müasir cəmiyyətin və ona xidmət edən sərəvətlər sisteminin (mədəniyyətin, fəlsəfənin, dinin) inkişaf etdiyi bir dövrdə tarixi prosesin sosial-fəlsəfi problemlərinin dini konsepsiyaların müasirləşdirilməsinə xüsusilə fikir verilir. Müxtəlif iqtisadi siyasi və mədəni sosial-siyasi şəraitdə yaşayan xalqların həyatında müasir dindarın (xristian, islam, buddizm, iudaizm və b.) tutduğu yer, dini birləşmə və təşkilatların dini ideologiyanın rolu eyni deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, yuxarıda deyildiyi kimi həmin xalqların və ölkələrin tarixi ənənəsi, inkişaf səviyyəsi, hazırki şəraitdə həll etdiyi sosial-iqtisadi, mədəni problemlərlə bağlıdır. Lakin bütün hallarda müasir dinlərin sosial-fəlsəfi konsepsiyalarında əsrin global problemləri, insan problemi, tarixi prosesin perspektiv məsələləri öz əksini tapır. Həmin məsələlər dini idealist dünyagörüşü mövqeyindən nəzərdən keçirilir və təhlil olunur.[51, s.20]

Mənəvi həyatın sahəsi olmaq etibarilə dinin məzmunu, xüsusiyyəti dini şüurla müəyyənləşir. Dinin dünyanın praktiki-mənəvi mənimsənilməsinin digər üsullarından nisbi həddi məhz, onunla bağlıdır. Dini şüura bir sıra cəhətlər xasdır: təxəyyüllə yaradılan hissi əyanilik, simvolilik, güclü emosionallıq, ən başlıcası integrativ xüsusiyyətə malik olan dini inam kainatı və insanı dərk etməyin spesifik intuitiv mistik üsullarını işləyib ha-

zırlamışdır. Həmin üsullardan vəhy (xəbər) və meditasiya (düşüncənin əşyalara nüfuzu) daha çox diqqəti cəlb edir.

Bir çox sosioloqlar, etiklər, dinşünaslar müəyyən cəmiyyətlərdəki mənəvi mədəniyyətin vəziyyətini bəhanə gətirərək mənəviyyət sahəsində tərəqqinin imkanlarını inkar edirlər. Həqiqətən, inhisarçı kapitalizm şəraitində qərb mənəviyyəti dərin böhran şəraitində olması iddiası üzərində düşünməyə dəyər. Doğrudur, son dərəcə fərdiyyətçilik və utilitarizm təzahürləri ümumbəşəri mənəvi normalara nihilist münasibətləri sübuta yetirir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə mənəvi tərəqqini səciyyələndirən mövcud mənəvi deqredasiya əxlaq düşgünlüyü əlamətlərini ümumi hal elan etmək cəhdləri tamamilə əsassızdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində dini proseslərə də əsaslı surətdə təsir göstərə bilər.

İnkişaf etmiş Qərb ölkələrində güclü tarixi ənənəyə malik olan və geniş yayılmış dini baxışlar və təsisatlar sistemi əhalinin müxtəlif sosial qruplarının şüuruna və fəaliyyətinə daha güclü təsir göstərə biləcək siyasi və ideoloji konsepsiyalar yaratmağa və təbliğ etməyə xüsusi fikir verirlər. Qərb cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və mənəvi ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi, inkişaf haqqında həmin ölkələri alimlərinin texnoloji determinizm prinsipinə əsaslanan texnokratik konsepsiyasının uğuru ilahiyyətçiləri tarixi prosesin insan probleminin yeni dini modelini yaratmağa, köhnə dini konsepsiyaları müasirləşdirməyə vadar edir. Müasir dini konsepsiyalarda geniş xalq kütlələrini düşündürən və narahat edən problemlərin və məsələlərin şərhinə geniş yer verilir, müasir dövrün fəlsəfi, sosioloji, bioloji, antropoloji, texniki və b. biliklərinə istinad olunur. Müasir dini fikir insan probleminə, insanın tarixdə yeri və rolu məsələlərinə diqqəti artırmaqla bərabər dinin sosial-mədəni amil kimi adamların əməli fəaliyyətləri üzərində təsirini gücləndirilməyə xüsusi fikir verir.

XXI əsrin fundamental problemlərinə, birinci növbədə cəmiyyətdə baş verən mütərəqqi dəyişikliklərə, sülh, əməkdaşlıq, həmrəylik və dostluq məsələlərinə diqqət artır. Həmin bu məsələlər ilahiyyətçilik konsepsiyalarında özünün spesifik dini izahını tapır. Bəşəriyyəti, müasir sivilizasiyanı dinin sosial-mənəvi prinsipləri əsasında hər cür «günahlardan» təmizləmək və təkmilləşdirmək təklif olunur.[51, s.21]

Qlobal həddə gedən inteqrasiya meylinə paralel olaraq, dünya xalqalarının öz mədəni müqəddaratının gələcəyindən narahat olması da baş verən proseslər çərçivəsindədir. Bu böyük tarixi çevrilişin nəticələrini və xarakterini dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu əhəmiyyətli sürətdə müəyyən edəcəkdir. Qloballaşan dünyamızda hamımız bir-birimizə yaxın olmuşuq. Xalqlarası, mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoqun bu gün dərin məna kəsb etməsi məhz bununla bağlıdır. Bu dialoqu inkişaf etdirərək, ona dəstək verərək, məhz bütün insanların gələcəyi naminə biz hamımız mədəniyyətlərin və dinlərin qarşılıqlı dialoqunda ümumi dil tapmalıyıq.

Tərəqqi bütün sahələrdə mümkün olan bir vəziyyəti əks etdirir. Ümumdünya tərəqqi latınca progressus- irəliyə doğru hərəkət, uğur- sözlərini ifadə edir. Deməli, tərəqqi dedikdə aşağıdan yuxarıya, az mükəmməl olandan daha mükəmməl olan doğru hərəkəti inkişafı nəzərdə tutur.[133, s.534]

Müxtəlif dinlərin (xristian, islam, buddizm, iudaizm və s.) sosial-mənəvi inkişaf və tərəqqi haqqındakı konsepsiyalarında müəyyən fərqli cəhətlər olsa da, onların hamısı üçün ümumi olan bir sıra fundamental nəzəri-metodoloji prinsiplər vardır. Bunlar tarixə, sosial proseslərə düzgün münasibətdən, mütərəqqi inkişafın obyektiv qanunlarının təsdiqindən elmi idrakın tarixi proseslərin ma-

hiyyətini öyrənmə bilməsini qəbul etməkdən ibarətdir. Bu kimi ümumi cəhətlərdən başqa hər bir dini cərəyan bəşəriyyətin fundamental həyatı problemlərini «aydınlaşdırın», «təhlil edən və istiqamətləndirən» universal, qlobal təlimlər və nəzəriyyələr irəli sürür.

Müasir dövrdə iqtisadi mədəniyyət problemi son dərəcə aktual məsələyə çevrilmiş fəlsəfə və ümumiyyətlə, bütün humanitar elmlər içərisində tədqiq ediləsi prioritet istiqamətlərdən birinin məzmununu təşkil edir. Müxtəlif iqtisadi amilləri nəzərə alıb onlardan layiqincə və maksimum səmərə ilə istifadə etmək bacarığı, həmin bacarığın geniş miqyasda gerçəkləndirmə səviyyəsi nəzərdə tutulduqda biz «iqtisadi mədəniyyət» ilə rastlaşırıq. «İqtisadi mədəniyyət» anlayışının mahiyyəti, məzmunu və səciyyəvi cəhətləri haqqında tədqiqatlarla yanaşı, qeyd etməliyik ki, adı çəkilən problematikanın aktuallığı ilk növbədə onun cəmiyyətin müxtəlif sahələri ilə nisbətində və qarşılıqlı əlaqəsində özünü biruzə verir. Məhz bu kontekstdə iqtisadi mədəniyyətin ictimai şüurunun mühüm formalarından biri olan din ilə qarşılıqlı əlaqədə olması məsələsi fikrimizcə, həm elmi-praktiki, həm də tətbiqi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Misir ilahiyyətşünası qeyd edirdi ki, hər bir təsərrüfat strukturunun məqsədi- cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasıdır. O deyirdi ki, «İslam quruluşunun dəqiqliklə yaradılması insanların yüksək həyat səviyyəsini təmin edər». Qurani-Kərimdə, Şəriət qanunlarında, islamşünasların tədqiqatlarında rast gəldiyimiz iqtisadi mədəniyyət təzahürləri bu məqsədə xidmət edir.

Gəlin, ilk əvvəl islam nəzəriyyəsində iqtisadi mədəniyyət ünsürləri məsələsini maddi nemətlərin istehsalında və onların bölgüsündə geniş mənada faydalılıq prinsipinin

bərqərar olması və iqtisadi sahənin inkişafı üçün şərait yaradılması nöqtəyi-nəzərdən araşdırmaq.

İqtisadi mədəniyyət vacib istiqamətlərdən sayılan mülkiyyət hüququnun vəziyyəti, icarə və kirayə məsələləri, vergi sistemi və digərlərini cəmiyyətdə faydalı və məhsuldar təsərrüfat sisteminin mövcud olmasına nə cür təsir göstərməsini müəyyənləşdirir. Belə ki, «islam iqtisadiyyatı» konsepsiyalarının əksər hissəsində ictimai mülkiyyətin iki növü də /dövlət və kooperativ/ ilahiləşdirilir, lakin müsəlman iqtisadi nəzəriyyəsinin çoxsaylı ideyaları ən optimal variantı məqbul sayırlar ki, bu da şəxsi və ictimai mülkiyyətlə yanaşı mövcud olmasıdır.

İslamdan yüksək iqtisadi mədəniyyətin, iqtisadi tərəkükürün əlamətlərinə Şəriətdəki icarə məsələləri ilə tanış olduqda da rast gəlirik. Buna misal olaraq icarənin nəzərdə tutulan dörd əsas şəraitindən birinə nəzər salmaq: «Əgər bir əşyadan istifadə edilməsi adamların fikrincə faydasızdırsa, həmin əşya icarəyə verilməməlidir».

Şəriətdə öz əksini tapan vergi sistemi də öz konkretliyi, elmiyi, real şəraiti nəzərə almaq və s. prinsipləri ilə seçilir və iqtisadiyyatın təqdirəlayiq amili kimi hesab oluna bilər. İstər xümsün, istərsə də zəkatın nədən, kimə və nə qədər /hansı həcmdə/ bölünməsi və paylanması, bunun zəruri olan şərtləri, həmin prosesə nəzarət etmək /vergiyigimi, vergini saxlayan, qazı və s. məsələləri yüksək iqtisadi mədəniyyətin əlamətidir. Maddi-iqtisadi, sosial-siyasi, mənəvi – psixoloji cəhətləri nəzərə alan müsəlman vergi sistemi nəticə etibararı ilə insanların yaxşı və rahat yaşamalarına xidmət edir. Bununla əlaqədar belə bir səciyyəvi faktı göstərmək kifayətdir. Məlumdur ki, zəkat sədəqəsi onu alanın ləyaqətini alçaldır və bunu müəyyən mənada şəriət özü də etiraf edir. Lakin şəriətdə deyilir ki, yoxsula sədəqə verən varlı adam onu utandırmaq üçün

bunu yada salmamalıdır. Zəkat sədəqəsi verən adam deməlidir ki, bunu hədiyyə edir /bağışlayır/.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi mədəniyyət adı çəkilən sahədə sağlam düşüncə tərzini, fayda verən fikirləri, intellektual çevikliyi nəzərdə tutur və buna görə də heç təsadüfi deyil ki, hələ XX əsrin 80-ci illərində islam modernizmin nümayəndələri Pakistan kimi ölkədə, orta əsrlərdə Ərəbistanda meydana çıxmış dini əhkamların mexaniki şəkildə tətbiqinə qarşı çıxmış və islam ölkələrindəki iqtisadi siyasətin aparılmasında yerli, spesifik şəraiti nəzərə almaq, daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış Qərbin təcrübəsinə göz yummağa çağırılmışlar.

İqtisadiyyatda, onun ayrı-ayrı sahələrinə praqmatik /faydalılıq baxımından/ və elmi qanunauyğunluqların nəzərə alınması mövqeyindən yanaşılma yüksək iqtisadi mədəniyyətin təzahürüdür. İslam ilahiyyatşünaslarının bu istiqamətlərdəki tədqiqatlarının nəticələri ilə tanışlıq həmin qənaətlərə gəlməyə imkan verir. Misal üçün, hələ XX əsrin 50-60-cı illərində «islam iqtisadiyyatı» doktrinası hazırlandığı zaman Pakistan alimləri bir sıra islam əhkamlarına yeni, müasir nöqtəyi-nəzərdən işlənilməsi zərurətini əsaslandırırırlar və isbat edirlər ki, ribanın /yəni sələmçilik faizi/ qadağan olunması məhz sələmçilik faizinə aid olunur və onun bank əməliyyatlarında əldə edilən mənfəətlə heç bir bağlılığı və əlaqəsi yoxdur.

İqtisadi mədəniyyətin dini həyatla bağlılığı sosial problemlərin araşdırılmasında da müşahidə olunur. Banqladeşli alim – islamşünas Əbul Həsən M. Sadiq yazırdı ki, «İslam - fərdi və kollektiv niyyətləri yox ümum-müsəlman maraqlarını müdafiə edir». Bunun təminatçısı rəsmi hakimiyyətdir. Müsəlman dininin unikalığı ondan ibarətdir ki, bu dünyagörüşünün əsasını təşkil edən prinsiplər /o cümlədən şəriət normaları ilə bağlı olan vərəsəlik, zəkat, riba və s./ nəinki mülkiyyətin bir nəfərin əlində

cəmlənməsinin qarşısını alır və hətta insanların bir-birini istismar etməsinə maneçilik törədir. Eyni zamanda həmin amil islam mülkiyyətinin hüquqlarını müdafiə edir. Bununla əlaqədar aşağıdakı hədisi xatırlamaq yerinə düşərdi. «Başqa bir müsləmanın var-dövlətinə yiyə olmaq onun daxilindən /qəlbindən/ gələn icazəsi ilə mümkündür».

İqtisadi mədəniyyət təzahirləri müsəlman həyat tərzində müxtəlif qadağalar sisteminin tətbiq edilməsində öz əksini tapmışdır. Bunu ticarət işlərində xüsusilə aydın görmək mümkündür. Misal üçün qeyd edək ki, şəriət ticarət sövdələşmələrini altı halda qadağan edir. Bunlar «haram» malların /şəriət donuz ətinə, alkoqollu içkiləri və başqa malları buraya aid edir/ alqı-satqısı; qəsb edilmiş malların alqı-satqısı; satanın mülkiyyəti olmayan əşyaların /məsələn, tutulmamış yırtıcı heyvanın/ alqı-satqısı; qadağan edilmiş ehtiraslı oyunlarla /qumar/ bağlı ticarət işi; sələmçiliklə /riba/ əlaqəsi olan sövdələşmə; bir-birindən ayrılması mümkün olmayan «qarışıq malların» /məsələn, başqa piylərlə qarışdırılmış yağın/ satılması hallarıdır. İslam çirkli əşyaların satılmasını da haram edir. Belə ki, əgər bir şəxs alıcının namaz qılmaq üçün əyninə istədiyi çirkli əşyaları satırsa, onların çirkli olduğunu alıcıya bildirməlidir. Göründüyü kimi, islam iqtisadi mədəniyyəti humanitar səciyyəli məsələlərinin həlli ilə yanaşı /fizioloji və mənəvi sağlamlıq, sosial ədalət və s./ eyni zamanda sırf iqtisadi problematikanı da əhatə edir /məsələn, qida məhsulu kimi satılması qadağan edilmiş yağın yanacaq kimi satılmağa icazəsindəki gördüyümüz israfçılığa yol verməmək, qənaətçilik və s./.

İqtisadiyyatın, iqtisadi mədəniyyətin formalaşması və inkişafına xristian dini də çox böyük təsir göstərmişdir. Həmin sahədəki toplanmış böyük tarixi təcrübə göstərir ki, hələ orta əsrlər mərhələsi ərəfəsində kilsə daşınmaz

əmlak mülkiyyətçisinə çevrilərək iqtisadi münasibətlərin real subyekti kimi çıxış edir. Əldə edilmiş torpaqlarda monastrlar və digər dini birlik və təşkilatlar yaradıldıqdan sonra onlar dini fəaliyyətlə yanaşı sırf iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olurlar. Məhz iqtisadi mədəniyyət, çeviklik, bacarıq, əməksevərlik tələb edən bu istehsalat fəaliyyəti həmin dini ocaqların tədricən yüksək məhsuldarlıq və firavanlıq səviyyəsinə gətirib çıxarmağa imkan vermişdir.

Müasir dövrdə dini dairələr, kilsə baxmayaraq ki, bunu açıq-aşkar göstərmək istəməsələr də, daha fəal və bilavasitə inkişaf etmiş qərb iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmuşdur. Bu günkü şəraitdə iqtisadi mədəniyyət – obyektiv siyasi və iqtisadi vəziyyəti nəzərə alıb bundan maksimal dərəcədə faydalanmağı, mənfəət verən iqtisadi istiqamətləri seçməyi, maliyyə siyasətinin düzgün təşkil edilməsini nəzərdə tutur.

70-ci illərdə katolik kilsənin başında duran Vatikan tərəfindən aparılan iqtisadi siyasət bunun bariz nümunəsidir. Həmin vaxt İtaliyada sol qüvvələrin fəallaşması və bununla yaranmış siyasi qeyri-sabitlik və eyni zamanda Vatikanın əsas işgüzar mərkəzi olan Dini İşlər İnstitutuna amerikalı arxiyepiskop R.Marsinkus başçılıq etməsi səbəbi üzündən Vatikan istiqamətini dəyişmişdir ki, bunun nəticəsində də o İtaliya şirkətlərində maliyyə qoyuluşunu azaltdıqdan sonra külli miqdarda olan kapitalı Amerikanın dünya şöhrətli kampaniyalarında yerləşdirmişdir.

İqtisadi sahədə yüksək göstəriciləri dəqiq, nizamlı struktura malik olan optimal idarəetmə sistemi təmin etməyə imkan verir. Vatikan gəldikdə onun əsas iqtisadi menecer funksiyalarını həyata keçirən xidmət sahələri bunlardır: iqtisadi işlər üzrə prefektura; müqəddəs taxtacının əmlakının idarə olunması /daşınmaz əmlak və səhmlər/; Vatikan dövlətinin inzibati idarə edilməsi /Vatikanın

heyətinin əməkhaqqı fondu, radio, muzeylər, sikkələr, poçt markaları/.

İstehsal münasibətlərinin inkişafı, iqtisadi mədəniyyətin səmərəliliyi həmin sahənin nəzəri aspektdən təhlil olunması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Hələ maddi sahənin əsas, müəyyənəddici amillərdən birisi olan əmək problemini götürək. Xristian ilahiyyətşünaslığı bu məsələdən vaz keçməyib onu hərtərəfli tədqiq etmişdir. Belə ki, əgər quldarlıq və feodalizm dövrlərində katolisizm əməyə sosial don geyindirərək onu tanrı tərəfdən göndərilən cəza kimi və cəmiyyətin və daima ağır zəhmətlə məşğul olan insan kütləsinə bölünməsinə əsaslandırırırsa, XVII-XVIII əsrlərdə protestantizm məzhəbi artıq elan etmişdir ki, kapitalist istehsalı tanrıya xidmət etməkdir və ilahi başlanğıca xas olan əməksevərlik bu dünyada insanların əsas vəzifəsidir. Təsadüfi deyil ki, XVII əsrdə «Xristianlığın yolu» əsərində İngiltərənin din təbliğatçısı Riçard Bakster bəyan etmişdir ki, varlı olmaq üçün insan işləməlidir, varlı olmaq vəzifəsi isə – allahın buyruğudur.

İqtisadi mədəniyyət anlayışı real gerçəklik baxımından özünün mənəvi-psixoloji səciyyəsinə də təşəkkül tapır. Misal üçün, din xadimi, keşişə, onların həyat fəaliyyətinə rəğbət və hörmət bəslənməsi xristian dünyasında geniş yayılan haldır. Həmin bu «İnsan amili dini qurumların iqtisadi fəallığının spesifik təzahürlərində öz bəhrəsini verir. Bunu ABŞ-ın dini təşkilatlarının fəaliyyətində müşahidə etmək olar. Bu günkü gündə onlar bir sıra güzəşt və imtiyazlara malik olduğu halda bundan faydalanır, vergi ödəməkdən azad olunurlar.

Vatikan tərəfindən aparılan iqtisadi fəaliyyət özünü özlüyündə dini ayınləri almağa meyillidir. Belə ki, hələ 1975-ci ildə Vatikanın iqtisadi işlər üzrə prefekturasının rəhbəri bəyan etmişdir ki, müqəddəs taxt-tac xristian mə-

nəviyyətinə zidd olan kapital qoyulmasına dair xüsusi təlimat vermişdir.

İnkişaf etmiş Qərb dünyasında və inkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunda geniş yayılmış olan katoliklik dini cərəyanının, xüsusən Roma katolik kilsəsinin ideoloqlarının ilahiyyətçilik fəlsəfəsi, sosial təlimləri, Qərb cəmiyyətinin ziddiyyətli problemlərinin diqqətini cəlb edən, onları maraqlandıran və düşündürən mülahizələr irəli sürürlər. Bu qəbildən olan ilahiyyət təlimləri sosial tərəqqinin inkişaf və dəyişmənin kökünü və səbəblərini subyektiv amillərdə, «dini təkmilləşmə və tərəqqidə» axtarırlar. Onların fikrincə sosial inkişaf və tərəqqi daha çox adamların özlərini təkmilləşdirməsindən, Allahı və bir-birlərini daha möhkəm sevmələrindən asılıdır. İlahiyyətçilərin fikrincə sosial həyata, cəmiyyətə məxsus ziddiyyətlərin səbəbini Qərb cəmiyyətinin sosial-iqtisadi həyatında, istehsal münasibətlərində deyil, adamların, hər bir şəxsin daxilən ziddiyyətli olmasında axtarmaq lazımdır. Belə bir daxili ziddiyyətin səbəbi isə guya adamların bir tərəfdən həqiqətə, düzlüyə, ədalətə çalışmaları, digər tərəfdən isə pisliliyə, bədxahlığa, haqsızlığa yol vermələri, altruizmlə eqoizmin, məhəbbətlə nifrətin toqquşmasıdır.[51, s.21-22] Sosial və humanitar elmlərdə daim tarixin inkişaf mərhələləri, onların oxşar və fərqli cəhətləri öyrənilir, müqayisə edilir və qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirilmə iki cür olur: müsbət (proqressiv) və mənfi (reqressiv). Proqres və yaxud tərəqqi- irəliyə, yaxşılığa doğru yüksələn xətlə gədən inkişafa, reqres isə (latın dilində qayıdış, geriye doğru inkişaf etmək deməkdir)- geriye qayıtmaq, süquta doğru irəliləməyə deyirlər.

Tərəqqi prosesində inkişaf, daha mükəmməl formalara, sadədən aliye doğru hərəkət edir. Dünyada baş verən dəyişikliklərin qədim dövrdə reqressiv hərəkət olduğunu qeyd edənlər olmuşdur. (Hesiod, Seneka- cə-

miyyətin «qızıl» dövrdən tənəzzülə doğru getdiyini iddia edirdilər). Bəziləri isə tarixdə eyni mərhələlərin, dövrlərin bir-birini əvəz etdiyini, təkrarlandığını göstərirdilər. (Platon, Aristotel, Polibiy). Dini filosofların (providensialistlərin) fikrincə, tarix –Allahın iradəsinin ifadəsidir, onun (tarixin) son məqsədi – insanı «xilas» etməkdir, tarixin inkişafı müəyyən məqsədə xidmət edir.

Demək olar ki, dünyanın böyük ərazisində İslam dini etiqad, düşüncə və dəyərlər sistemi kimi hakim mövqe qazandı. Sözün həqiqi mənasında dünyanın sonuncu səmavi dini kimi islam bütün bəşəriyyətin həyatında görünməmiş dəyişiklikləri yarada bilmişdir. Bu tərəqqidən və sivilizasiyadan tək-cə müsəlmanlar deyil, qeyri- müsəlman xalqları da hərtərəfli bəhrələnmişdir.

Sosial tərəqqinin statusu məsələsi də maraqlıdır. Hər şeydən əvvəl, sosial status dedikdə fərdin və yaxud qrupun sosial sistemdə nisbi vəziyyəti mövqeyi həmin sistemin spesifik əlamətləri (iqtisadi, peşə, etnik, dini və s.) ilə müəyyən olunur. Eyni statusa malik olan adamlarda oxşar cizgilər vardır ki, bunlar şəxsiyyətin «sosial tip» kimi ifadə olunması xasdır. İnsanın bu və ya digər mövqeyə malik olması, məsələn nail olduğu irsin sayəsində, xüsusən spesifik əlamətləri ilə (irqin, sosial mənşəyi) və yaxud özünün xüsusi bacarığı ilə (təhsili, xidmətləri) «təyin edilmiş» və «əldə edilmiş» statuslar fərqlənir. Hər bir mövqeli sosial status bu və ya digər əlamətlə, həmin dəyərlər sistemi ilə müqayisə olunmaqla, müəyyən sosial nüfuz əldə edir.

Avropa və Amerikanın alimləri sosial statusu tədqiq edərkən çox vaxt M.Beberin nəzəriyyəsinə əsaslanırlar. M.Beber nəzəriyyəsi tarixi materializmi qəbul etmir, cəmiyyətin stratifikasını müəyyənləşdirərkən tək-cə onu iqtisadi (ictimai sərvətə yol tapmaq) ilə əlaqələndirmir, həm siyasi (hakimiyyət, hüquq), həm də sosial (nüfuz, hörmət) göstəriciləri ilə bağlayır.

Ümumiyyətlə, sosial status anlayışı «sosial rolu» anlayışı ilə bəzən eyni mənada işlənir. Lakin onların fərqi də göstərilir. Status hüquq və vəzifələrin məcmusunu ifadə edirsə sosial status isə dinamik aspekti daha dəqiq desək, müəyyən davranışı ifadə edir.

Dinə gəldikdə isə onun solum (solum- ümumi, universal) əsası cəmiyyətin həyat fəaliyyəti ilə bağlıdır, onlar maddi- iqtisadi, texnoloji və mənəvi həyat sahəsinə bunlardan törəyən münasibətlər siyasi, hüquqi, dövlət, əxlaqi və digər belə obyektiv münasibətlər sayəsində yaranır.

Kapitalizmin istehsal münasibətlərinin inkişafı şəraitində tərəqqi ideyası elmi idrakda (F.Bekon, P.Dekart), sonradan isə sosial münasibətlər sahəsində istifadə olunmağa başlandı. (Türqo, Kondorse). Jak Antuan Kondorse «İnsan zəkasının tərəqqisinin tarixi lövhəsinin eskizi» əsərində qeyd edirdi ki, insanın qabiliyyət və bacarıqlarının inkişafı nəsil-dən-nəsilə izlənildikdə, gözümüzün önündə insan zəkasının tərəqqisi mənzərəsi canlanır. Tərəqqinin qanunları fərdi qabiliyyət və xüsusiyyətlərə aid olan qanunlara uyğundur. *Tərəqqi –ardıcıl və fasiləsiz inkişaf etdiyi üçün biz ona tarix deyirik.* Tarixi öyrənməklə insan öz gələcəyini qurur.

Sosial tərəqqi haqqında müxtəlif dinlərin təlimi maddi həyat şəraitinin insanın və cəmiyyətin inkişafına və təkmilləşməsinə təsir göstərə bildiyini təsdiq etsə də, burada həlledici cəhət şüurla bağlıdır. Lakin müxtəlif konsepsiyalar yaranır ki, həyatda baş verən dəyişiklik əsasən həm ictimai şüurda, xüsusilə ayrı-ayrı adamların şüurunda özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərəqqi haqqında xristianlığın ideoloqlarının irəli sürdükleri konsepsiyalarda dini müasir dövrün tələbləri baxımından zəmanəyə uyğunlaşdırmaq cəhdlərdən başqa insanların gündəlik işləri indi zəruri sosial-siyasi, iqtisadi, mənəvi problemləri və s. pro-

blemlər öz tətbiqini görür. Digər dinlər baxımından xristianlığın sosial tərəqqi konsepsiyasını dəyərləndirərkən çağdaş dini təlimlərə məxsus rəngarənglik özünü göstərir. Ancaq digər dünya dinləri kimi müasir xristianlığın sosial tərəqqi konsepsiyasında və nəzəriyyələrində dövrün aktual problemlərinə, xüsusilə, sülh, əməkdaşlıq, bərabərlik problemlərinə, etnik münasibətlərinə, irqçiliyə, millətçiliyə, yoxsulluq və hüquqsuzluğa qarşı mübarizə məsələlərinə nəzər yetirilir. Bu və ya digər sosial problemin həlli problemi ön plana çıxarılır. Ümumiyyətlə, sosial tərəqqi və din probleminin qarşılıqlı münasibətləri, mənəviyyət məsələləri haqqında mötəbər elmi, tarixi və s. əsərlərdə ətraflı işıqlandırılmışdır.[79; 85; 121; 52; 99]

Artıq qeyd etdiyimiz kimi J.Kondorse tarixin inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərini qeyd edərkən, burada müxtəlif ictimai münasibətlərin formalaşması prosesini təhlil etmiş, işarələr sistemlərinin əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamışdır. (nitq, əlifba və s.) Cəmiyyətin gələcəyini müəyyən etmək üçün keçmişə müraciət etməyi vacib bilən Kondorse insan nəslinin vəziyyətini yaxşılaşdırma biləcək üç amili göstərirdi: xalqların bərabərsizliyini ləğv etmək, cəmiyyətin müxtəlif qrup və siniflər arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq, insanın hərtərəfli inkişafına nail olmaq. O göstərirdi ki, müharibələrə son qoyulmalı, ekoloji böhranlar aradan qaldırılmalı, yoxsulluq ləğv edilməlidir. Kondorsedən fərqli olaraq C.Viko və J.J.Russo tarixi inkişafın ziddiyyətli xarakterini daha kəskin şəkildə ifadə etmiş, tərəqqinin romantik təsvirinə qarşı çıxış etmişdilər.

Ən ümumi formada qeyd etmək olar ki, din cəmiyyətin, qrupların, ayrıca insanın mənəvi həyatının sferalarından biridir, üsuludur, mənəvi istehsalın sahələridir. O, keyfiyyətə müxtəlif tərəflərlə səciyyələndirilə bilər. Əvvəla, din insanın və cəmiyyətin təşəkkül prosesində

onların həyat fəaliyyətinin aspekti kimi yaranması ilə səciyyələnir.

İkincisi, din özgəninkiləşdirmə münasibətlərinin ifadəsi və aradan qaldırılması üsuludur. O, özgəninkiləşdirmə münasibətlərini ifadə etməklə həm də onların aradan qaldırılması üsulu kimi çıxış edir. Din həqiqi özgəninkiləşdirmənin nəticələrini xeyriyyəçilik, mərhəmət, əlaqəsi kəsilən fərdlərin birləşdirmək vasitəsilə yüngülləşdirir, hakimiyyətdən kənar qüvvələrin uzaqlaşdırılması məqsədilə özünün təmin olunmasını ideyaların və mərasimlərin təmizliyinə, günahını boynuna almaq da (tövbə etməkdə), xilaskarlıqda, Allahdan ayrı düşməyi aradan qaldırmaqda axtarır.

Üçüncüsü, din gerçəkliyin əks etdirilməsidir, öz-özlüyündə təbiətdə, cəmiyyətdə baş verən proseslərin və insana aid olan xüsusiyyətlərin təsviridir. O, əks etdiriyinə uyğun gələn informasiyanı qəbul edir, əldə etdiyi məlumatları fəal surətdə yenidən işləyib hazırlayır və kökündən dəyişdirir, dünyanın mənzərəsini, insanın, təbiətin, cəmiyyətin surətini yaradır. Dində gerçəkliyin çoxcəhətli hadisələri əks olunur.

Və nəhayət, mənəvi həyata aid fenomen olmaqla, din cəmiyyətə münasibətdə onun yarım sistemi kimi çıxış edir, özünəməxsus ünsürlərə və bu ünsürlər arasında əlaqəyə malik olması ilə səciyyələnir. Dinin strukturu belə fərqlənir.

- dini şüur adı və konseptual (məzhəb, teologiya və b.). dini fəaliyyət- sitayiş xarakterli (sitayiş) və qeyri- sitayiş xarakterli (məs: dini-siyasi), münasibətlər- sitayişli və qeyri- sitayişli (fəaliyyətin növlərinə müvafiq olaraq fərqlənən); təşkilatlar.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, sosial tərəqqi ideyası qədim dövrdə meydana gəlmişdir. Psixoloji nöqtəyindən nəzərdən tərəqqi ideyasının gerçəkliyi müşahidə etmək və

gələcəyə inamdan ibarət olan iki mənbəyi mövcud olmuşdur. Bu isə hər şeydən əvvəl, əqli inkişaf sayəsində müşahidələrdən, onun genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsindən, onların daha düzgün anlayışlarda ifadə olunmasından ibarətdir.

Orta əsrlər dövründə tərəqqi dünyanın Allah- tərəfindən qoyulmuş qayda və qanunlar əsasında yeniləşməsi və insanın mənəvi cəhətdən tərəqqisi kimi başa düşülürdü. Həmin dövrün əsərlərində bir tərəfdən insanın daxili təkmilləşməsinə, digər tərəfdən isə allahlar səltənətinin bərqərar olması ilə yer üzündə onun yardımını sayəsində qurulacaq ictimai qaydalara xüsusi diqqət yetirilirdi. Sosial tərəqqiyə əxlaqi idealın zəruri tələbatı və təbii bir hal kimi yanaşılırdı. Beləliklə, hələ bəşər cəmiyyətinin ilkin çağlarında tərəqqinin anlaşılmasında bir tərəfdən onun elmi müşahidədəçilik istiqaməti, digər tərəfdən isə aksioloji, sərvət istiqaməti aydın sürətdə özünü göstərirdi.

Müsəlman ölkələrində islam dininin xalqın sosial mənəvi həyatında mühüm yer tutduğu və çox böyük təsir gücünə malik olduğu əksəriyyət tədqiqatçıları tərəfindən qeyd olunmuşdur. Onların əsərlərində sekulyarlaşma problemi öz əksini tapmışdır.[89; 120; 66; 122, s.82]

Tərəqqi haqqında müxtəlif təriflərin mövcud olması xeyli dərəcədə bu prosesin mürəkkəb və daxili ziddiyyətli xarakter daşması ilə izah edilir. Bunu ondan görmək olar ki, hətta müasir dövrdə də elm və texnikanın inkişafı bir tərəfdən əmək məhsuldarlığını yüksəldirsə, digər tərəfdən ətraf mühitə mənfi təsir göstərir, bəşəriyyətin gələcəyini təhlükə altına alan kütləvi qırğın silahları və digər dağıdıcı qüvvələr yaradır.

Sosial tərəqqinin mahiyyətini düzgün müəyyən etmək üçün obyektiv meyarla malik olmaq müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Tərəqqinin meyarı barəsində müxtəlif fikirlər söylənilir. Məsələn, Marksizm hesab edirdi ki, in-

sanın özünün inkişaf səviyyəsi ilə birlikdə götürülən məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsi sosial tərəqqinin əsas meyarıdır. Məsələyə diqqətlə yanaşıldıqda məlum olur ki, bu meyar abstrakt və ümumi xarakter daşıyır. Deməli, sosial tərəqqinin mahiyyətini tam dolğunluğu ilə izah etmək üçün həyatın bütün tərəflərini vəhdətdə götürmək, müxtəlif meyarlar sisteminə əsaslandırmaq lazımdır.

Tərəqqiyə dair müxtəlif baxışlar XIX əsrin sonlarında və XX əsr boyu irəli sürülmüş, ona bu və ya digər tərəfdən tərif və izahlar verilmişdir. Onların hamısını indiki halda bir-bir sadalayıb təhlil etməkdənsə, onların ümumi cəhətlərini, nöqsan və müsbət tərəflərini qeyd etmək daha məqsədəuyğundur. P.A.Sorokin tərəqqi ideyalarına yekun vuraraq XX əsrin əvvəllərində qeyd edirdi ki, XX əsrin əvvəlinə doğru tərəqqi anlayışı elmə, xüsusi ilə də sosiologiyaya, tarixə və fəlsəfəyə daxil olmuş, onun dərinliyinə nüfuz edəcəkdir. Kondorsenin və O.Kontun zamanından bəri hər bir sosioloq üçün tərəqqi sualına cavab vermək bir adətə çevrilmişdir. Sosioloji təlimlərin əksəriyyəti demək olar ki, tərəqqidə tamamlanırlar. Tərəqqi anlayışı sosial hadisələr sahəsindəki elmi tədqiqatlarla yanaşı, adi yaşayış praktikasında da populyarlaşmışdır. İndi hamı tərəqqidən danışır, ona istinad edir. Onlarla adamı dar ağacından asmağı əmr edən dövlət məmuru da, ona etiraz edən inqilabçı da son nəticədə tərəqqiyə istinad edir, öz hərəkətlərini tərəqqinin tələbləri və mənafeələri ilə bəraətləndirirlər. Məsələnin belə vəziyyəti tərəqqinin nə qədər müdrik, düşündürücü olmasına dəlalət edir.

Müasir dövrdə sosial tərəqqinin obyektiv meyarlarının müəyyən olunması xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onu sosial-siyasi, iqtisadi, ideoloji, demokratik və humanist meyarlar əsasında müəyyən etmək olar.

Hegel ümumdünya tarixinin mahiyyətinin «azadlıq tərəqqi»sində görürdü. O göstərdi ki, bu baxımdan tarix üç əsas dövrə bölünür. Birinci, Şərqi demokratik quruluşlu ölkələrin (Çin, Hindistan, İran və Misir) əhatə edir. Bunlarda azadlıq demək olar ki, yoxdur. Çünki Şərq xilaskarları hələ bilmirdilər ki, ruh və ya insan öz-özlüyündə azaddır. Bir halda ki, onlar bunu bilmirlər, deməli, onlar azad deyildir.[82, s.18]

Tərəqqi tarixində Şərq və Qərb qarşılıqlı şəkildə bir-birini zənginləşdirmişdir. Kant haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, insan əqlini maraqlandıran məsələlər nə bir əsrin, nə də bir millətin həll edə biləcəyi məsələlər deyil, bəşəriyyətin vəzifəsidir. Elə bu baxımdan Hegelin Şərq konsepsiyası özünü doğrultmur. Çünki o, nəyin bahasına olursa-olsun Qərb sivilizasiyasının Şərqdən üstün olduğunu sübut etməyə cəhd etmişdir. Hegelin əsas prinsipinə görə, Qərb— xristian dünyası bəşər sivilizasiyasının yekunudur. Bu fikir heç bir tarixi faktla sübut olunmur. Bir sözlə, Hegelin Şərq fəlsəfəsi konsepsiyasının təhlili bir daha sübut edir ki, bu böyük filosof Şərqi əsasən başa düşməmişdir, yəni onun sənət, fikir nümunələrini lazımınca qiymətləndirməmiş, daha dəqiq desək, O, Şərq təfəkkürünün xüsusiyyətlərini dərk edə bilməmişdir.

Hegelin sistemində Şərq panteizmin başlanğıcıdır, onun fikrincə, Şərq panteizminə sözün həqiqi mənasında fəlsəfi panteizm kimi baxmaq olmaz. Hegel fəlsəfəsində Şərq panteizmi dini fəlsəfəçilik etməkdən başqa bir şey deyildir. Dini fəlsəfəçilik mərhələsi isə fəlsəfi idrakdan məhrumdur. Şərq poeziyası haqqında Hegel konsepsiyası məhdud mənada estetikə çərçivəsindən kənara çıxır. Şərq ruhunun əqli başlanğıcını inkar etməyən Hegel hesab edir ki, «ağa» qarşısında qorxu iradə azadlığını öldürür, bu qorxunun dərk edilməsi isə allahdan qorxuya gətirib çıxarır və Şərq ruhunu çox vaxt «qul» vəziyyətində saxlayır.

Şərq fikrinin diqqətlə öyrənilməsi bir daha sübut edir ki, Hegelin müddəaları ilə Şərq gerçəkliyi arasında da olduqca böyük fərq vardır.[60, s.228-229]

XX əsrin əvvəllərindən etibarən müsəlman ölkələrində reformist, xüsusən modernist təlim və cərəyanlar daha da genişlənməyə başlayır. Bu, hər şeydən əvvəl 1905-1907-ci illər birinci rus burjua-demokratik inqilabının, nəhayət müstəmləkə və asılı ölkələrdə milli-azadlıq hərəkatının genişlənməsilə üzvü surətdə əlaqədardır. Ərəb və digər müsəlman ölkələrində imperializmin və başqa yadelli qüvvələrinin hökmranlığı illərində islam dininə münasibət və bu dinin təlim və adətlərinə verilən şərtlər də müxtəlif və ziddiyyətli olmuşdur. Belə ki, imperialist dairələr, yadelli qüvvələr və onlara xidmət eldən yerli hakimlər, istismarçı siniflər islamdan, cəhalətpərəst və mühafizəkar müsəlman ruhanilərindən öz sinfi mənafeləri üçün istifadə etmişlər. Onların islama, müsəlmançılıq ənənələrinə göstərdiyi «qayğı» və havadarlıq müstəmləkəçiliyi, burjua-mülkədar ağalığını möhkəmlətmək və qoruyub saxlamaq kimi niyyətlərlə bağlı olmuşdur.[51, s. 35-36]

Dini bütövlükdə həyat tərzinin bir hissəsi olan maddəni sərvətlərlə sıx bağlıdır. O, həmişə ənənəvi sərvətlərin (dəyərlərin) mənbəyinə xidmət etmişdir. Həyat tərzini təhlükəyə məruz qaldığı zaman onun dini və əxlaqi komponentləri adi həyat tərzinin mövcud sistemini müdafiə etmək üçün dayaq nöqtəsi kimi nəzərə çarpır. Buna görə əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının müəyyən şəraitdə qanun və qaydalarının, intizamın, konsensusun, vətənpərəverliyin və s. dəyərlərin zəifləməsinə təsəüflü münasibətinin müşahidə olunması tamamilə təbii bir şeydir.

Konfessional (dini) amil keçmişdə çox vaxt üstünlük təşkil etmişdir və hazırki şəraitdə də bir ölkələrdə sosial-

sinfi meylli güclü amil kimi diqqəti cəlb edir. klerikalizmin (siyasi və mədəni həyatda dini təşkilatların hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışan siyasi cərəyan) və konfessionalizmin (konfessionalizm- latın dilində Confessionalim sözündən götürülüb-1) düşüncə və davranış tərz, müəyyən dini tələb 2) bir sıra ölkələrdə yüksək dövlət vəzifələrinin dini icmalar arasında bölüşdürülməsi prinsipi (məsələn: Livanda) ictimai şüura və müvafiq olaraq siyasi mədəniyyətə təsiri məhz, qərbi Avropanın xeyli ölkələrində müxtəlif yönümlü klerikal partiyaların təşəkkülünü şərtləndirdi, bunların rolunu və əhəmiyyətini isə birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Mühafizəkar və hətta mürtəcə konfessional partiyalar da mövcud olmuşdur və indi də vardır. Belə partiyalar sosial islahatlar mövqeyindən çıxış edirlər. (Məsələn, sosial xristianlıq).

Mənəvi mədəniyyətin spesifik komponenti olmaq etibarilə siyasi mədəniyyət fenomenini açıqlayarkən siyasi sosiallaşmanın mühüm amili kimi dini başlanğıc təhrif etmək aydın şəkildə səhvə yol vermək olardı.

Şopenhauerə görə tarix yalnız insan taleləri və ehtiraslarını əks etdirir. Bəşəriyyət, millət- abstraksiyadır, reallıqda yalnız fərd mövcuddur. Tarixdə nə dəyişiklik nə təşəkkül, nə də inkişaf var. Tarix insanların heyvani ehtiraslar səhnəsi, təsadüfi həyat yolları xaosudur. Şopenhauerdən fərqli olaraq tərəqqiyə nikbinlik mövqeyindən yanaşmaq teoloji- xristian köklərini ifadə edir. Tarixi inkişaf haqqındakı quraşdırmaları ümumiləşdirsək, görürük ki, bunlar rahat, gəlirli, firavan, babat konstitusiyaya, möhkəm ədliyyə sistemi və polis orqanları, texnika və sənaye, ən nəhayət intellektual təkmilləşməyə qadir olan dövlət ilə tamamlanır.

§ 2. İslam və mədəniyyət: İslamın mədəniyyətyaradıcı funksiyası

Hər bir ictimai şüur forması kimi din də bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bütün dinlər insanların şüuruna bir sıra norma və sərəvətlər, göstəriş və qadağanlar vasitəsilə təsir göstərərək tənظیمləyici funksiyasının öhdəsindən gəlir. Din təşkilatları ayinçilik fəaliyyətinə rəhbərlik edən ümumbəşəri mənəviyyət normalarına uyğun olan xüsusi dini anlayışlardan qadağanlardan istifadə edirlər.

Hər hansı vicdanlı dindar islamı təkcə dini sistem kimi deyil, eyni zamanda «həyat tərz» kimi başa düşür.[116, s.31] Quranda qeyd edildiyi kimi insan öz əməllərində cavab verir. «İnsanlara bir mərhəmət (firavan həyat, sağlamlıq, cah- cəlal) daddırdığımız zaman ona sevinirlər. Onları öz əlləri ilə etdikləri əməllərə (qaranlıqları günahlara) görə bir müsibətə düşür etdikdə isə dərhal məyus olurlar (hər şeydən ümidlərini üzərlər».[43; 30; 36, s.400]

Din kommunikativ və ya əlaqələndirici, ünsiyyətdə olan vəzifələri sırasına daxil edir. Bu funksiya əsasən Allahla ünsiyyətə və ayinçilik fəaliyyətində aşkara çıxır. Quranda deyilirdi: «(Ey müsəlmanlar!) İçərinizdə (insanları) yaxşılığa çağıran xeyirli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun! Bunlar (bu camaat), həqiqətən, nicat tapmış şəxslərdir». [43; 3:104, s.54]

Din, xüsusilə islam dininin mədəniyyətə münasibəti həmişə aktual olmuş, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Nəticədə İslam mədəniyyətsünaslığı elmi formalaşmışdır. İslam mədəniyyətsünaslığı- bir elm kimi qədim tarixini eləcə də ənənəvi müsəlman mədəniyyətinin strukturunu, mifologiya, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfi və digər mədəni sistemlərin mühüm aspektlərini hərtərəfli öyrənən

bir elmdir. O müxtəlif xalqların və sivilizasiyaların mədəni inkişafının qanunauyğunluqlarını, onların zövq və adətlərini, mədəni dəyərləri, qanunlarını tətbiq edir. Eyni zamanda planetin mədəni müxtəlifliyini təhlili də diqqət mərkəzindədir. Paralel inkişaf edən mədəni ənənələrin qarşılıqlı təsiri məsələsini vahid mədəni məkanda baş verən hadisələrin təhlili bu və ya digər mədəniyyətin aradan qaldırmasının, yeni mədəniyyətin formalaşmasının mürəkkəb proseslərinin tədqiqi də bu elmin predmetinə daxildir.

Tarixən müsəlmanlar başqa mədəniyyətləri əxz etməklə yanaşı, həm də mədəniyyətlərin yayıcıları yolunda da böyük işlər görmüşlər. Müsəlmanlar özlərinə tabe etdirdikləri ərazilərdə heç nəyi dağıtmamışdılar, əksinə öz hakimiyyətləri altında olan xalqların inkişaf etmiş elmlərini mənimsəyir, zənginləşdirib başqa xalqlara ötürürdülər.

İslam finikiyalılardan şüşə emalını, misirlilərdən toxuculuğu, suriyalılardan pambıqçılığı, farslardan ipəkçiliyi əxz etmişdir. J.Risler yazır ki, «bizansların, qibtilərin və sasanilərin toxuculuq məmulatı o vaxt bütün dünyada şöhrət qazanmışdı, müsəlmanlar həmin məmulatın gözəlliyini qoruyub saxlaya bildilər».

O vaxt istehsal edilmiş parça nümunələri Fransanın Luvr və Yaponiyanın İmperator muzeylərində saxlanır. İndiyədək heç kim ərəblərin şüşə emalında mühəndislik məharətlərindən baş açma bilməmişdilər. Luvr və Britaniya muzeylərində Samirə və Festatda hazırlanmış bir neçə nadir şüşə məmulatı saxlanır. Ərəb kimyaçıları ilk dəfə olaraq sabunu ixtira etmiş və onun istehsalı üçün fabriklər qurmuşdular. Vəzir Fəzl Bərməkinin sayəsində ilk dəfə olaraq Bağdadda kağız fabriki inşa edilmişdi. Çində ixtira edilmiş kağız sənayesi inkişaf edərək Əndəlisdəki müsəlmanlar vasitəsilə böyük sürətlə Avropanın hər yerinə

yayıldı. Eyni zamanda Səmərqənd şəhəri uzun müddət dünyada ən keyfiyyətli kağız istehsalçısı olaraq qaldı.[25, s.20-21] Bunu başqa sahələrdə də müşahidə etmək o qədər də çətin olmazdı. Sözüün geniş mənasında İslam mədəniyyəti, daha konkret desək, mədəniyyət həyatın təzahürü, müxtəlif yaradıcılıq nailiyyətlərinin, müxtəlif xalq və sivilizasiyalarının məişəti, dəyər və normalar sistemi və s.-nin məcmuunu əks etdirir. İslam mədəniyyəti humanitar təfəkkürün yüksək səviyyəsində adamların mədəni şüurunun təhlili bu və ya digər mədəniyyətin davamlılığı həmçinin mürəkkəb mədəni prosesləri öyrənir. Bütövlükdə mədəniyyət kifayət qədər, müxtəlif və çoxplanlı hadisə olub, adamların mədəni müqəddaratının təyininin nəticəsi kimi, eləcə də ali mədəni dəyər kimi bəşəriyyətin mənəvi dünyasının bir hissəsini təmsil edir. Mədəniyyət məzmun baxımından müxtəlif sahələrə bölünür ki, buraya da adətlər, ənənələr, dövrlər, yazı, dil, məişət və paltarın spesifikasiyası, ictimai, yaradıcılıq həyatının xüsusiyyətləri daxil olur. Eyni zamanda mədəniyyətə- mentalitet, daha dəqiq desək, təfəkkürün xüsusiyyətləri, tərbiyənin xarakteri və s. aiddir.

Mədəniyyət öz növbəsində dinə, müxtəlif etiqad növlərinə mühüm təsir göstərir.

Müasir dövrdə ruhanilərin islami prinsiplərə riayət etməyin üstünlüklərini xüsusi vurğulayırlar. İslamın prinsiplərinə uyğun gəlməyənlərin qəbul edilməməsi tövsiyyə edilir.[117; 118; 91; 84; 87] Din mədəniyyətin xeyli əhəmiyyət kəsb edən, bəzi hallarda isə müəyyən edici rol oynayan komponentidir. Bu cəhətə ondan irəli gəlir ki, din sivilizasiya çərçivəsində həyata keçirilən sosial mədəni tənzimlənmənin ən mühüm funksiyaları ilə bağlı olan xüsusi, yüksək statuslu normaları, dəyərləri, bilikləri və s. qərarlaşdırmaq qabiliyyətinə malikdir. Sivilizasiya sisteminin mərkəzi sayılan dünya dinləri nəinki mənəvi həyatın differensiyasına, eləcə də ümumiliyin (etnik və milli

məhdudiyyətin silinməsi zəminində birliyin yaranmasının) təşəkkülünə imkan yaradır.

Sosial- siyasi təşkilin dini prinsipi şəxsiyyətlərarası münasibətlərə müraciətlə bağlıdır. Bəşəriyyət tərəfindən yaradılan və yaşadılan dünya dinləri özündə etikanı, hüququ və estetikanı birləşdirən geniş ideoloji sistemin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Bütün ictimai sistemin, onun müxtəlif sferalarının, eləcə də siyasətin təsirinə məruz qalan din onların özünə əks təsir göstərərək bir sıra funksiyalar yerinə yetirir: dünyagörüşü, müvazinətləşdirmə, tənzimləyici, inteqrallaşdırma, dezinteqrallaşdırma, legitimləşdirmə (qanuni əsasa malik olan), etnik və s. Həmin funksiyalar insanın, cəmiyyətin anlaması nöqtəyi- nəzərdən son meyarları, absolyutları (mütləq olanları) bəxş edir, dünyanın mənzərəsini yaradır, məqsədə çatmağı və onun mənasını reallaşdırır, insanın varlığının məhdudluğunu, asılılığını, nisbiliyini, müvəqqətiliyini tamamlayır, ünsiyyəti təmin edir, tənhalığı aradan qaldırır, əzab-əziyyətə təsəlli verir, onu yüngülləşdirir.

Din normalarının, hüququn, əxlaqın köməyiylə adətlərin, ənənələrin, təsisatların təqlid olunması üçün fərdin, qrupun, cəmiyyətin fəaliyyətinin, şüurunun və davranışının idarə edilməsi həyata keçirilir. Din müəyyən münasibətlərdə fərdləri, qrupları, təsisatları birləşdirə, digər münasibətlərdə isə ayıra bilər, eləcə də bəzi ictimai qaydaları, müəssisələri (dövlətə aid olan, siyasi, hüquqi və s.) münasibətləri qanuniləşdirməyə qadirdir və ya əksinə, onları «günahkar», «lüsumsuz», «əxlaqa sığmayan şəxslər» kimi elan etmək iqtidarındadır.

Müsəlman dünyasının müqəddəs kitabı «Qurani-Kərim»də insanın mənəvi, mədəni həyatı haqqında xüsusi konsepsiya mövcuddur. 17-ci surənin bir sıra ayələrində

islam etikasını təşkil edən əxlaq kodeksi dediklərimizin sübutu ola bilər.

17:7. Yaxşılıq etsəniz, özünüzmə etmiş olursunuz, pislik də! [43, s.250]

17:31. Yoxsulluqdan qorux (Cahiliyyət dövründə olduğu kimi) övladlarınızı (xüsusilə qız uşaqlarını) öldürməyin. Biz onların da, sizin də ruzinizi veririk. Onları öldürmək həqiqətən böyük günahdır.[43, s.253]

17:32. Zinaya da yaxın düşməyin. Çünki o çox çirkin bir əməl və pişir yoldur.

17:33. Allahın haram buyurduğu cana qəsd etməyin.

17:34. Yaxşı niyyət istisna olmaqla, yetimin malına həddi- buluğa çatana qədər yaxın düşməyin.

17:35. Ölçəndə ölçüdə düz olun.

17:36. (ey insan) Bilmədiyiniz bir şeyin ardınca getmə (bacarmadığınız işi görmə, bilmədiyiniz bir sözünü də demə). Çünki qulaq, göz və ürək- bunların hamısı (sahibinin etdiyi əməl. Dediği söz barəsində) sorğu- sual olunacaqdır.

17:37. Yer üzərində təkəbbürlə gəzib dolanma. Çünki sən nə yeri yara bilər, nə də (boyca yüksəlib dağlara çatma bilər).[43, s.253]

Bütün bu davranış prinsipləri Qurani- Kərimdə kifayət qədərdir. Başqa dinlərdə də etik prinsiplərə rast gəlmək mümkündür. Onlar ümumbəşəri etikanın ümumi cizgilərini əks etdirir.

Qurani- Kərimdə dindarların ailə- məişət həyatı, məişət davranışının normaları, varislik, mülk bölgüsü və s. hərtərəfli şəkildə göstərilmişdir. bütün bunlar mənəvi-əxlaqi müddəalarla yanaşı Quranda və Sünnələrdə yazılmışdır.

Din, dövlət və mədəniyyət qarşılıqlı surətdə bir-birilə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar mədə-

niyyətin həm dini, həm də dövləti özündə ehtiva etdiyini dönə-dönə qeyd etmişlər.

Ənənəvi İslam mədəniyyəti insan ruhunun mövcudluğunun ali formalarından biridir. O bir çox nəsillərin nəhəng mənəvi fəaliyyətinin nəticəsidir. Ən istedadlı müsəlman mütəfəkkirlərinin, insan ağı, müdriklik qapılarının açılmasında yardım göstərən məşhur ruhanilərin fəaliyyətinin məhsuludur. Müdriklik və gözəllik qanunları əsasında insanlara yaşamağı öyrədən, sağlam və harmonik mövcudluğa can atan insanların köməkçisi İslam mədəniyyəti olmuşdur. Bizim müsəlman mədəniyyətimiz dəfələrlə sübut etmişdir ki, irqindən, yaşından və intellektual səviyyəsindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq bütün insanlar Allah qarşısında bərabərdir. Bir sözlə, ənənəvi İslam mədəniyyəti insan varlığının tamamilə unikal bir hadisəsi olub, böyük ümumbəşəri əhəmiyyətə malikdir. Bəşəriyyət müsəlman sivilizasiyası sayəsində ən dəyərli, ən qiymətli sərvətlər əldə etmişdir! Öz növbəsində müsəlman mədəniyyətşünaslığı mədəniyyət fenomeninin bütöv anlamını verir. Kulturoloji reallığın dərin və hərtərəfli təhlilini verən müsəlman mədəniyyətşünaslığı dünya mədəniyyətşünaslığının formalaşmasına özünün dəyərli töhvələrini vermişdir.

Ümumiyyətlə, ərəb-müsəlman mədəniyyəti İslam dininə etiqad edən xalqların inkişaf yolunu məlum tarixi mərhələlərdə müəyyən etməyə qadir olmuş, onların həyatında bu gün də aparıcı rol oynamaqda davam edir. Hətta Avropa xalqlarının mədəniyyəti də bir çox cəhətdən xeyli dərəcədə ona borcludur.[76, s.3] F.Engels «Təbiətin dialektikası» əsərində ərəblərin bəşər mədəniyyəti və elminin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. «Təbiətin müasir tədqiqi- qədim insanların naturfəlsəfə sahəsindəki dahiyənə ehtimallarına və ərəblərin olduqca mühüm, lakin qeyri-müntəzəm və əksəriyyətlə bir nəticə vermədən

itib getmiş kəşflərinə əks olaraq müntəzəm və mükəmməl bir elmi inkişafa gətirib çıxaran bu yeganə tədqiq də bütün yeni tarix kimi elə bir böyük dövrdən başlanır». [12, s.4]

Din, o cümlədən, İslam, ictimai şüur forması olmaq etibarını ilə cəmiyyətin və insanın həyatında, ümumiyyətlə sivilizasiya proseslərində böyük rol oynamış və hazırda da oynamaqdadır. Konkret dinlərin və konfessiyaları müasir şəraitdə xalq şüurunun insanın psixologiyası və fikir tərzinin, yəni mentalitetinin formalaşmasına böyük təsir göstərirlər.

Dini fenomen sadəcə məsələ deyil problemdir. Problem çox mürəkkəbdir, çünki dinlər yalnız öz məzmununa görə yox, həm də təşkilat formasına görə bir-birindən fərqlənir. Roma katolisizmi özünün səfirlərilə (nunsilər) birlikdə dövlətə malik olduğu halda islamda heç bir fəvqəlmilli və ya transmilli iyerarxiya yoxdur. Taktiki olaraq, dinlərin tarixi gerçəkliyini hissələrə ayırmadan onların təsirini izah etmək mümkün deyil. Bir xristianlıq, bir islam, bir buddizm, bir iudaizm və ya hinduizm yoxdur. Xristian dünyası üç böyük qola ayrılıb: katolik, protestant, pravoslav, islamda sünnilik və şiəlik arasında ikili strukturlaşma var, şiəliyin özündə çoxlu formalar var, onun islamın çox azlıq təşkil edən forması kimi xarakterliyidə unutmamaq lazımdır. lakin bir din olaraq onların geopolitik iddiaları var. dünyanın xristianlaşması və dünyanın islamlaşması uzaq və çox qlobal məqsədlərdir.

Dünya cəmiyyətindəki yerindən asılı olaraq onun təsiri çox və ya az nəzərə çarpa bilər. İctimai həyatda dinin yeri Sakralizasiya və sekulyarizasiya gedişində dəyişir. Sakralizasiya latın dilində sacrare sözündən götürüb Allaha həsr etmək, müqəddəsləşdirmək, toxunulmaz elan etmək, ilahiləşdirmək mənasını verir. O, şüurun müxtəlif formalarının və fərdi şüurun, ictimai münasibətlərin,

adamların, təsisatların fəaliyyətinin və davranışının dini cəhətdən təsdiqlənmiş sferaları cəlb olunması prosesi kimi səciyyələnir. Sekulyarizasiya isə (latın dilində sonralar təzahür edən Seacularis məfhumundan əxz olunmaqla ruhi-dini olmayan baxımdan mənalandır) ictimai və fərdi şüurun dini ideya və təsəvvürlərin təsirindən, ictimai münasibətlərin, fəaliyyətin və təsisatların dini sanksiyalardan azad olması prosesidir. Sakralizasiya meyli kapitalizmə qədərki cəmiyyət tipləri üçün səciyyəvidir. Burjua münasibətlərinin təşəkkülü, orta əsrlərin patriarxal icmalarının dağılması, elmin və sənayenin inkişafı ilə sekulyarizasiya prosesi genişlənir.

Hazırkı şəraitdə din ayrı-ayrı ölkələrdə və regionlarda müxtəlif yer tutur. Onun təsir dərəcəsi iqtisadiyyatın və siyasətin inkişafı səviyyəsindən və xarakterindən, sinfi, etniklərarası və digər münasibətlərdən, dini təşkilatların fəallıq tədbirlərindən və s. asılıdır. ənənəvi nəsil-qəbilə dini Afrika və Cənubi Amerikanın bir sıra ölkələrində, Avstraliyada, islam dini Şimali Afrikada, Yaxın və Orta Şərqdə, İndoneziyada, buddizm hind-çinin ölkələrində, iudaizm (yəhudi dini) İzraildə, induizm (Hindistanda yayılmış brahmanizm dinini müasir forması) hindistanda, sintoizm Yaponiyada böyük təsir gücünə malikdir. Xristian təşkilatları inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, İngiltərə, İtaliya və b.), islam dini müəyyən müsəlman ölkələrində (Pakistan, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və b.) ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə, eləcə də siyasətə fəal müdaxilə edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, İslam mədəniyyətsünaslığı müsəlmanların yerdə qalan sivilizasiyaların nümayəndələri ilə yaxın qonşuluq münasibətləri və humanist yaxınlıq ənənələrinin saxlanılmasına xidmət edir. Eyni zamanda bu mədəniyyətlərin dialoqu və daimi mədəni qarşılıqlı mübarizəsini inkişaf etdirir.

Müxtəlif mədəni ənənələrin bərabər hüquqlu dialoqunda humanist tənəkkürün müasir məntiqinin mahiyyətini görürük. Bu gün İslamın digər dinlər və mədəniyyətlərlə dinc yanaşı yaşamasına daha çox xalqların inamı və razılığı vardır. Digər mədəni ənənələrlə qarşılıqlı mübadiləyə girməklə çox şey əldə etmək olar. Başqa dinlərə və mədəniyyətlərə dini və etnik dözümlük müasir dövrün ən humanist qanununa çevrilməlidir.

Siyasi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı müsəlmanlar tarixi baxımdan orta əsrlərdə mədəniyyətin inkişafında da böyük nailiyyətlər əldə etmişdilər. Ərəblər Bağdadın «1001 gecə» nağıllarındakı sehrli şəhərin əsasını İraqı fəth edəndən sonra qoymuşdular. Əfsanəvi Xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə Bağdadın tikilməsindən 50 ildən çox keçməmişdi, amma o, dünyada ən böyük şəhər idi. İslam mədəniyyətinin hamisi Harun ər-Rəşiddən danışarkən J.Risler yazırdı: «Onun əzəməti istedad sahiblərini maqnit kimi özünə çəkirdi. O, ətrafına şairlərdən, fəqihlərdən, həkimlərdən ibarət qeyri-adi parlament toplamışdı. Tarixdə hələ belə bir şey olmamışdı ki, hansısa hökmdarın sarayında Harun ər-Rəşidin dövründə olduğu kimi bu qədər görkəmli alimlər toplanmış olsun. Çünki onun dövrü inkişaf etmiş mədəniyyət dövrü idi».[29, s.21]

«Sağ» mövqedən müxtəlif fundamentalist dini-siyasi konsepsiyalar diqqəti cəlb edir. təəssüf ki, və heç bir əsas olmadan xristianlıq aləminə aid olan bəzi dövlətlərin siyasətində və siyasi təbliğatında «islam fundamentalizmi» ideyası nəzərə çatdırılır. Mahiyyəti etibarilə son dərəcə humanist, bəşəri din sayılan islamda da dini-hüquqi məktəblər təşəkkül tapmış və fəal fəaliyyət göstərir. Sünnillikdə hənəbəli, hənəfilik, şafii və maliki, şiəlikdə isə zeydilik, cəfərilik və ismailik məzhəbləri buna misal ola bilər. Əlbəttə, siyasət- dövlət konsepsiyası, hüquqi görüşlər və normativ-

lər digər dinlərdə və konfessiyalarda da geniş əksini tapmışdır.

Dini münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq din siyasi proseslərə, münasibətlərə, təsisatlara müxtəlif təsir göstərə bilər.

Həmin münasibətlər həmrəylik, bitərəflik, rəqabət, münaqişə, dini düşmənçilik və ədavət, tez-tez güclü dini fanatizm (mövhumat) meyilləri ilə ifadə oluna bilər. Lakin hətta «dinc yanaşı yaşamaq» şəraitində də bir qayda olaraq mövcud birliyin, konfessiyanın, istiqamətin dini üstünlüyü barədə təsəvvürlər təzahür edir. Dini münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq din siyasi gərginliyi və qarşıdurmanı yüngülləşdirə bilər və ya təbəqələrin, siniflərin, etnosların, digər ictimai qrupların siyasi ziddiyyətlərini kəskinləşdirmək mövqeyindən çıxış etməsilə nəzərə çarpar. Tarixən siyasi və dini proseslərin «birləşdirilməsinin» məhsulu olan dini-siyasi hərəkət təşəkkül tapmışdır. Dini subyektlərin sosial-siyasi praktikası hakimiyyətə, rejimə, mövcud qaydaları, siyasətin digər obyektlərinə münasibətdə «müdafiəçi», «bitərəf», «radikal –rədd edən» kimi səciyyələnmişdir.

Artıq bir neçə əsrdir ki, Qərbi alimləri islama qarşı səlib müharibəsi aparmaqdadırlar. Hələ böyük alman filosofu, G.V.F. Hegel özünün fəlsəfə tarixinə dair mühazirələrində təsdiq edirdi ki, «islam artıq çoxdandır ki, ümumdünya tarixi səhnəsindən çıxmış və yenidən şərq sakitliyinə və hərəkətsizliyinə qayıtmışdır».[82, s.339] Əlbəttə bu bəyanət XIX əsrin əvvəllərində verilmişdi və böyük filosofu bu səhvə görə heç kəs qınaya bilməz. Çünki XX əsrdəki İslam faktorunun gücünü o görə bilməzdi. 1886-cı ildə anadan olan və katolik ailədə böyüyən fransız yazıçısı və mütəfəkkiri R.Genon 1912-ci ildə İslamı qəbul etmiş, 1930-cu ildə Avropanı tərk edərək

biryolluq Qahirəyə köçmüşdür. O, həm Avropa, həm də ərəb-müsəlman mədəniyyətini dərinləndirən, onların hər ikisinin düzgün müqayisəli şərhini ondan başqa heç kim verə bilməzdi. Özünün o qədər də böyük olmayan məqaləsində bu mədəniyyətlərin bir-birinə təsirini hərtərəfli verə bilmişdir.[83, s. 54-57]

Digər dinlərlə, o cümlədən də Şərq dinləri ilə müqayisədə İslam təkə onda olan müxtəlif cərəyanlarla deyil eyni də dini şüurlar tipi ilə diqqəti cəlb edir. Nəzəri cəhətdən bütün rəngarəng hadisələrin deyil tədqiqatçılar müxtəlif təsnifat prinsiplərini təşkil edirlər. Məsələn İslamda “ideal” ilə “məişəti” fərqləndirirlər. Birinci halda onlar Quranda və sünnədə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bir sıra teoloji, qanunverici və etik əsərlərdə onu təsvirinə rast gəlmək mümkündür. İkinci halda isə adətlərin, vərdişlərin reallığı müsəlmanların davranışında vardır.

Bununla bərabər “rəsmi” və “xalq” islamını fərqləndirirlər. Şərqi hakim rejimləri islamın öz şərhini verirlər. Burada rəsmi ideologiya əsas rol oynayır. Çox vaxt ruhanilik hakimin xidmətində dururlar. Eyni zamanda dini təbliğata həddindən artıq pul xərclənir. Dini cərəyanda tərəfdar toplamasına kifayət qədər kapital sərf olunur (məsələn vəhəbilik, nurçuluq və s.).

Mədəniyyət və dinin əlaqəsi, qarşılıqlı nisbəti, müxtəlif elmi məktəb və dünyagörüşü oriyentasiyasına xidmət edən mütəfəkkirlər arasında böyük marağa səbəb olmuşdur. Keçmiş SSRİ məkanında və eləcə də Azərbaycan alimlərinin həmin mövzuya dair müxtəlif əsərləri yazılmış və çap edilmişdir. Müasir dövrdə bu mövzuya müraciət edən tədqiqatçıların sayının çoxalmasına baxmayaraq obyektiv xarakterli əsərlərə ehtiyac hiss olunur.

Ümumiyyətlə, din və mədəniyyəti bir-birindən ayırmaq cəhdi mənasız və qeyri- mümkün olduğundan, onla-

rın qarşılıqlı münasibətinin tədqiqi daha məqsədəuyğundur. (2; 8,9)

Din obrazların fantastik, illüзор xarakter daşımalarının qəbul edilməsi ilə məhdudlaşıb qalmaq olmaz, onlar dinin spesifikliyini aşkar etmək üçün kifayət deyildir. Çünki fantaziya və təxəyyül elementləri, gerçəkliyin təhrif edilməsinə elm də daxil olmaqla bütün ictimai şüur formalarında rast gəlmək olur. Dinin fərqləndirici əlaməti onda fantastik obrazların olmasını deyil, fəvqəltəbii varlıqların, hadisələrin, münasibətlərin real mövcud olmasına inam və ya etiqadı götürmək lazımdır. Etiqad isə dinin tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində müxtəlif formalarda olmuşdur. İbtidai icma cəmiyyəti şəraitində təbiətin müxtəlif canlı və cansız qüvvələrinin ilahiləşdirilməsi və sinifli cəmiyyətə keçidlə bağlı olaraq antropomorf qüvvələrə inam buna misal ola bilər. Beləliklə, yerdən kənar mənəvi aləmə və ruhun ölməzliyinə etiqad istənilən dinin əsasını təşkil edir.

Din özündə üç əsas elementi: 1) dini təsəvvürlər və ya mifoloji element, 2) dini hisslər və ya emosional element və 3) dini fəaliyyət və ya sitayiş, ayin və mərasimləri birləşdirir.

Dinin tarixi bir daha sübut edir ki, bütün dinlərin tarixi Şərqdən başlayır. Sonralar dinlər Qərblə sıx əlaqəyə malik olmuşdur.

XIX əsrə qədər Şərq Avropa və Amerikadan ayrılmış şəkildə inkişaf etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq Qərb və Şərq dünyasının əlaqələri kəskin sürətdə fəallaşır. Qərb mədəniyyəti və sivilizasiyasının təsiri sürətlə artmağa başlayır. Şərq ölkələrində ənənəvi feodal həyat üsulu böhran keçirməklə yanaşı Asiya özünün mənəvi və maddi oyanış dövrünə qədəm qoyur.

Bu dövrdə Şərq xalqlarının maarifçi və milli-azadlıq hərəkatı xüsusi qüvvə ilə inkişaf edir. Bütün bunlar isə öz növbəsində həm sosial-siyasi, həm də fəlsəfi fikrə sözün həqiqi mənasında inqilabi təsir göstərir. Tədricən iki ideoloji kontrtendensiya formalaşır.

1) Qərbə aid nə varsa inkar edilməsi, milli mədəniyyətin ideallaşdırılması.

2) Milli mədəni ənənələrin tənqidi və yaxud onlardan tam imtina edilməsi.

Həmin bir-birinə zidd baxışların tərəfdarları arasında kəskin diskussiyalar başlanır və getdikcə daha da güclənir. Lakin nə bir, nə də digər tərəflərin ifrat mövqeyi Şərq ölkələri xalqlarının ictimai şüurunu özünə tabe edə bilməz. Zaman keçdikcə məlum olur ki, sosial inkişafın mütədil ideologiyası qalib gələ bilər. Bu ideologiya milli və dini ənənələrə hörmət etməklə yanaşı oriyentasiyasına görə islahatlara getməyin zəruriliyini müdafiə edirdilər. Qərbin elmi-texniki nailiyyətləri və dəyərləri getdikcə daha çox şüurlarda özünə yer tapa bilirdi.[131, s.211]

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı müstəmləkəçiliyin hökm sürməsi və ona qarşı başlanan milli-azadlıq hərəkatının genişlənməsi, nəhayət elmin, texnikanın və demokratik mədəniyyətin inkişafı və təsiri islamda müasirləşmə meylini yeni bir səviyyəyə qaldırır. İslamda ortodoksallıq və ənənəçilik təmayülləri özünə məxsus konsepsiyalarla çıxış edirlər. Müsəlman ortodoksallarının əsas konsepsiyası ondan ibarətdir ki, islam peyğəmbər vasitəsilə elan olunan ilahi vəhy və kəlamdır, ən kamil dindir. Odur ki, bu dini yeniləşdirmək və dəyişmək olmaz, islam bütün dövrlər üçün qiymətli və yararlıdır. Belə bir ortodoks konsepsiyaya, daha doğrusu islamın toxunulmazlığı və «müqəddəsliyi» haqqındakı prinsipə iki mövqedən və nöqtəyi-nəzərdən qiymət verilir və yanaşılır. Bunlardan birincisi islamın öz daxilində müsəlman ideoloqları və xa-

dimləri tərəfindən islam ortodoksallığına, ənənəçiliyə münasibətdən, ikincisi isə müsəlman ənənəçiliyinə və mühafizəkarlığına Qərbin, qismən də Şərqlin islamşünas alimlərinin, Avropa şərqşünaslığının bu təmayülə və ümumiyyətlə islama münasibətindən ibarətdir. İslamda yeniləşmə və müasirləşmə tərəfdarları müsəlman mühafizəkarlığını tənqid edirlər, islamın mütləq və dəyişməz olduğunu iddia edənlərə tərəfdar çıxırlar, bu dinin «həyatı gücünü» və «geniş daxili imkanlarını» yeni şəraitdə aşkara çıxarmağa, islamın daha çevik və canlı din olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Onlar həm də islamı guya sonralar edilmiş yersiz və zərərli əlavələrdən, «mövhumi ünsürlərdən», cəhalətpərəstlik adətlərindən təmizləmək istəyirlər. Ortadoksallar və ənənəçilər isə bu kimi yenilikçiliyin əleyhinə çıxır, islamı toxunulmaz, hər şeyə qadir və ən mükəmməl dini sistem kimi qələmə verirlər. Çox təəssüf ki, qərbin ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrində və islamşünaslığında isə islamdakı mühafizəkarlığı, ənənəçiliyi mütləqləşdirən, islamda yeniləşmə və müasirləşmə prosesinin mümkün ola biləcəyini qəbul etməyən, yaxud buna şübhə ilə yanaşan baxışlar və mülahizələr üstünlük təşkil edir. Müasir Şərq ölkələrində mədəni ənənələrlə müxtəlif yanaşmaların təhlilinə keçərkən biz hər şeydən əvvəl, mədəni ənənə anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmağı zəruri hesab edirik. Mədəni ənənə nəsil-dən-nəsilə ötürülən və nisbətən uzun tarixi dövr ərzində saxlanılan mənəvi, mədəni irsin mühüm elementidir.

Mədəni tradisionalizm və modernizm bu baxımdan diqqəti cəlb edir. tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edir ki, XX əsrdə mədəni ənənələrə münasibət problemi iki bir-birinə əks yanaşmada- «tradisionalizm» və «modernizm» də öz əksini tapmışdır.

XX əsrdə Şərqdə fəlsəfə və dinin vəziyyətinə gəldikdə isə burada həm müsbət, həm də mənfi meyillərlə rastlaşırıq. Asiya və Afrika regionlarında ictimai şüurun dini formalarının üstün mövqe tutması- məlum və geniş sürətdə qəbul edilmiş faktır. Buna görə də ictimai həyatın müxtəlif hadisələrinin təhlili dini faktorun rolunun aşkar edilməsi zərurətini doğurmuşdur. Siyasətdə «İslam faktorunu» güclənməsi din və siyasətin, din və fəlsəfənin qarşılıqlı əlaqəsinə diqqəti daha da artırmışdır.

Hər bir ideoloji sistem kimi din də, o cümlədən də islam dini mütləq və donmuş halda qala bilməz. Burada mühafizəkarlıq və ənənəçiliklə, dəyişmə, təkamül və yeniləşmə vəhdət təşkil edir. Bir tərəfdən islamı ona məxsus baxışlar və ənənələr çərçivəsində çaxlamaq, ondan kənara çıxmağın islam üçün qorxulu, təhlükəli olduğunu, bu dinə məxsus məziyyətlərin aradan çıxma biləcəyini, sarsılacağını, bu yolla da dinin tənəzzül və böhranlara məruz qalacağını düşünmək, islamın müqəddəsliyi ideyasını əsas götürmək, digər tərəfdən isə sağlam düşüncə və həyati təcrübə vasitəsilə islama yanaşmaq, onu mənalandırmaq və yaşatmaq cəhdləri islama münasibətdə mühüm yer tutur. Sonuncu mövqe və münasibət tarixən həmişə olmuş və müxtəlif formalarda özünü biruzə vermişdir. Lakin XIX əsrdə islamda bu proses müsəlman məzhəb, təriqət və məktəbləri arasında islam ehkamçılığının və şəriətin bu və ya digər müddəasını, tələb və qaydasını necə başa düşmək və izah etmək, onlara necə əməl və etiqad olunması məsələləri haqqında ixtilaf, şərh və təmayüllər formasında baş vermişdir. İslamda, onun ehkamçılıq və sosial-əxlaqi konsepsiyalarında, şəriət normalarında və ayinçilik sistemində mühüm dəyişikliklərin aparılması haqqında xüsusi prinsip və konsepsiyaların irəli sürülməsi və əsaslandırılması XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İslamda

baş verən belə bir yeni təkamül və dəyişiklik özünün mənə və roluna görə reformasiya hesab olunur.

Bütün digər dünya dinləri kimi İslamda sosial və elmi-texniki tərəqqi dövrünün tələbləri ilə hesablaşmalı olur. İslamda ortodoksal mühafizəkar müsəlman xadimlərinin bu dini bütün dövrlər üçün əbədi və dəyişməz elan edilən prinsiplərindən və mövqelərindən fərqli olaraq islamın modernist din xadimləri, teoloqlar onun strukturunda, ideoloji və ayinçilik sistemində dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəyişikliklər aparılmasını, müsəlmanların sosial-ədalət uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmələrini müdafiə edirlər. Konfessional cərəyanların tipik növlərindən biri ortodoksluğundan ən mühüm antipodu modernizm hesab olunur. Modernistlər üçün səciyyəvi olan cəhət dinin təsir dairəsinin məhdudlaşdırmaq və onu şəxsi vicdan işinə çevirməkdir. Modernistlər çox vaxt ortodoksların qəbul etdiyi ehkamlara üstünlük versələr də, tamamilə bir-birinə köklü surətdə zidd gələn nəticələr çıxarırlar. Əgər modernistlər şərqi dinlərini «xristianlaşdırmağa» çalışmırlarsa, o zaman burada dinin dövlətdən ayrılması məsələsi ön sırada durur. Eyni zamanda dünyəvi təhsilin inkişafına, elmi biliklərin mənimsənilməsinə burada önəmli yer verilir. Azadlıq hərəkatının inkişafının ilkin mərhələlərində müəyyən dərəcədə maarifçiliyə bərabər tutulmuşdur. Reformasiya və maarifçilik epoxalarının nisbətli bağlı Şərqi spesifikasiyası onunla dəyərləndirilir ki, Avropadan fərqli olaraq (burada bu epoxalar əsrlərlə bir-birindən ayrılmışdır) maarifçilik ideyaları dinin reformasiyası ilə eyni zamana düşmüş və həmin ideyalarla çulğuşmuşdur. Rəmmə xan Roy (1772-1833) və Seyid Əhməd xan (1817-1898) maarifçiliyin başında durmuşlar. Bu iki cərəyanın başında, erkən zaman kəsiyində durmaq özü spesifik hadisədir. Bunu Azərbaycanda XX əsrdə

M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi və s. kimi simalarında da müşahidə etmək mümkündür. Qərbi və Avropa burjuva mədəniyyətini idealizə edərək onlar müəyyən dərəcədə modernist hesab oluna bilərlər. Lakin onların dünyagörüşündə reformatorluq ideyaları həlledici cəhət olmuşdur. Modernist maarifçilər üçün «sivilizasiyanın mənimsənilməsi» təbliğatı- səciyyəvi olmuşdur.

Müasir Şərqdə dini şüurun əsas tiplərinin təhlili göstərir ki, təkamülün aparıcı aspekti dini dogmatikanın səmərələşdirməsidir.

Adətən modernistlər, öz mədəniyyətlərinin rasionalist ənənələrinin əhəmiyyətini aşağı salırlar və elmi biliklərin inkişafını Qərb fikrinin mənbələrinə müraciət etməklə əlaqələndirirdilər. Dini reformatorlar Avro-Asiya xalqlarının sosial-iqtisadi cəhətdən geridə qalmasının günahını ənənəvi etiqadın üzərinə qoyur və bu zaman belə bir fikri də irəli sürürlər ki, ənənəvi etiqadlar elmi biliklə antoqonist münasibətdə deyildir. İnduslar və buddistlər öz təlimlərini harmonik hesab etməklə Şərqi ictimai şüur formalarının ayrılmadığını qeyd edərək fəlsəfə ilə din arasında münaqişəni görə bilmirlər. Reformator yanaşması üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də müasir elmi biliyin nailiyyətlərinə müvafiq öz təlimlərinin mühüm müddələrinin yenidən şərh edilməsidir. Bu zaman «Şərqi» və «Qərb» fəlsəfəsinin təması ümumi nöqtələrinin tapılması tendensiyası müşahidə olunur. Dini ideologiya ilə səsələnən (obyektiv idealist ideyalar, intuitivizm, ekzistensializm və s.) nə varsa o da bəyənilib qəbul edilir. Hər iki istiqamətin intibahçıları elmə neqativ münasibət bəsləyir və belə hesab edirlər ki, «saf» din müasir elmin nailiyyətlərindən ruhlanır, onu tərifləyir, lakin əqlə müraciət ilahi həqiqətə insanın inamını dağıdır. Dini ideoloqlar əgər fəlsəfi biliyin dəyərini rədd etməzlərsə də onun vəhylə müqayisədə rolunu azaldırlar.

İslam ideoloqlarının əsərlərində «qeyri-islam ideologiyasının, sərvətlərinin və əxlaqının» islam dünyasının Qurana, hədislərə və şəriətə əsaslanan özünəməxsusluğunu (adət və ənənələrini, əxlaqını, baxışlarını və s.) sarsıdan və korlayan təsirinin aradan qaldırılmasından, belə bir təsirin qarşısını almaq tədbirlərindən ətraflı bəhs olunur. Bu qəbildən olan ideoloqlardan Ənvər Əl-Cundi belə hesab edir ki, islama yad olan ideologiyalar islamın müqəddəs prinsiplərini, əxlaqını və sərvətlərini məhv edə bilər. Çünki bu ideologiyalar sivilizasiyanı, tarixi hadisələri yalnız maddi mülahizələr və mənafeələr baxımından izah edir, insanı köləliyə, bütələrə etiqada qaytarmağa çalışır, yeməyi, dünyəvi şeylərə pərəstişi təbliğ edir. Onun fikrincə bütün bunlar insanı mənəviyyat və əxlaqca, əqidəcə korlayan amillərdir.

İndiki dinamik dövrdə xalqlar və ölkələr arasındakı təkcə məkan- coğrafi sərhədlər deyil, eyni zamanda tarixi, siyasi, sosial mənəələr aradan qalır. Sivilizasiya və mədəniyyətlər arasında həmin mənəələrin aradan qaldırılması həm keçmiş, həm bu gün haqqında obyektiv fikirlər üçün və həm də gələcək inkişaf üçün düzgün perspektivlər müəyyənləşdirilməsi üçün intəhasız imkanlar açır. Mədəniyyətdə çoxxətlik, dinamizm mürəkkəb strukturluluq, onun nisbi müstəqilliyi, idealist fəlsəfədə belə belə bir baxışı formalaşdırmışdır ki, mənəvi olan maddidən üstündür. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə mənəvi mədəniyyətin ürəyi dünyagörüşüdür. Bu isə insanın dünyaya ümumiləşdirilmiş baxışlar sistemidir, özünün dünyada yerinin müəyyənləşdirməsidir, insanın gerçəkliyi dəyərlər mövqeyindən anlamasıdır, onun fəaliyyətinin və bəşəriyyətin taleyinin dərk edilməsidir. Adamların elmi, fəlsəfi, siyasi, hüquqi, dini, əxlaqi əqidə və ideallarının məcmuudur.[87. s.27]

Dünyagörüşü mənəvi mədəniyyətin bütün komponentlərinə daxil olaraq əlaqələndirici həlqə rolunda çıxış edir.

Din mənəvi istehsalın bir növü, ictimai şüur formalarından biridir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə mədəniyyət fenomeni kimi Dinin əmələ gəlməsi tarixi zərurət olmuşdur. Dinin sayəsində insan özünüdərkini imkanı əldə etmişdir. İslam müsəlman ölkələrin yerli mədəniyyətlərini mənimsəmək gələcəkdə müsəlman mədəniyyətinin hərtərəfli inkişafına kömək etmişdir. Müasir müsəlman ilahiyatçıları belə izah edirlər ki, islamı qəbul etdikdən sonra bütün ölkələr birdən-birə çiçəklənmişdir. Əlbəttə, bu əgəbatan deyildir, əvvələn, islam dini nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmışdır. İkincisi, ərəblər işğal etdikləri ölkələrdən çox şey öyrənmişdir. Deməli, islam birdən- birə inkişafa aparın hesab olunmamalıdır. İslam tədricən Milli mədəniyyətlərin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə din mədəniyyətin universum sahələrindən biridir. Kulturologiyada belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, bütün dünya mədəniyyəti öz başlanğıcını, öz növbəsində dinin tərkib hissəsi olan kültədən götürür.[102, s.8] Lakin bu konsepsiyanın əksini ifadə edənlər də olmuşdur. Bu baxış bizim fikrimizcə daha çox inandırıcı görünür. Məlum olduğu kimi tarixən mədəniyyətin birinci tipi ibtidai sinkretik tiptir. Onun mənəvi sahəsini isə mifologiya təşkil etmişdir.

Mədəniyyətin bütün sahələri vəhdət və tamlığa əsaslanaraq, qarşılıqlı surətdə bir-birini əvəz edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi mədəniyyətin (kulturun) kültədən və deməli, dindən yaranmasını əsaslandırmaqdan ötrü adətən etimoloji arqumentə üstünlük verirlər. Nə vaxtsa «kult», «kultura» sözləri ayrılmışdı. «Kult» sözü latınca «cultus»- etiqad, təzim etmə sözlərindən əmələ

gəlmişdir.[132, s.292] Sonralar isə kultura sözü başqa mənada işlədilmişdir. Əgər latın-rus lüğətinə nəzər yetirsək görürük ki, yuxarıda gətirilən arqumentdə «kultis» və «kultura» sözlərinin müqayisəsi və açıqlanmasında diqqətsizliyə yol verilmişdir. Çünki lüğətdə «kultura» sözü də «etiqaad» təzim kimi göstərilir və onun transformasiyası nəzərə alınmır.[115, s.157] İslam mədəniyyətinin dünyagörüşü prinsiplərindən insan haqqında bir sıra mühüm müddəalar mövcuddur. Məlum olduğu kimi islam ənənəsinə görə Allah insanı mələklərdən və cinlərdən sonra yaratmışdır. Əvvəlcə o insan modelini düzəltdi və sonra isə onun mələklərlə məziyyətini müzakirə etməyə girişmişdir. Quranda danışılır ki, mələklərdən biri etiraz etmək istərkən cəzalandırılmışdır. Allah öz mələklərinə demişdir: Mən insanları gildən yaradıram. Yaratdıqdan sonra öz ruhumdan ona verirəm. Buna görə siz onun ayaqlarına düşüb itaət etməlisiniz. O zaman yalnız iblisdən başqa bütün mələklər insana təzim etdilər. İblis fəxr edirdi ki, insan gildən yarandığı halda o oddan yaradılmışdır. Allah Adəmlə yanaşı Həvvanı da yaratmışdır. Lakin iblis Adəm və Həvvanı yoldan çıxarmış, nəticədə onlar günah işlətmişlər.

İslam mədəniyyəti bütün müsəlmanların Allah qarşısında bərabərliyi rədd etmir. Hər bir mömin ədalətli məhkəməyə və xilas olunmaq (nicat) haqqına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, din və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti məsələsi daim müxtəlif elmi məktəb və dünyagörüşü oriyentasiyasına mənsub mütəfəkkirləri dərinəndən düşündürmüşdür. Onun haqqında dünyanın ən maraqlı alimləri yazmışlar. E.B.Taylor, C.Frezer, N.A.Berdyayev, B.A.Rıbakov, M.Məmmədov və başqaları fundamental əsərlərində din və mədəniyyət probleminə geniş yer vermişlər. Hazırda bu problem ətrafında başlanan canlanma heç də təsadüfi deyildir. Əslində əksər

alimlər ölkələrinin yüksəlişini mədəniyyətlə əlaqələndirirlər. Öz növbəsində mədəniyyətin yüksəlişini də haqlı olaraq dinlə bağlayırlar.

Müsəlman və xristianların qarşılıqlı dini təcrid olunması, siyasi və hərbi münaqişələrə, dini və işğalçılıq müharibələrinə səbəb olmuşdur. Tarixin hər bir dövründə qarşılıqlı dini münasibətlər təkcə dərin kök salmış səhv təsəvvürlər və neqativ hissləri deyil, eyni zamanda siyasi və hərbi situasiyanı da əks etdirirdi. Son dövrdəki dialoqa qədər müsəlman-xristian dialoqu ya müharibə meydanında olmuşdur, ya da bu münasibət müstəmləkəçilər və işğal altında olan xalqların dialoqu olmuşdur.

Dörd müsəlman mütəfəkkirlərindən Şeyx Məhəmməd Abdo (1905-ci ildə ölmüşdür) və onun şagirdi Seyid Məhəmməd Rəşid Rido (1935-ci ildə ölmüşdür) Osmanlı imperiyasının süqutu və onun regionlara bölünməsinin şahidi olmuşlar. Nəticədə həmin regionlarda bu və ya digər qərb dövləti ağalığa başlamışdır. Bu mütəfəkkirlər müsəlmanların məğlubiyyətini Qərb texnologiyasının üstünlüyü ilə əlaqələndirirlər. Abdo islamı Qərbin elm və fəlsəfəsində geniş yayılmış sekulyar tendensiyalardan müdafiə etməyə çalışmışdır. Onun kitablarının adı da fikirlərimizi bir daha təsdiq edir. Abdonun kitabı «İslam və xristianlıq: elm və sivilizasiya arasında» adlanır. Rəşid Rida isə xristian missionerlərinin hücumlarına diqqət yetirir. Onun kitabının başlığı isə «Xristianların şübhələri və islamın dəlilləri» idi, digər iki mütəfəkkir Şeyx Məhəmməd Əbu Zahrah və Əhməd Şalavidir. Onlar II Dünya müharibəsindən sonra yaşamış və işləmişlər. Həmin mütəfəkkilər müstəmləkə epoxasının sonunun şahidi olmuşlar.

Bu mütəfəkkirlərin dördü də islama qarşı yönəlmiş real və yaxud uydurulmuş xristian arqumentlərinə cavab verməyə cəhd edirlər. Onların demək olar ki, hamısı təkcə

Misirdə deyil, bütün müsəlman dünyasının dini müəllimi kimi qəbul olunmuşlar. İmam Məhəmməd Abdonu islamda modernist hərəkatın ən görkəmli arxitekturalarından biri hesab edirlər. Ənənəvi islam ruhunda tərbiyə olunan, eləcə də XIX əsrin Qərb zumanizmini mənimsəyən Abdo böyük işlər görmüşdür. Ənənəvi islam dünyagörüşünə sadıq olan Abdo islamın qızıl əsrinə, «mömün əcdadların» əsrinə qayımağı təbliğ etmişdir. Bir humanist kimi həmin əcdadlar dövrünü tərifləyir, onun bütün dövrlərdən üstün olduğunu göstərirdi. Qərb sekulyar humanizmindən islamı müdafiə edən Abdo həmin dövrü həqiqi islam modeli kimi təqdim edirdi. O, belə hesab edirdi ki, öz mahiyyətinə görə xristianlıq qeyri-rasional etiqad formalarına əsaslandığından, son nəticədə qərb dini və mədəniyyətinin xarakteri və inkişafını şərtləndirmişdir. O, öz sübutlarını xristianlığın fundamental əsası hesab etdiyi 6 prinsip ətrafında qurur. Birincisi, möcüzə prinsipi və yaxud fəövqəltəbii hadisələrdir. Bunu İsanın simasında sübut edirdi. İkinci fundamental prinsip ruhaniliyin mütləq hakimiyyətidir. Xristianlıq artıq 15 əsrdir ki, bu prinsipi qoruyub saxlayır. Xristian etiqadının və dünyagörüşünün üçüncü fundamental prinsipi dünyadan imtina prinsipidir. Abdo bu prinsipi bəşəriyyətin həyatının təşkili üçün əsasız və eyni zamanda irrasional prinsip hesab edirdi. Abdo dördüncü prinsipə «irrasiionallığa etiqad» kimi verir. Müqəddəs Anselm, məsələn, xristianlara məsləhət görürdü ki, əvvəlcə insanların, sonra isə başa düşməyə cəhd etmək olar. İnsanın xoşbəxtliyi və xilasını üçün lazım olan biliyi xristianlığın beşinci prinsipi hesab edirdi. Tertullian Bibliya müdrikliyini Yunan müdrikliyi ilə eyniləşdirirdi. Xristianlığın bölünmə meylini Abdo altınca prinsip kimi verir.[2, s.370-372]

Göründüyü kimi islam mütəfəkkirləri xristian ideoloqları ilə polemikaya çox güclü hazırlanmışdılar və bir sıra hallarda məntiqlə onlara qalib gələ bilirdilər. Onlar dialoqa da Qurani-Kərimə əsaslanmaqla başlayırdılar. Rido Qurani Kərimin aşağıdakı ayələrini misal gətirirdi:

16: 125. (Ya Məhəmməd) İnsanları hikmətdə (Qurana, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbinin yoluna (islama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyəsinə müvafiq şəkildə) mübahisə et. Həqiqətən, Rəbin yolundan azanları da, doğru yolda olanları da daha yaxşı tanıyır.[43, s.249]

29:46. Kitab əhlinin zülm edənləri (cizyə verməyənləri, sizinlə vuruşmaq istəyənləri) istisna olmaqla, onlarla ən gözəl tərzdə mücadilə edin! (Onlarla xoş rəftar edib ürəklərini ələ alın və özünüzdən incitməyin. Yox əgər üstümüzdə silah qaldırsalar, siz də silahlanıb onlarla vuruşun və onları təslim olmağa, cizyə verməyə məcbur edin!) və (onlarla söhbət etdikdə) belə deyin: «Biz həm özümüzdə nazil olana (Qurana), həm də sizə nazil olana (Tövrata və İncilə) inanırıq. Bizim də Allahımız, sizin də Allahınız birdir. Biz yalnız Ona itaət edirik!».[43, s.393]

Əlbəttə alimlərdə mədəniyyət və dinin nisbəti haqqında yekdil rəyə hələ də rast gəlmək mümkün deyildir. İlk kulturoloji konsepsiya, ilahiyyat və yaxud dini konsepsiyadır. Praktiki oalraq onun bütün nümayəndələri, hamısı bir nəfər kimi dini mədəniyyətin əsası hesab etmişlər. Həmin nöqtəyi-nəzəri tam şəkildə tanınmış ingilis etnoqrafı C.Frezer müdafiə və şərh etmişdir. O belə hesab edirdi ki, «bütün mədəniyyət-məbəddən başlanır». Bu nöqtəyi-nəzərə qarşı duran baxışlardan biri ateist yanaşmadır. Ateist yanaşma dini mədəniyyət anlayışından tamamilə təcrid edir və bunları bir-birinə zidd hadisələr kimi şərh etməyə çalışırdı. Bu cür baxışların tarixi «Maa-

rifçilik» konsepsiyasına gedib çıxırdı. «Maarifçilik» konsepsiyasının əsas nümayəndələri Holbax (1723-1799), Helveti (1715-1771), Didro (1713-1784), Lametri (1709-1751), Feyerbax (1804-1872) və başqaları olmuşdur. Həmin konsepsiyaya görə din mənəvi tərəqqiyə qarşı durur. Feyerbax belə hesab edirdi ki, din avamlıq, cəhalət, ehtiyac, köməkçilik, mədəniyyətsizlik hesabına yararır, deməli, orada elə elementlər vardır ki, köklü surətdə təhsilə, maarifə qarşı durur.[130, s.724]

Göründüyü kimi bu baxışlar ifrat dərəcədə bir-birinə əks olub, bir-birini inkar edir. Lakin bütün bunlarla bərabər başqa nöqtəyi-nəzərlər də mövcud olmuşdur.

Din- (latınca religio- sözündən olub mömünlük, müqəddəs, kult predmeti və s. mənalarını verir) dünyagörüşü və dünyanı hissetmədir. Eyni zamanda buna müvafiq olan davranış, spesifik fəaliyyət olub, bunlar da özlüyündə Allahın varlığına inama əsaslanır.

Din öz inkişafında çox uzun və olduqca mürəkkəb bir yol keçmişdir. Yəni, animizm, totemizm, fetişizm, magiya və s. mərhələlərini adlamışdır. Din incəsənətlə, o cümlədən, mədəniyyətlə sıx surətdə əlaqədar olmuşdur. Dinin mənbəyi- insan praktikasıdır. Bunu onun özünün tarixi sübut etməkdədir.

II FƏSİL

İSLAM DİNİ VƏ CƏMİYYƏTİN SOSIAL MƏNƏVİ TƏRƏQQİSİ

§ 1. İslamın sosial-mənəvi və siyasi konsepsiyaların mahiyyəti

Xristianlıqdan fərqli olaraq İslam heç vaxt məzlum xalqların dini olmamışdır. O özlərinin iqtisadi, ticarət maraqlarını qorumaq məcburiyyətində qalan ərəb tayfalarının dini-siyasi təşkilinin ideologiyası kimi formalaşmışdır. Ona görə də İslamda yarandıqdan az keçməmiş icmanın siyasi təşkili və hakimiyyət haqqında sərt təsəvvürlər formalaşmağa başlandı. Demək olar ki, islam dinsizlərə qarşı hərbi əməliyyatlar aparan və mərkəzləşmiş dövlət üçün ideal dinin-siyasi əsasa çevrilə bildi. Təsədüfi deyildir ki, Allahın yaşıl bayrağı altında davakar ərəb qəbilələri sürətlə Fransa və Hindistan sərhədlərinə yaxınlaşa bildilər. X əsrdə bir çox döyüşkən türk tayfaları öz ideologiya və mədəniyyətlərinin əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq İslamda adekvat olan çox şey tapa bildilər. Allahın yaşıl bayrağı altında əvvəlcə səlcuqlilər, sonra isə osmanlılar Bizansa qarşı işğalçı müharibələr aparmışdılar. Osmanlı imperiyasının döyüşçüləri Vyanaya hücum edirdilər. Özünün dəhşətli yürüşləri ilə Teymurləng məşhurlaşmışdı. XVI əsrdə Hindistanın işğal olunan torpaqlarında Babur özünün Böyük Moğol İslam imperiyasını yaratmışdı. İslam sırf Şərqi dini idi və yarandığı gündən daimi siyasi çəkişmə və mübarizələrin mərkəzində olmuşdur. Lakin İslam təkcə siyasi və iqtisadi həyatda deyil, həmçinin sosial-mədəni həyatda da aparıcı rol oynamışdır.

İslamın sosial təlim kimi təbliğ olunması islam reformizmi və modernizminin ən mühüm aspektlərindən biridir. Bu baxımdan müasir islamda siyasət, hüquq, müharibə və sülh kimi məsələlərin, «müsəlman həmrəyliyi», «müsəlman milləti» kimi anlayışların şərhinə geniş yer verilir. Sosial və elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət aldığı müasir dövrdə islamı yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq, onu dövrün tələblərinə cavab verə biləcək bir dinə və sosial təlimə çevirmək üçün bu dinin ideoloqları tərəfindən hər cür səy göstərilir.

İslam dini xristian, buddizm, iudaizm və b. dinlərdən fərqli olaraq meydana gəldiyi ilk dövrdən yeni ictimai quruluşun-əvvəl Ərəbistan yarımadasında meydana gələn ərəb dövlətinin, sonra isə böyük bir ərazini əhatə edən ərəb xilafətinin ideya əsasını təşkil etmişdir. Sosial-siyasi, hüquqi, əxlaqi, iqtisadi, hərbi və sülh və s. məsələlər, islam dini nöqtəyi-nəzərindən həll edilmişdir. Xüsusən orta əsrlərdə dini və dünyəvi hakimiyyət bir şəxsin əlində cəmləndiyi dövrdə, islam dini sosial-siyasi konsepsiyalarının hazırlanmasında həlledici rol oynayırdı. Müasir dövrdə isə başqa dinlər kimi, islam dini də öz orta əsr hegemonluğunu itirmişdir. Hətta islam dininin rəsmi dövlət dini elan edildiyi müsəlman ölkələrində belə sosial-siyasi, iqtisadi, hüquqi və s. məsələlərin həllində din xadimlərinin və dini təşkilatların, islam dini xadimləri bu məsələlərin həllində yenə də öz təsirini saxlayırlar.

XX əsrin əvvəllərində islam dünyasında diqqəti cəlb edən fikir hadisələrindən biri islamla ərəb, yaxud İran, ya da türk millətçiliyi ideyalarını bərişdirmək cəhdləri olmuşdur. Ərəb millətçiliyi şüarları xristian ərəblərə daha yaxın idi. Şibli Şümeyyəli, Fərəh Antun, Səlamə Musa kimi ərəb xristian ideoloqları öz ölkələrinin yeganə tərəqqi yolunu «ərəb birliyində» (əl-vəhdə əl ərəbiyyə) və

«ərəbizmin» (əl-ürubə)- ərəb ruhunun bərqərar edilməsində görürdülər. Bu mütəfəkkirlərin əsərlərində islam amili müəyyən qədər nəzərə alınsa da, mühüm yer tutmurdu. Lakin bu ideya geniş yayıla bilməzdi. Çünki islam fəvqəlmilli birlik formasıdır, ölkəyə, xalqa, sosial qrupa mənsubiyyəti danmasa da, milli- ayrı seçkiliyi qəbul etmir. Müsəlmanlar arasında islama «Mühəmməd ümmətinə» bağlılığa etnik birliyə və ərəzi meyarlarına nisbətən üstünlük verilir.[28, s.176-177]

Müsəlman ölkələrinin çoxunda siyasi-inzibati rəhbərlik dindən ayrılmışdır. Bir neçə ölkə müstəsna olmaqla əksər müsəlman ölkələrində hakimiyyət başında prezident, kral, məlik və s. dövlət rəhbərləri durur, dini işlərlə müfti, imam, şeyxülislam, xüsusi dini idarələr, dini müvəkkillər məşğul olur.

Dini idarə, təşkilat və şəxslər sırf dini məsələləri həll etməkdə ikinci dərəcəli rol oynayırlar. Müsəlman ölkələrində hüquqi məsələlərlə məşğul olan dövlət təşkilatları dini çərçivədən və tabeçilikdən azad olmaq yolunda ciddi səy göstərirlər.

Müasir dövrdə islam dininin hərbi və sülh haqqındakı baxışlarında, ənənəvi ortodoksal əhkam və təlimlərinə də əsaslı dəyişikliklər baş verir, onlara yeni məna və şərhlər verilir.

Məlumdur ki, islam dini başqa ölkələrdə həm zorla, həm də dinc yolla yayılmışdır. Hazırda bir çox din xadimləri islamın zorla yayılmadığını, «din əl-həqq», sülhpərvər din olduğunu sübut etməyə çalışırlar. XX əsrin Misir din xadimi Əbdül-Əla Şaib qeyd edirdi ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə Məhəmməd özünün peyğəmbərlik fəaliyyətinə hərbi və cəng şüarları ilə başlamışdır. O bunu inkar edir və öz fikrini hədislərə istinadən əsaslandırmağa

çalışır. Guya Məhəmməd peyğəmbər demişdir: «Əvvəl kəlamla (sözlə), sonra qılıncı fəth etdim».

Əvvəla, bu hədisin özü bir daha göstərir ki, islamın zorla yayılması təqdir olunur və məsləhət görülür. Əbül-əla Şaib isə belə hesab edir ki, Məhəmməd peyğəmbər islamı hər bə elan etməyi tövsiyə etmişdir. Bu dinin qəbul olunmasının və yayılmasının ilkin şərtini sülhdə, dinc yolda görmüşdür. Yalnız bu yolu seçməyənlərə qarşı zor, məcburiyyət tətbiq olunmuş, onlar bu yolla müsəlmanlaşdırılmışdır. Demək əslində islamın yayılmasında və qəbul olunmasında (ilk növbədə vahid ilahi yaratıcıya- allaha etiqad etməyən, özlərinin peyğəmbəri və «müqəddəs» dini kitabı olmayan xalqlar, qəbilə və tayfalar tərəfindən) heç bir könüllülüyə yol verilməmişdir. Ya öz əvvəlki dini etiqadından imtina etməli, islama etiqad etmək təkliflə razılaşmalı, ya da bu yeni etiqadı, müsəlmanlığı zorla, müharibə yolu ilə tanımalı və qəbul etməlisən. Guya hər bir yeni döyüşdən, müharibədən əvvəl bu yoldan birini seçmək təklif olunurdu. Əbu-Əla Şaib bütün bunları peyğəmbərin sülhsevərliyi, ədalətliyi kimi verir. Məhəmməd peyğəmbərin guya yalnız doqquz əsas döyüşdə işqitirək etməsi də onun sülhpərvərliyi ilə izah olunur. Başqa bir Misir din xadimi Fuad Məhəmməd Fəxrəddin sübut etməyə çalışır ki, şəriət müharibə zamanı müsəlman əsgərlərinə qadın və uşaqları, qocaları, xəstələri yaralıları öldürməyi, əkin sahələrini, otlaqları məhv etməyi qadağan edir. Bu isə islam dininin ədalətliyini sübut edir.

XX əsrin ortalarında müsəlman ölkələrində «islam sosializmi» ideyaları yayılmağa başlayır. Bu ideyalar «sələfilik» və «islahatçılıq» əqidəsi çərçivəsində intişar tapırdı. İslamda «sosializm ideyalarının» ən yaxşı nümunəsini Dəməşq Universitetinin şəriət məsələləri üzrə professoru Mustafa Hüsni əs Sibainin «İslam sosializmi» əsə-

rində görmək mümkündür. Əsərdə yoxsulluğa qarşı mübarizə fəhlə hüquqlarının müdafiəsi, ictimai mülkiyyət, sosial təminat, bərabərlik və azadlıq ideyaları, islam meyarları baxımından əsaslandırılır və göstərilir ki, hələ «elmi sosializm» ideyaları meydana çıxmamışdan çox-çox qabaq islam daha düzgün, daha ədalətli sosializmə çağırılmışdır. Lakin qeyd edilməlidir ki, «islam sosializmi» ideyaları da müsəlman dünyasında geniş yayıla bilməmişdir. Çünki radikal «islahatçılıq» nümayəndələri azadlıq, bərabərlik, əmək, mülkiyyət məsələlərini sosial ədalət səpgisində daha konkret şəkildə qoyur və buna görə də özlərinə daha çox tərəfdar tapırlar.[28, s.177-178] XX əsrin 50-70-ci illərində işlənmiş «İslam sosializmi» ideyası müxtəlif sosial yönümlü siyasi hərəkatların ayrılmaz komponenti olmuşdur.[68, s. 603]

Qərbin inkişaf etmiş ölkələrindən fərqli olaraq islamın yayıldığı ölkələrdə bu din xalqın həyat tərzinin və psixologiyasının güclü bir amili kimi çıxış etmişdir. İslam üçün ən spesifik cəhətlərdən biri məhz milli və dini olanı eyniləşdirməkdən, onları bir-birindən ayırmamaqdan, «müsəlman qardaşlığı və birliyi» ideyasını təbliğ etməkdən, cəmiyyətin siniflərə bölündüyünü inkardan ibarətdir. Vahid olan allaha, onun peyğəmbərinə və Qurana etiqadı qəbul edən bütün müsəlmanlar cəmiyyətdəki sosial vəziyyətlərindən asılı olmayaraq «qardaş» elan olunur, onların birliyi və həmrəyliyi ideyası irəli sürülür.

Müsəlman dininə məxsus qeyd etdiyimiz cəhətlər, o cümlədən, «müsəlman qardaşlığı və həmrəyliyi» konsepsiyası müsəlman xalqlarının tarixi müqəddəratında son dərəcə ziddiyyətli mənə daşmışdır. Müxtəlif sosial təbəqələri, o cümlədən, milli burjuaziyası, iri torpaq sahibləri olan feodallar, xırda burjuva nümayəndələri, sənətkarlar, istərsə də məzlum kütlələr və demokratik mütərəqqi

qüvvələr islama sosial mənafeyi və məramı baxımından yanaşmış, onun vasitəsilə özünün arzu və idealını müdafiə etməyə girişmişdir.

XX əsrin 70-ci illərində geniş yayılmış «İslam dövləti» konsepsiyası müasir şəraitdə cəmiyyətin siyasi təşkilinin ənənəvi islam modelinin təcəssümünə üstünlük verən konsepsiya kimi tanınmışdır. Bu çərçivədə müxtəlif səviyyələrdə olsa belə dünyəvi və dini hakimiyyətlər çulğadır. Həmin nəzəriyyə islamın dövlət-hüquqi normalarının reallaşmasını təklif edir. «İslam dövləti» konsepsiyası ilə yanaşı «islam iqtisadiyyatı» konsepsiyası da yaradılmışdır. Bu isə Qurana əsaslanan «yeni iqtisadi qaydalar»ın həyata keçirilməsi ideyası idi. [97, s.602-603]

İslam dövlətlərinin sosial-mənəvi, iqtisadi və siyasi həyatı üçün xarakterik olan cəhətlər və xüsusiyyətlər islamın bir sıra konsepsiyalarında bu və ya digər formada özünün ifadəsini tapmışdır. Müsəlman ölkələrinin çoxu uzun müddət imperializmin müstəmləkəçilik zülmünə, kapitalizm dünyasının iqtisadi-siyasi və mədəni təsirinə və əsarətinə məruz qalmışlar. Bu ölkələrdə kapitalist münasibətlərinin inkişafı, sosial və elmi-texniki tərəqqinin ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi istər milli burjuazianın, istərsə də xalq kütlələrinin mənafeələri ilə bağlı olan bir sıra sosial-siyasi problemləri meydana gətirmişdir. Ənənəvi islam güşüncəsi, islam həyat tərzini və konsepsiyaları bu yeni problemlər və mənafeələr baxımından qiymətləndirilmişdir. İslam mənəviyyatı və dünyagörüşü imperializmin müstəmləkəçilik ağalığının ideologiyası və simvolu kimi başa düşülən xristianlığa, qərbin əxlaq prinsiplərinə, mənəvi sərvətlərinə və həyat tərzinə qarşı qoyulmuşdur. Müsəlman milli burjuaziyasının sosial-siyasi və ideoloji cəhətdən zəifliyi, Şərqlin müsəlman ölkələrinin iqtisadi-mənəvi inkişaf xüsusiyyətlərini

lri, bu ölkələrdə müstəmləkə zülmünün hökm sürməsi nəticəsində Qərbdən fərqli olaraq Şərqdə din tənqidə məruz qalmamış, feodal-burjua münasibətləri islamda özünün ideoloji müdafiə vasitəsini görmüş, islam «allahsız Qərbə», xarici ağalığa və müstəmləkəçiliyə qarşı milli birlik və mübarizənin simvolu olmuşdur. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq islamla milliliyin, dinlə millətçiliyin qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılmasının, xüsusən müasir dövrdə geniş yayılmış olan «müsəlman millətçiliyi» və «müsəlman həmrəyliyi» kimi konsepsiyaların elmi-tənqidi təhlilinin mühüm praktiki və metodoloji əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə dinlə millətçiliyin və milliliyin əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri məsələsi ən aktual məsələlərdən biridir. Burada burjua cəmiyyətinin və inkişaf etməkdə olan ölkələrin mənəvi həyatında, bu ölkələrdə baş verən sosial-siyasi proseslərdə mühüm rol oynayan iki ideoloji fənləndən, onlardan hər birinə məxsus spesifik cəhətlər və əlaqədən söhbət gedir.

İnsan cəmiyyətinin bütün sosial-iqtisadi və mənəvi-siyasi problemləri: əmək fəaliyyəti, etnik mənsubiyyət, ailə-məişət, əxlaq, incəsənət və elmə münasibət, konfessional məsələlər dini dünyagörüşün süzgəcindən keçirilir, dini təsisatlarda (məscid, kilsə, sinaqoq və b.) ruhanilər və dindarlar tərəfindən müzakirə olunur, dini mövqelərdən dəyərləndirilir.

Son vaxtlarda respublikamızda baş vermiş konkret hadisələr istisna olmaqla şərtiylə, Azərbaycanın dini dairələrində müasir dövrün sosial-iqtisadi və mənəvi inkişaf problemləri özünün radikal-nəzəri təhlilini tapmır, əsasən seyrçi xarakter daşıyır. Bu hal din və dini təsisatların real ictimai-siyasi statusu, ruhanilərin elmi, qeyri-dini nəzəri-siyasi hazırlığı və uzun illər boyu onların ictimai həyatın vacib məsələlərinin həllindən uzaqlaşdırılması nəticəsində mümkün olmuşdur.

XX əsrdə yaranan hərəkətlərdən biri də «Müsəlman qardaşları» cəmiyyəti hesab olunur. «Müsəlman qardaşları» ideologiyasının əsasında İslamın tək cə dini deyil, həm də mükəmməl sosial-siyasi sistem kimi qavranılması dururdu. Həmin konsepsiyanın ideoloqlarının fikrincə islam dünyası təcili olaraq Avropa inkişaf modelinin təsirindən azad olmalıdır. Onların şüarı belə idi: «Allah- bizim yaratıcımızdır; Peyğəmbər bizim rəhbərimizdir, Quran- bizim konstitutsiyamızdır, cihad- bizim yolumuzdur, Allahın şərəfinə ölüm- bizim ali məqsədimizdir» [97, s.603-604].

Ruhanilər əsasən dini ayin və mərasimlərin izahına, əxlaqi-etik, ailə-məişət məsələlərinə aludə olur, əmək, təhsil, qadına münasibət, azadlıq, bərabərlik, ədalət, humanizm, sülh və tərki silah, habelə həyatın başqa sosial problemləri haqqında isə səthi mülahizələr yürütməklə kifayətlənirlər. Bununla yanaşı, din xadimlərinin müasir dövrün sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi problemlərinə biganə münasibət bəslədiklərini söyləmək olmaz, bu məsələlərə onların özünəməxsus dini münasibəti mövcuddur.

Müsəlman dininin sosial prinsipləri onun cəmiyyətdəki siyasi və ideoloji rolu ilə şərtlənir. Keçmiş SSRİ müsəlmanlarının 1970-ci ilin oktyabrında Daşkənd şəhərində keçirilmiş Ümumittifaq konfransında məruzə ilə çıxış edən Xaçmaz məscidinin axundu Mir Murtuz Ağayev demişdir: «Müsəlman ruhaniləri arasında tez-tez müzakirə olunan məsələlər içərisində... islamda yeni sosial ünsürlər varmı? İstismarçı cəmiyyətlə, başqa dinlərdən olan xalqlarla əməkdaşlığın artırılmasına necə münasibət bəslənməsi və başqa məsələlər vardır». Bu modernist din xadimi vacib saydığı həmin məsələləri dini mövqedən izah etməyə çalışmış, bundan ötrü adamların sosial-iqtisadi,

hüquq və mənəvi həyat məsələlərinə münasibətini əsas götürmüşdür.

XX əsrin 2-ci yarısından başlayaraq bir sıra İslam dövlətlərinin iqtisadi yüksəlişi o cümlədən, Səudiyyə Ərəbistanının və Liviyanın iqtisadi uğurları, həm də «neft hay-küyünün» nümayişkarənə effekti müsəlman dünyasında böyük səs-küyə səbəb olmuşdur.[142, s.17]

Həm ənənə tərəfdarları, həm də islahatçılar zahirən vahid cəbhədə çıxış etsəldə din və siyasətin bölünməzliyi prinsipini təbliğ edirdilər. Bu isə geniş xalq kütləsinə mühüm təsir göstərirdi.[88] Belə bir vəziyyətdə bir islamşünasın aşağıdakı fikri diqqəti çəkir «İslam müsəlmanların nə etdiklərini əks etdirəndir».[143, s.32]

İslam dini ədalətli cəmiyyət qurulması ideyasını özünəməxsus şəkildə şərh edir. Yuxarıda göstərilən konfransda çıxış edən Azərbaycan ruhanilərinin modernist nümayəndəsi bildirmişdir: «islama görə, elə bir cəmiyyət qurulmalıdır ki, oradakı bütün vətəndaşlar əmlakından, dinindən, ictimai vəziyyətindən, dərisinin rəngindən və irqindən asılı olmayaraq azad və bərabər hüquqlu olsunlar. İslam insanları zülmədən parlaq gələcəyə, nadanlıqdan və mədəniyyətsizlikdən elmin və mədəniyyətin zirvələrinə çıxartmaq istəyir».

Müxtəlif hədis toplularına, xüsusilə də Quran kəlamlarına istinad edərək ruhanilər, o cümlədən, M.Ağayev bu qənaətə gəlirlər ki islamın sosial prinsipləri sivil cəmiyyətin tələblərinə uyğun gəlir. «İslam dini insanın insan tərəfindən istismar edilməsinin əleyhinədir, o insanları irqlərə və millətlərə bölmür, bir xalqın digər xaq üzərində yüksək olmasına yol vermir».

Axund Mir Murtuz Ağayev sözüne davam edərək demişdir: «İslamın sosial prinsiplərini irəlicədən görən Peyğəmbərin dühası qarşısında baş əyirəm. Sevinirəm ki,

hər bir humanist cəmiyyət qaydalarının çoxu Məhəmməd peyğəmbərin arzusunun həyata keçirilməsindən ibarətdir».[36, s.21-24] M.Ağayev modernistcəsinə islam dinini müasirləşdirərək, onu yeni mühitə uyğun şəkildə təqdim edir.

İslamın azadlıq və bərabərlik haqqında müddəaları ruhanilərin moizələrində tez-tez eşidilir. Məsələn, Naxçıvan məscidinin keçmiş axundu Hüseyn Rzayev öz moizələrində bildirirdi ki, islam din insanların azadlığını, vətəndaşların hüquq bərabərliyini bəyan edən ədalətli bir dünyagörüşdür. Bunu sübut etmək üçün o, Məhəmməd peyğəmbərin öz qulları olan həbəşistanlı Bilala azadlıq verməsini və Zeydi oğulluğa götürməsini misal gətirərək deyirdi: «Peyğəmbər xuda insanların azadlığı və bərabərliyinin tərəfdarı olmuş, onun vasitəsi ilə nazil olmuş islam dini də quldarlığa, zülmə düşmən kəsilmiş, asudəliyə və bərabərliyə isə arxadaş olmuşdur».

Qurani-Kərim müsəlmanları dözümlüyü və səbirli olub, (2,153) Allaha iman gətirməyi tövsiyə edir (7,158), insanlar arasında yaxşı münasibətlərin qurulmasını alqışlayır (2, 177), əlbəttə, həmin yaxşı münasibətlər arasında: ibadət edin, zəkat verin, hər zülmə qarşı səbirli və dözümlü olun- məsləhətləri, ağalığ və tabelik münasibətləri də vardır, çünki öz dövrünün maddi və mənəvi həyatının məhsulu olan din, başqa mövqə tuta bilməzdi. Sınıfli cəmiyyətdəki qeyri-dini münasibətlərə öz izahatını verməseydi, islam öz birləşdirici və təskinləşdirici funksiyalarını yerinə yetirə bilməzdi, öz cazibədarlığını itirərdi. İslamın bu xüsusiyyəti sinfi sünasibətlərdə bir ahəngdarlıq, ədalət, qaşılıqlı yardım şəraiti yaradılmasına yönəldilmişdir. İslama görə müsəlman üçün ən vacib şey onun inamıdır; Allahın müəyyən etdiyi düzlük, rəhimdillik, insana xoş münasibət bəslənməsi haqqında Quranın tələbləridir.

Bunlara əməl olunarsa Allahın köməkliyi ilə müsəlmanın taleyi və həyat tərzı yaxşılığı ilə seçilər.

Müasir dövrdə müsəlman debatlarının gedişi insan varlığının mənəvi-dəyər oriyentirlərinə yönəldilmişdir. İnsan, onun azadlığı və məsuliyyəti yerdəki problemlərlə daha çox bağlı olur. Həyatın mənası, insanın hüquq və vəzifələri bu qəbildəndir.[119, s.166]

Tələblərinə əməl edib, sosial fəallıq göstərmək Allahın xoşuna gəlir və belə adamlar ictimai-iqtisadi nərdivanın müxtəlif pillələrində dururlar, maddi nemətlərdən müvafiq pay alırlar (11,6; 42, 12; 43, 32). Bəzilərinin artıq tamahlıq edib başqalarının əmlakına göz dikməsi günah sayılır (20,131), axı hər bir kəs fəallıq göstərərsə, o da əmlak və hakimiyyət cəhətcə başqalarından yüksəyə qalxa bilər.

Müsəlmançılıq nöqtəyi-nəzərindən cəmiyyət üzvləri ilk növbədə müxtəlif dinlərə riayət edənlərə və heç bir dinə inanmayanlara bölünürlər, sinfi mənsubiyyət əmlak ilə müəyyən edilir ki, bu da Allahın nəzərində böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Başlıcası odur ki, vahid Allaha inanıb, eyni dinə riayət edənlər arasında köklü ziddiyyət ola bilməz, çünki böyük olan Allah bunu rəva bilmir. Müsəlmanlar arasında sülh yaratmaq, qeyri dinlərdən və millətlərdən olanlara dostluq münasibəti bəsləmək kimi insani keyfiyyətləri təlqin etmək gözüaçıq ruhanilərin moizələrində tez-tez səslənir. Təsadüfi deyildir ki, inqilaba qədər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar islama istinad edərək və sinfi fərqləri danaraq deyirlər: «Bəy, xan, əfəndi, molla, seyyid, fəhlə, tacir, rəncbər- heç biri yoxdur bizdən ötrü. Ancaq islam və islamıyyət vardır. Müsəlman qardaşlar..., buraxınız təfriqəyə bais olan millət və sinif cəmiyyətini, arxa-arxaya verib iş görün... budur bu dəm sizin vəzifəniz».[52, s.8]

Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə istismarla məşğul olub, öz sərvətini artırmağa həris olanları pisləyən ayələr çoxdur (89,17-20; 92, 8-10 və s.). Ümumiyyətlə xüsusi mülkiyyətə haqq qazandırılırsa da, istismar, zülm, ədalətsizlik bəyənilmir. Çünki islam və Quran bərabərlik və dinclik arzulayan təbəqələrin ideologiyası və davranış qaydalarını ifadə etmək üçün yaranmışdı. Müasir din xadimləri buna istinad edərək islamın sosial prinsiplərindən bəhs edən moizələrlə çıxış edirlər. Gəncə şəhərindəki Qazaxlar məscidinin keçmiş axundu Əli Axundov müasir dindarın həyat tərzinə həsr olunmuş moizəsində deimşdir: «Quran buyurur ki, Allah qarşısında bütün insanlar bərabərdir, insanların topladıqları sərvətlərin hamısı insanın rifahını sərf edilməlidir. Öz peyğəmbərləri vasitəsilə Allah insanların davranışına, tərbiyəsinə rəhbərlik edir, onları sülhə, bərabərliyə, ədalətə, qardaşlığa, xeyirxahlığa düzlüyə və dincliyə çağırır».[38, s.8] Göründüyü kimi, modernist mollaının bərabərlik haqqındakı mülahizəsi bu məsələnin elmi izahına yaxınlaşmaq cəhdinə çox bənzəyir, müasir səslənir.

Müsəlman dünyasının kütləvi şüurunda dini-islahatçılıq yenilikləri həm çətinliklə, həm də olduqca ləng özünə yer tapa bilirdi. Dünya anlamının mühafizəkar stereotipləri həm güclü, həm də mürəkkəb idi. Köhnə ənənələr yeni ilə döyüşlərdə çox vaxt məğlub olsa da, onun gücü hələ kifayət qədər nüfuz dairəsində «öz işini» görə bilirdi.[123, s.74]

İlkin feodalizm münasibətlərinin formalaşdığı dövrdə meydana gələn islam dininin xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığını təlqin etməsi təbiidir. Onun öz dövrünə uyğun ictimai-iqtisadi, siyasi və etik prinsipləri vardır. Bunların əksəriyyəti pozitiv insani xarakter daşdığından, indi də adamların həyatı tələblərinə cavab verərək dini yaşadır.

Ruhanilər ədalət, səadət, dostluq və başqa sosial kateqoriyaları izah edərkən, müasir dindarların yüksək mənavi səviyyəsinə uyğun olan elmi və modernist mövqələrdən çıxış edirlər. Keçmiş şeyxülislam Mirzəqəzənfər İbrahimov «Sovet Şərqiinin müsəlmanları» jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində ədalət kateqoriyasını Quran ayələrinə istinadən izah edib, islamın ədalət tərəfdarları olduğunu və bu məsələdə sivil cəmiyyətə uyğun gəldiyini şərh etmişdir. O yazmışdır: «Quranın ən-Nisa surəsinin 135-ci ayəsində göstərilir: «Ədalətdən möhkəm yapışan Allah şahidi olun!» Böyük olan Allah ədalətə çağırarkən, insanlara zülm edilməsinə düşmən olduğunu ifadə etmişdir»[58, s.12-13]

Azadlıq, bərabərlik və ədalət problemləri ruhaniləri həmişə maraqlandırmışdır. Hələ 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin ilk iclasında çıxış edən şeyxülislam Axund ağa Əlizadə demişdir ki, «İnsanlar azad yaşamaq üçün xəlv olunublar. Üzərində yaşadığımız torpaq fərq qoyulmadan insanlara və millətlərə bəxş edilib. Onlar azad və müstəşqil yaşamaq imkanlarına və bəşər hüquqlarına malik olmalıdırlar.., insanların iradəsini və müqəddəratını idarə etməyə allahdan savayı heç kimin ixtiyarı yoxdur və bəşər hüquqları baxımından bütün insanlar bərabərdirlər. İstiqlal hər bir tayfaya və hər bir şəxsiyyətə lazımdır. İstiqlaliyyətin tərəfdarı və müdafiəçisi eyni zamanda, ədalətin və azadlığın tərəfdarları və müdafiəçisidir, ədalət isə insanın bütün əxlaqi keyfiyyətlərinin özülüdür».[33] Azərbaycanda müstəqil milli dövlətin yaradılmasını alqışlayan şeyxülislamın azadlıq, bərabərlik və ədalətli Allaha xoş gələn əməl sayması, onları yüksək əxlaqi keyfiyyətlər adlandırması dövrün tələbinə uyğun olaraq ictimai tərəqqiyə köməyin mühüm aspektidir.

Müasir dövrdə dünya əhalisinin təqribən 1 milyard 200 milyonu islam dininə etiqad edir (onlardan 90 faizi sünnidir) müsəlmanların əsas hissəsi, təqribən 60 faizi Asiyada, 30 faizi isə Afrikada yaşayır. Avropada Türkiyə əhalisinin 98 faizi, Yuqoslasiya əhalisinin 15 faizi, Albaniya əhalisinin 70 faizi müsəlmandır. Başqa Avropa ölkələrində də həm yerli, həm də gəlmə əhali arasında müsəlmanlar vardır. Şiələr daha çox İranda, Azərbaycanda və İraqda yayılmışlar. İran və Azərbaycan müsəlmanlarının böyük əksəriyyəti, İraqda əhalinin təqribən 60 faizi, Livanda 27, Bəhreynə 70, Omanda 50, Küveytdə 40, Birləşmiş ərəb əmirliklərində 25, Pakistanda 20 faizi şiiədir. Yəmən müsəlmanları şiə-zeydi, ismaili və sünni məzhəblərinə etiqad edirlər. 28 müsəlman ölkəsində, o cümlədən Misirdə, İranda, Səudiyyə Ərəbistanında, Küveytdə, Pakistanda, Mavritaniyada, İordaniyada, Yəməndə İslam rəsmi «dövlət dini» elan edilmişdir. [28, s.179]

Müsəlman dininin ən mühüm göstəricilərindən biri olan ədalət prinsipi uzun müddət unudulmuş, çox vaxt təhrif edilmiş, hətta təqib edilmişdir. Ruhanilərin fikrincə, elə Qurani –şərifin nazili və həzrət Peyğəmbərin insanlar arasına göndərilməsi əslində ədalətin bərqərar edilməsi məqsədini güdmüşdür. Qurani-şərifin əl-Hədid surəsinin 25-ci ayəsində buyrulur ki, «Biz onlarla birlikdə kitab və ədalət tərəzisi (şəriət) nazil etdik ki, insanlar «Bir-biri ilə» ədalətlə rəftar etsinlər». (57,25). İslama görə, ədalətin mənbəyi Allahın özüdür, Qiyamət günü çəkiləcək haqq-hesabdır. Ədalət ülvü bir qayə kimi tək-cə insanın insanla deyil, həm də özü ilə, öz ailəsi ilə öz xalqı və milləti ilə, bütün bəşər övladı ilə, bütün mövcudatla əlaqəsinin əsasında durur. Quranın əl-Hucurat surəsinin 9-cu ayəsində buyrulur ki, «hər iki dəstənin arasını ədalətlə düzəldin və insafla hərəkət edin. Allah insaflıları sevər!»

Göründüyü kimi, islam dini dünyagörüşündə ən yüksək qiymətləndirilən ictimai-siyasi kateqoriyalar arasında ədalətə xüsusi əhəmiyyət verilir. İnsana xas olan xüsusiyyətlərdən ən şərəfli ədalətlilik sayılır, bütün xeyirxah insani keyfiyyətlər ədalət məfhumu ilə ifadə oluna bilər. Ədalət- insanın xasiyyəti və davranışının dinə və zə-kaya uyğun olmasının göstəricisi sayılır. Ədalət ikiüz-lülüklə, qərəzkarlıqla bir araya çıxmır. Ədalətli şəxsə adil deyilir, adil şəxs insanların yaxşısı hesab olunur. İslamın ikinci xəlifəsi Ömər ibn Xəttab özünün düzlüyü və ədalət-liliyi ilə «Adil» ləqəbini qazanmışdı. İslamda ədalət orta mövqə seçmək qabiliyyəti ilə müqayisə edilir. Müsəlman-lıqda ədalətin üç sahədə daha çox təzahür etdiyi göstərilir: 1) sərvəti, malı bölərkən; 2) insanlar arasında mübahisə-ləri həll edərkən; 3) günahları araşdırıb cəza vermək lazım olanda. İslam ədalətinin bərqərar olmasının ən vacib ünsürlərini hakimlər, hökumət adamları təşkil edir ki, bunlar ədalət mücəmməsi sayılan şəriət qanunlarını tətbiq edərək, əməli ədaləti həyata keçirirlər. Ruhanilər təlqin edirlər ki, müsəlman icmasında ədalət islamın bütün fərz və şərtlərini qeyd-şərtsiz yerinə yetirməyi nəzərdə tutan bir kateqoriyadır, yəni islam anlayışlarına zidd olan, ya-xud onlarla bir araya sığmayan nə varsa, hamısı ədalətsiz sayılmalıdır, çünki şəriətə uyğun deyildir.

Görkəmli islamşünas professor R.Əliyev yazır ki, is-lamın təbliğ etdiyi *özünü kamilləşdirmə* prinsipi insanda insan təbiətinin ardıcıl şəkildə inkişaf etdirilməsini, zən-ginləşdirilməsini və kamilləşdirilməsini nəzərdə tutur. İnsan şüurunun da təkmilləşdirilməsi bu yolla gerçəkləşir.

Xeyir prinsipi əsl mənada dərk edilmiş insan təbiəti-nin ideyası, yəni insanlaşdırılmış aləmdə həqiqətə, doğruluğa, yaxşılığa və əməlisalehliyə əsaslanan aləmdə gerçəkləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Azadlıq prinsipi insan varlığının həqiqi mənada dərk edilmiş ideal təbiətinin ayırlmaz cəhətini təşkil edən daxili, mənəvi, yaxud əxdaqi azadlığı nəzərdə tutur.

Nəciblik prinsipi Allaha ləyaqətlə bəndəlik etmək üçün labüd olan şərtlərin ahəngdar mənəvi uyğunluğunun zəruriliyi hissini tərbiyə edir.

Dözümlülük və başqasının günahını bağışlamaq prinsipi insanda xırdalanmamaq, hadisələrin fəvqündə durmaq qabiliyyətinin tərbiyə edilməsi ilə bağlıdır.

Müdrilik prinsipi insanda insanlara inam, xeyrin qalib gələcəyi və şərin hökmən məğlub olacağına ümid, ətrafdakılara məhəbbət tərbiyə edilməsinə yönəldilmişdir.

Bu prinsiplərə söykənən islam insanlar arasındakı münasibətlərdə barışmağı kəsüsmədən, sülhü müharibədən üstün tutur.[21, s.186-187]

Ədaləti islam mövqeyindən alqışlayan modernist din xadimləri çoxdur. 1977-ci ilin iyun ayında Moskvada «Din xadimləri möhkəm sülh, tərki silah və xalqlar arasında ədalətli münasibətlər uğrunda» devizi ilə keçirilən Beynəlxalq konfrasda məruzə etmiş Buzovna məscidinin axundu Əhməd Abbasov bildirmişdir ki, «Böyük olan Allah Peyğəmbərlərə nazil olmuş müqəddəs kitablarda bütün insanları ədalətə xeyirxahlığa çağırır, ədalətli işlər görməyi və həyatın hər bir məsələsini ədalətlə həll etməyi hökm edir».

1986-cı il oktyabrın 1-dən 3-nə qədər Bakıda «Müsəlmanlar sülh uğrunda mübarizədə» devizi altında keçirilmiş beynəlxalq islam konfransında Təzəpir məscidinin axundu Cəbrayıl Mikayılov «islam xalqlar arasında humanizm və ədalətlik prinsipləri haqqında» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. O demişdi: «Allah-təala Qurani-şərifin ən-nəhl surəsinin 92-ci ayəsində ədaləti və cinayətkarlıqdan uzaq olmağa çağırır. O, bütün adamları-ırqından, milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq ha-

mını ədalətə və hər bir işi ədalətlə görməyə çağırır. Yalnız ədalətli adamlar özləri və yaşadıkları dövr haqqında xoş təəssürat yarada bilərlər. Humanizm və həmrəylik, ədalətli münasibətlərə can atmaq İlahi tərəfindən insanın cisminə və şüuruna hopdurulmuşdur». Allah-ğəala Qurani-şərifin əl-Maidə surəsinin 8-ci ayəsində buyurur ki, «ey iman gətirənlər! Allah qarşısında. Ədalətli şahidilər olun... kininizizi sizi ədalətsizliyə sövq etməsin. Ədalətli olun!» (5, 8). Göründüyü kimi ədalət humanizmin əsasını təşkil edir və birgəyaşayış qaydalarının bərqərar olmasında müəyyənəddi fəaliyyət göstərir.

Axund Cəbrayıl Mikayılov daha sonra bildirmişdi: «Ədalət azadlıq bərqərar olan yerdə, insana yüksək qiymət verilən yerdə təntənə çala bilər. Biz din xadimləri ədalət prinsiplərini təbliğ edərək unutmamalıyıq ki, o, Allah-təalanın bizə verdiyi nemətdir ki, biz buna çox böyük məsuliyyətlə yanaşmalıyıq. Ədalət və humanizm qoşa yaşayır, adamlar arasında dostluq və əməkdaşlıqda təzahur edir. bu barədə Peyğəmbərimizin çoxlu mübarək tövsiyyələri vardır. Müqəddəs Qurani-şərifdə buyrulur ki, xırda qruplara bölünmədən, birlikdə iftiralara sinə gərin. «Hamınız bir yerdə Allahın ipindən (dinindən) yapışın, bir-birinizdən ayrılmayın». (3, 103). Humanizm və ədalət hissini əziz tutan hər kəsi biz bu birliyə çağırırıq. Bizim dinimiz bərabərliyi və o cümlədən hüquq bərabərliyi ictimai ədalətin ən vacib prinsipi sayır. İslamda qarşılıqlı yardım, əməkdaşlıq, dostluq hissələrinin yüksək qiymətləndirilməsi də buradan irəli gəlir. İnsanın hüququ müqəddəsdür, ona təcavüz edənlər Allahın belasına düçar olurlar. Qurani-şərifin ən-nəhl surəsinin 85-ci ayəsində buyrulur ki, «zalimlər... cəhənnəm əzabını görüncə (yalvarıb yaxaracaqlar), lakin əzabları yüngülləşdirilməyəcək, (tövbə üçün) onlara bir an belə möhlət verilməyəcəkdir!» (16,85).

Müasir dövrün din xadimləri müsəlmanlığın bəzi kəskin tələblərini yumşaldaraq bildirirlər ki, islam müxtəlif xalqlar arasında, hətta müxtəlif dinlərdən olan adamlar arasında dostluğa tərəfdardır, yəni dini etiqad azadlığını inkar etmir. İslam dini müsəlmanları Allahın ən yaxın adamları saysa da, xristianlıq, iudaizm və başqa dinə mənsub olanlara dözümlülük münasibəti bəsləyir. İslamın meydana gəldiyi ilk dövrlərdən bəri müsəlman dövlətləri daxilində böyük siyasi və iqtisadi, mənəvi və dini təzyiçə məruz qalmalarına baxmayaraq, qeyri-müsəlman dini icmaların, kilsə və sinaqoqların fəaliyyət göstərməsi deyilənləri sübut edən tarixi faktdır. İranda, Misirdə, Suriyada, Türkiyədə və başqa müsəlman ölkələrində mövcud olan dinlər və onların təsisatları arasındakı münasibətlər indi də islamın tələblərinə uyğun olaraq, əməkdaşlıq şəraitində qurulur.

Qeyd olunmalıdır ki, modernistlərdən fərqli olaraq bəzi mühafizəkar ruhanilər bu yaxınlara qədər dini ayrışikliyi təlqin edirdilər. Onlar dini birlikdən kənarında xalqlar dostluğunu qəbul etmir, Quranın müvafiq ayələrinə istinad edərək (8,12-15), başqa dinlərin nümayəndələrini dost hesab etmirdilər. İndi mühafizəkarların da bir çoxu insanlar arasında dostluq və həmrəylik hissələrinin əleyhinə çıxmağa cürət etmirlər.[14, s.116-117]

Sülh-Salam məfhumu islamda ən mühüm məfhumlardan sayılır. Müsəlmanlar bir-biri və ya başqaları ilə görüşəndə hər şeydən əvvəl «əs-salami əleykum» deyərək salamlanırlar. Bu ifadə «salam olsun sizlərə» mənası daşıyır, yəni salam verən adam salam verdiyi adamlara bildirir ki, mənim tərəfimdən sizlərə heç bir təhlükə yoxdur, zor işlədilməz, xətər yetişməz, sizə sülh və dinclik diləyirəm.[21, s.187]

Respublikamızın müsəlmanlarının şüurunda və davranışında dini mövhumat, demək olar ki, təzahür etmir.

Bu, ictimai gerçəkliyimizin, təlim-tərbiyəyə sistemimizin nailiyyəti sayılmalıdır. Buna görə də dindarların şüurunda və davranışında təzahür etməyən dini mövhumat üçün onları təqsirləndirib tənqid etmək ədalətsizlik olar, bu işdə dini ekstremizmi və cəhalətpərəst ünsürləri ifşa etmək daha faydalıdır. Müasir dindarların əksəriyyəti Quranın məzmununu və şəriətin tələbləri haqqında səthi və ümumi təsəvvürə malikdir, bunların bəzi ehkamları və tələbləri dindarlarda təəccüb doğurur və həyata keçirilə bilməyən bir şey kimi qəbul olunur. Məsələn, Quranın «sizin üçün qisas almaq hökmü qərara alındı (vacib oldu)» (2,178), «canın qisası, can, gözün qisası gözdür, burnunku burundur». (5,45) kimi göstərişlərini, başqa dinlərin nümayəndələri ilə düşmənçilik etməyi buyuran Quran ayələrini (2,74- 100; 47,4; 66,9 və b.) müasir dindarlar bəyənmirlər, ruhanilər də modernistcəsinə hərəkət edərək bunları yada salmırlar.

Azərbaycan xalqı sülh və əmin-amanlığın qızgın tərəfdarıdır. Respublikamızın müsəlmanları bütün dünya xalqları və dövlətləri arasında əməkdaşlıq və dostluq münasibətlərinin yaranmasının sülh və tərkislahın həyata keçirilməsinin, müharibə təhlükəsinin aradan qaldırılmasının mühüm şərti sayırlar. Bunu bilən ruhanilər quranın insanlar arasında əməkdaşlıq və dostluğu tövsiyə edən kəlamlarını sülhsevərlik və beynəlmiləçilik nümunəsi sayaraq təbliğ edirlər. Onlar Qurana istinad edib (10, 47; 40, 78) bildirirlər ki, Allah hər xalqın öz içərisindən peyğəmbərlər seçmişdir ki, bunlar müxtəlif yerlərdə Məhəmməd kimi, İlahinin iradəsini ifadə etsinlər. Hər bir xalqın öz peyğəmbərləri: Nuh (Noy), İbrahim (Avraam), Musa (Moisey), İsa (İsus), Budda və başqaları olmuşdur və bunların hamısı Məhəmməd peyğəmbərin sələfləri sayıldığından müsəlmanlar üçün müqəddəsdirlər. Yəni bu peyğəmbərlərin ardıcılıqları olan iudaistlər, xristianlar,

buddistlər və başqa dinlərin nümayəndələri müsəlmanların dostlarıdır. Deyilənləri Quranın «hamınız bir yerdə Allahın ipindən... yapışın, bir-birinizdən ayrılmayın» (3,103) kəlamı da təsdiq edir. Deməli, müsəlmanlar arasında dostluğu təbliğ edən islam ideologiyasının ümumbəşəri əhəmiyyətini qeyd etməyə çalışan moderinstlər insanların həmrəyliyi, əməkdaşlığını islam dəyərləri baxımından qiymətləndirirlər.

VII əsr ərəb icmasındakı həyat tərzinə cavab olaraq meydana gəlmiş islamın indiki davranış qaydalarına uyğun gəlməyən tələblərini tətbiq etək, ekstremistcəsinə hərəkət etməmək müasir dindarlarda təəccüb doğurur. Bununla birlikdə bəzi müsəlman ölkələrində (İran, Pakistan, Sudan və b.) məhkəmə əməliyyatı ortodoksal şəriət əsasında aparılır, müttəhimlərə fiziki cəza verilir. Məsələn, 1984-cü ildə Sudanın Xartum şəhərində avtomobil oğurluğunda günahlandırılan iki nəfərin sağ əli kəsilmiş, [80] Omdurman şəhərində yoldan ötən bir nəfəri döyüb dişini sındıran iki nəfər sudanlıya isə Quranın, «dişin qisası dişdir» (5, 45) deyən hökmü tətbiq edilmişdir, onların hərəsinin bir dişi çıxarılmışdır.[81]

2001-ci ildə Moskvada keçirilən Beynəlxalq islam konfransında islama dair mövcud konsepsiyaların əksəriyyətinin xoş məramlı olduğu vurğulanmış vəhabizm və s. ekstremist cərəyanlar tənqid edilmişdir. [127]

Müsəlmanları islamın köhnəlmiş sosial prinsipləri əsasında yox, müasir dövrün tələblərinə uyğun müddəaları ilə hərəkət etməyə çağıran ruhanilər bilirlər ki, müsəlmanların üstünlüyü qeyd etmək, onları başqa dinlərin və millətlərin nümayəndələrinə qarşı qoymaq, cihad elan etmək cəhdləri dindar vətəndaşların əhval-ruhiyyəsinə uyğun deyildir, islamın müasir baxımdan pozitiv səslənən prinsiplərinə üstünlük vermək məqsədə müvafiqdir.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin keçmiş müftisi Əhməd Bozqöziyev Zaqatala məscidində etdiyi moizəsində demişdi ki, «müsəlmanlar Allahın və onun rəsulunun iradəsi və öz təbiətləri etibarilə sülhsevər adamlardır. Onlar həmişə ədalətin təntənəsi uğrunda mübarizə aparmış və aparılır. Dinlərindən asılı olmayaraq xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluq yaradılması islam dini tərəfdarlarının ən qızgın arzularıdır».[40, s.18]

Millət və milli məsələnin ədalətli surətdə həll edilməsi siyasətindən bəhs edərkən din xadimləri belə siyasətin islamın sosial prinsiplərinə bənzədiyini qeyd etməyi unutmurlar. Bəzi ekstremistlər «din və millət eynidir!» şüarını irəli sürərək, «Vahid olan beynəlxalq islamiyyət vardır» deyərək dini ayrı-seçikiliyi təbliğ etməyə çalışsalar da, [69, s.7-19] mütərəqqi ilahiyyatçıların və dindarların «bütün millətlərin birliyi və qardaşlığı mövcuddur» deyən uca səsi müasir dünya sivilizasiyasına daha çox uyğundur.

Öz moizələrində və rəsmi sənədlərdə əməkdaşlıq, bərabərlik, ədalət, birlik və dostluqdan tez-tez söhbət açan modernist din xadimləri müsəlmanları başqalarından fərqləndirən adət və ənənələrin icrası zamanı taktiki hərəkət edərək, adamlar arasında ayrı seçkilik hisslərinin zəifləməsinə, yumşalmasına çalışırlar. Qarışıq nigahların bəyənilməsi, başqa din və xalqlara aid olan adətlərdən (toy mərasimləri və s.) istifadə olunmasının qadağan edilməməsi müsəlman ruhaniləri və dindarlarının loyallığını göstərir.

Son illərdə çap olunan islam ədəbiyyatında islam konsepsiyalarının düzgün başa düşülmədiyini dönə-dönə vurğulanmış, həmin konsepsiyaların həqiqi mahiyyəti göstərilmişdir.[137]

Mühafizəkar ruhanilər isə bunun əksinə hərəkət edirlər. Onlar müsəlmanları başqalarından fərqləndirən

dini fərzlərin, adət və ənənələrin icrasına xüsusi diqqət yetirirlər. Qarışıq nigahlara mane olmaq, dini kəbin, sünnət, dini dəfn mərasimləri və başqa müsəlman rituallarına haqq qazandırmaq yolu ilə ruhanilər «müsəlmanlığı qoruyub saxlamağa» çalışırlar. Ayrıca müsəlman qəbiristanlığı və dini dəfn mərasiminin zəruri olmasını sübut etməyə çalışarkən onlar, əvvələn, dini təbliğat üçün auditoriya əldə edir, dini hissləri möhkəmləndirən, müsəlman əlahiddəliyini nümayiş etdirən, habelə özlərinin maddi gəlir mənbəyi olan adət və ənənələri qoruyub saxlamış olurlar. İkincisi, mühafizəkar ruhanilər güman edirlər ki müxtəlif millətlərin nümayəndələri yaxınlaşdıqda, ictimai həyat beynəlmilləşdikdə vətəndaşların dini şüuru zəifləyir, qeyri-dini vərdişlər təşəkkül tapır, dindən uzaqlaşma halları artır. Məişətin mühafizəkarlığını nəzərə alan bəzi ruhanilər köhnə adət və ənənələri fərdi həyatın məhz bu sahəsində qoruyub saxlamağa cəhd edirlər. Göyçay məscidinin axundu Mircavad Kazımov 1978-ci ildə sentyabrın 3-də moizəsində demişdi ki, «Müxtəlif dinlərdən olan adamlar arasında qarışıq nigahlar şəriətə də zidd deyildir, şəriət də beynəlmilləl ailəni qəbul edir». Lakin molla belə bir həqiqəti deməyə cürət etməmişdir ki, şəriətə görə müsəlmanla ailə qurmaq istəyən başqa dinin nümayəndəsi əvvəlcə müsəlmanlığı qəbul etməlidir, əks təqdirdə bu nigah qəbul olunmur.

Müasir dini təsisatların, ruhanilərin və dinlərin sülh, tərəksiləh uğrunda və təcavüzkarlıq əleyhinə mübarizədə iştirak etmələri müsbət siyasi əhəmiyyətə malik diqqətəlayiq bir aktdır. Bu baxımdan bütün dinlərdən olan təşkilatların sülh uğrunda, silahlənmə və təcavüzəkarlıq əleyhinə mübarizəyə həsr edilmiş çoxlu konfrans və simpoziumlarda iştirak etmiş Azərbaycan müsəlman təsisatlarının və ruhanilərinin fəaliyyəti maraqlı doğurmaya bilməz. Böyük vətən müharibəsi dövründə yaradılmış (1944-

cü ildə) Zaqafqaziya müsəlmanları ruhani İdarəsinin ilk sədri, şeyxülislam M.A.Əlizadə hələ 1952-ci ilin mayında Moskva şəhərində çağırılmış «SSRİ-dəki bütün dinlər və dini birləşmələrin sülhü müdafiə məsələsinə həsr edilmiş konfransında» çıxış edərək Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın müsəlman ruhanilərinin və dindarlarının sülhsevər mövqeyindən və fəaliyyətindən danışmış, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün ruhaniləri və dindarları sülh uğrunda və müharibə əleyhinə mübarizəyə çağırmışdır.[101, s.176]

Azərbaycandakı müsəlman ruhaniləri din xadimlərinin 1970-ci ilin oktyabrında Daşkənd şəhərində «Sülh uğrunda mübarizədə birlik və əməkdaşlığın əhəmiyyəti» devizi altında keçirilmiş ümumittifaq konfransında fəal iştirak etmişlər. 44 xarici ölkədən gəlmiş qonaqların iştirakı ilə keçirilən həmin konfrasdakı məruzə və çıxışlarında onlar, müasir dövrün sosial-siyasi problemlərinə öz münasibətlərini bildirmişlər. Qafqaz müsəlmanları Ruhani İdarəsinin keçmiş sədri, şeyxülislam Ə.Süleymanzadə konfransa göndərdiyi təbrik məktubunda yazmışdır: «Biz elə əsrdə yaşayırıq ki, hər xalq, hər tayfa ayrı-ayrılıqda öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparır. Biz həmişə Allaha dua etməliyik ki, bu müqəddəs mübarizə tələb edir ki, bu işin müvəffəqiyyəti üçün var qüvvəsini sərf etsin. Bununla biz gələcək nəslin xoşbəxtliyinin imtina olunması işinə öz əlavəmizi edirik. Bununla biz sülh uğrunda mübahisəsiz həyat, tam tərəksiləh uğrunda çarpışan namuslu mübarizələr sırasına daxil oluruq. Allah bütün dünyada sülh tərəfdarlarına qüvvə versin və müharibə istəyənləri zəlif etsin. Amin!»[38, s.2] Zaqafqaziya müsəlmanları başçısının bu mövqeyi hazırda Azərbaycandakı ruhanilər və dindarlar üçün səciyyəvidir, onların modernist və realist baxışlarını ifadə edir.

Modernist müsəlman ruhaniləri haqlı olaraq islamı sülhsevər bir din kimi təbdiğ edirlər. Müsəlmanların yuxarıda adı çəkilən Daşkənd konfransında (1970-ci ilin oktyabarı) «İmperializmə və irqçiliyə qarşı sülh uğrunda mübarizədə müsəlmanları birliyi və həmrəyliyi vacib şərt-dir» adlı məruzə ilə çıxış edən Naxçıvan məscidinin keçmiş axundu Hüseyin Rzayev demişdir: «Bizim dinimiz hər bir müsəlmandan tələb edir ki, o yer üzündə əmin-amanlığın bərqərar olması üçün var gücünü əsirgəməsin. Məhz bu məqsədə çatmaq üçün bütün xeyirxah adamlar birləşməlidirlər. Qurani şərifin əl-Ənfal surəsinin 60-cı ayəsində deyilir: «Allahın düşməni və öz düşməninizi qorxutmaq üçün kafirlərə qarşı bacardığımız qədər qüvvə tedarük edin». Həmin surənin 61-ci ayəsində isə deyilir ki, «Əgər onlar sülhə meyl etsələr, sən də meyl et».[38, s.19-20]

Müasir dövrdə modernist ruhanilər islamın ən sülhsevər din olduğunu sübut etməyə çalışırlar. QMRİ-nin keçmiş müftisi Hacı İsmayıl Əhmədov 1977-ci ildə Moskvada keçirilmiş «Din xadimləri möhkəm sülh, tərki-silah və xalqlar arasında ədalətli münasibətlər uğrunda mübarizədə» adlı Ümumdünya konfransındakı məruzəsində demişdir: «Bizim dinimiz dünyada ən sülhsevər dindir. Yer üzərində sülhün bərqərar edilməsi haqqında Allah-təalanın əmrini yerinə yetirmək üçün biz bütün imkanlardan istifadə etməliyik».

Göstərilən bəyanatlarla çıxış edən din xadimləri modernistcəsinə hərəkət edərək belə bir tarixi fakt haqqında susurlar ki, yarandığı dövrdən bəri islamın tövsiyə etdiyi sülhün başlıca şərti müsəlmanlığı qəbul etmək olmuşdur. Ərəb qoşunlarının tutduqları ölkələrin əhalisi zorla müsəlmanlığı qəbul edəndən sonra sülhə nail olurdular. İslam ideologiyasının və şəriətin sülhsevərliyindən bəhs etmək dini modernistlərin şəraitinə uyğunlaşmaq üçün etdikləri cəhdlərdəndir. İslamın ideya əsası olan Qu-

randa müsəlmanlığı adamlara zorla qəbul etdirmək üçün vuruşmağı, müqavimət göstərənləri qılıncdan keçirməyi, hərbə-zorba gəlməyi, qəddar olmağı məsləhət görən çoxlu surə və ayələr içərisində sülh sözü iyirmi dəfədən çox çəkilir, özü də bu sözlər yalnız müsəlmanlar arasında yaranması arzu olunan sülhü nəzərdə tutur, amma modernistlər bunu ümumbəşəri dəyər hesab edirlər.[14, s.123]

Müasir dövrdə müxtəlif din formalarının ən çox yaxınlıq etdikləri fəaliyyət sahəsi sülh uğrunda mübarizədir; müxtəlif dinlərin əməkdaşlığının əsasını dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq adamların sülh və xalqlar dostluğu kimi çox vacib siyasi problemlərə münasibətində vətəndaşlıq dəyanətinin əməli ifadəsi təşkil edir. Müxtəlif dinlərə riayət edən dindarların, habelə ruhanilərin sülh haqqında fikirləri və hərəkətlərini bütün dinlər üçün ümumi bir cəhət adlandırmaq olar, çünki bütün din formaları öz sülhsevərliyini nümayiş etdirir. Respublikamızda etiqad azadlığının təntənəsindən irəli gələn dini həyat asudəliyi, bütün dinlərin qanun qarşısında bərabər hüquqa malik olması və başqa azadlıqlar dinlərin bir-birinə zidd mövqe tutmasının qarşısını aldığından sülh uğrunda mübarizədə onlar eyni platformadan çıxış etdilər.

1982-ci ilin mayında Moskva şəhərində 90 ölkənin din xadimlərinin iştirakı ilə keçirilmiş «Din xadimləri müqəddəs həyat vergisinin nüvə fəlakətindən xilas edilməsi uğrunda mübarizədə» Ümumdünya konfransında məruzə ilə çıxış edən şeyxülislam A.Paşazadə demişdir: «Bizim müsəlmanlar fəxr edirlər ki, onlar başqa dinlərin nümayəndələri ilə birlikdə sülh mübarizləri cərgələrində gedirlər».[39, s.4] Azərbaycandakı müsəlman ruhaniləri və dini təşkilatlar (məscidlər) öz başçılarının mövqeyinə şəriq olaraq, dünyanın 70-dən artıq ölkəsinin dini təşkilatları və ruhaniləri ilə dostluq əlaqələri saxlayırlar.[108, s.35] Onlar çoxlu xarici ölkə ilahiyyatçılarının iştirak et-

dikləri, yer kürəsinin bütün sülhsevər qüvvələrini narahat edən beynəlxalq problemlərə həsr edilmiş 10-dan artıq beynəlxalq müsəlman konfranslarının keçirilməsinin təşəbbüsçüsüdür. Buna misal olaraq 1986-cı ilin oktyabrında Bakıda keçirilmiş «Müsəlmanlar sülh uğrunda mübarizədə» adlı konfransı göstərmək olar. Bu konfransda dünyanın 60 ölkəsindən gəlmiş din və dövlət nümayəndələri iştirak etmişdir.[73] Həmin konfransda «İslam sülhsevər dindir» mövzusunda məruzə ilə çıxış edən Buzovnadakı Məşədi Qərib məscidinin o vaxtdakı axundu Qazı Əhməd Abbasov islam dininin sülhsevərlik prinsiplərini modernist mövqelərdən şərh edərək bu prinsipləri adamların müasir dünya hadisələrinə münasibəti baxımından işıqlandırmağa çalışmışdır. O, məruzəsini aşağıdakı şəkildə qurmuşdu: Qurani-şərifin əl-Hucurat surəsinin 13-cü ayəsində buyrulur ki, «Biz sizi bir kişi və bir qadıdan (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq». Bəli, böyük Xalqımız insanları xalqlar və tayfalar şəklində xalq edib ki, biz əməkdaşlıq, qarşılıqlı anlaşma və yardımla məşğul olub, Allahımıza xoş gələn əməllərlə məşğul olaq. Əlbəttə, bu əməkdaşlıq birinci növbədə sülh işinə xidmət edən bir əməliyyatdır. Məlumdur ki, başqa dinlər də bu xeyirxah işlə məğul olurlar. Din xadimlərinin ümumi sülhü müdafiə etmək sahəsində əməkdaşlığı çox savab bir işdir. Biz dünyamızı gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq məqsədilə qüvvələrimizi birləşdirərək, sülh uğrunda mübarizəyə qoşulanda dinimizin sülhsevərliyindən ilham alırıq.

Allah-təalanın hökmü ilə Yer və Göy onların arasındakı bütün mövcudat yaradıldı və insana tabe edildi ki, o dünyanın sirlərini öyrənib, öz həyatını istədiyi kimi qursun. İnsan isə Xalqımızın ona etibar etdiyi dünyanı sağlamat qoruyub saxlamalıdır, «əmanətə xəyanət etmə-

məlidir». Allahımızın insanlara etibar etdiyi dünyanı yalnız sülh yolu ilə qoruyub saxlamaq olar, biz buna əməl etməliyik, çünki dinimiz islam bizi sülhə çağırır.

Mən öz məscidimin dindarlarının iradəsini ifadə edərək, islamın sülhsevərliyinə istinad edərək bütün dinlərin ruhanilərini sülhə səs verməyə çağırıram, Peyğəmbərimizin belə bir hədisini yada salıram ki, «İnsanlar yadınızda saxlayın, siz hamınız Adəmin övladlarısınız, sülhü qoruyunuz». [14, s.124]

Konfransda «müsəlmanlar sülh uğrunda, nüvə faciəsi əleyhinə mübarizədə» mövzusunda məruzə ilə çıxış edən Quba məscidinin axundu şunasi Məmmədyarov da yuxarıda deyilənlər ruhunda öz sözlərini dedi.

Moskva came məscidinin imam-xətibi Əhmədcan Mustafin də konfransda «islamın sülhsevər din olduğu haqqında fikir yürütmək yeni bir şey deyildir. Lakin indiki şəraitdə islamın bu keyfiyyəti bəşəriyyətin müqəddəratını həll etməkdə çox vacib bir amilə çevrilir. Biz çalışmalıyıq ki, nüvə müharibəsi baş verməsin, Allah-təalanın yaratdığı dünya və onun ən yüksək neməti olan bəşəriyyət sağ qalsın».

İslam mərhəmət və hörmət dinidir, əmək və səmimiyyət dinidir, islam qardaşlıq və humanizm dinidir, ikiüzlülük və müharibə siyasətinin əleyhinədir. Allah-təala buyurur ki, «yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, günah iş görməkdə və düşmənçilik etməkdə bir-birinizə kömək göstərməyin» (5,2).

Təkcə Quranda «sülh» sözünə 20 dəfə rast gəlinir. Bunun dərin mənası vardır, o, dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan insanların əmin-amanlığını qorumaq üçün işlədilən Quran kəlamıdır. Quranda deyilir ki, «Əgər onlar sülhə meyl edirsə, sən də sülhə meyl et» (8,61), «Sülh şəraitində yaşayın», «Dinc yaşayın». Qurani şərifin bu mübarək hökmləri islamın sülhsevər mahiyyətini əks etdi-

rir. İslamın müqəddəs kitabında göstərilir ki, «Dində məcburiyyət yoxdur». Bu, islamın humanizmini göstərən kəlamdır, zorakılığı pisləyən əsas prinsipdir.

Bakıdakı Əjdərbəy məscidinin imamı Abbas Bibarsov konfrasda «Müsəlmanların ümumi birliyi- möhkəm sülhün rəhnidir» mövzusunda məruzə etmişdi, o belə demişdi: Qurani şərifdə deyilən «Hamınız bir yerdə Allahın ipindən (dinindən) möhkəm yapışın, bir-birinizdən ayrılmayın!» (1,103) kəlamına əməl edərək, biz müsəlmanlar hamılıqla sülhün keşiyində dursaq, müharibə təhlükəsinin qarşısı mütləq alınar, dünyada dinc həyat üçün şərait yaranar, bütün dünya xalqlarının sülh arzuları həyata keçər. Müsəlmanlar bir-birinə köməkçi olmalı, özü də pis işlərdə deyil, xeyirxah əməllərdə bir-birinə yardım etməlidir.

Ulu tanrının bizə bəxş etdiyi nitqimizdən istiafdə edərək sülhü şöhrətləndirib, yer üzərində həyatın qorunub saxlanması naminə qüvvəmizi əsirgəməməliyik. Müsəlman xalqlarının birliyi bərqərar olsa, həm sülh qorunar, həm də imperialistlərin mürtəce planları pozular. Müsəlmanlar başqa dinlərin nümayəndələri ilə əl-ələ verib, Allahın ən qiymətli neməti olan sülhü qorunmalıdır.

Müasir dövrdə dini təşkilatların, ruhanilərin və dindarların sülh, tərki-silah uğrunda və imperialist təcavüzkarlığı əleyhinə mübarizədə iştirakı müsbət siyasi əhəmiyyətə malik diqqətəlayiq bir faktdır. Həmin məsələlərin müzakirəsinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda müxtəlif dinlərə mənsub ruhanilərin və dindarların, o cümlədən Azərbaycan müsəlman təşkilatları və bunların nümayəndələrinin fəal iştirakı xeyli maraqlı doğuran hadisədir, islamın sosial prinsiplərinin müasir cəmiyyət problemlərinin həll edilməsi prosesində özünəlayiq yer tutduğunu göstərən faktdır.

Respublikamızda dini və din təşkilatlarına, ruhanilərə və dindarlara münasibətin radikal surətdə dəyişdiyi indiki dövrdə dinin sosial prinsiplərinin əməli surətdə təzahür etməsi, özünü daha da əyani surətdə göstərir, dinin sosial prinsiplərinin, cəmiyyət həyatının mühüm sahələrində bunların təsir dairəsinin genişlənməsi, hüququ əsasının formalaşması prosesi gedir.

Din xadimlərinin respublikanın ictimai həyatında yaxından iştirak etməsi, din və dini təşkilatlar, ruhanilər və dindarların cəmiyyətdə rolunun ciddi surətdə artdığını bir daha sübut edir. Şeyxulislam Allahşükür Paşazadə öz deputatlıq proqramından demişdir ki, «xalqı narahat edən problemlər mənə də düşündürür. Zənnimcə, ölkədə başlayan böyük dəyişikliklərin həyata keçirilməsində din, o cümlədən islam, dindarlar, müsəlmanlar əhəmiyyətli rol oynaya bilərlər. Axı, din hər şeydən əvvəl, insanın mənəviyyatının zənginləşməsinə, əxlaqının saflaşmasına, onda mərhəmət və şəfqət duyğularının güclənməsinə çalışır. Pak, təmiz, əməlisaleh adamlar cəmiyyətimizə çox lazımdır. Mən xalq və din qarşısında borcumu həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsinə köməkdə görürəm».[53]

Azərbaycanın müsəlman ruhaniləri və dindarları yer üzərində həyatın qorunub saxlanmasını ən vacib işlərdən biri sayırlar. Onarın fikrincə, «həyat həqiqətə əsaslanan insana əta etdiyi ən müqəddəs nemətdir. Onun qədrini bilib, xeyirxah əməlləri çoxaltma əsl insani keyfiyyətdir». Müsəlman ruhaniləri və dindarları yer üzündə və eləcədə Azərbaycanda yaranmış gərgin ekoloji vəziyyət də ciddi narahat edir, məscidlərdə təbiəti qorumaq haqqında mövzularla çıxış etmək din xadimlərinin son zamanlar mübarizə etdikləri aktual məsələlərdir.

Ruhanilər müasir şəraitə uyğun olaraq, etiqad azadlığının təmin olunmasının vəziyyəti ilə çox maraqlanırlar. Çünki totalirizm dövründə bütün dinlər kimi, islam dini

də əsassız olaraq sıxışdırılmış, ruhanilər və dindarlar təqibə məruz qalmışlar Dini kadrlara şiddətli divan tutulmuş, bir çox məscidlər, pir və ocaqlar darmadağan edilmişdir. Sovet Konstitusiyasına görə dövlətdən ayrılmış din əslində süni surətdə cəmiyyətdən ayrı salınmışdı. İndi vəziyyət kökündən dəyişmişdir, din vətəndaşların bir qismini şəxsi vicdan işi çərçivəsindən çıxıb, cəmiyyətimizin ictimai hadisəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Mövcud islam konsepsiyaları içərisində fundamentalizm mühüm yer tutur. Fundamentalizm ilkin təməl prinsiplərinə bağlılıq təbliğ edən, bu prinsipləri mütləqləşdirərək çağdaş cəmiyyətin həyat prinsipləri səviyyəsinə yüksəldən ideya cərəyanı, siyasi yönümdür. Son dövrdə dünya siyasətində özünü göstərən reallıqların təsiri altında bir çox dövlətlərin, o cümlədən, ən böyük dövlətlərin də siyasətində fundamentalizm ünsürləri təzahür edir. Buna baxmayaraq, fundamentalizm problemi əsasən müsəlman şərq ölkələrində baş verən yeni və bir çox cəhətdən ziddiyyətli və anlaşılmaz görünən sosial-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq nəzərdən keçirilir. Bu hadisələr «islam fundamentalizmi» adı altında təhlil edilir, onlara müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən və daha çox müəlliflərin siyasi yönümləri ilə bağlı olaraq qərəzli mövqelərdən münasibətlər bildirilir.[48, s.3]

Hazırda Azərbaycanda etiqad azadlığı haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. həmin qanuna görə dini təşkilatlar hüquqi şəxs statusu qazanmış və dövlət təşkilatlarının gördüyü bir sıra işləri dini təşkilatlar özləri görürlər. Bir sıra yeni məscidlər açılmış, bu barədə dindarların çoxlu ərizələri müvafiq təşkilatlarda müzakirə edilir. Bəzi şəhərlərdə, məsələn, Sumqayıtda, Qusarda, Saatlıda dini icmaların sifarişi ilə memarlar yeni məscid binalarının tikintisini layihələşdirmişlər. Dindarların müqəddəs yerlərə ziyarətə getməsi işi qaydaya düşmüşdür.

Müsəlmanların yeni həyat quruculuğuna, dövlətin daxili və xarici siyasətinə tərəfdar olmaq, sülh xalqlar dostluğu ideyalarına sadıqlıq, adamların rifahının yaxşılaşmasına yönəldilmiş xeyirxah əməllərə kömək göstərmək əzmi Qafqaz müsəlmanlarının 1989-cu il iyul ayının 25-də Bakıda keçirilmiş IX qurultayında bir daha özünü göstərdi. Şeyxülislam A.Paşazadənin, qazi Əhməd Abbasovun, Hacı Adil Zeynalovun və başqalarının qurultaydakı məruzə və çıxışlarında dindarların öz vətəndaşlıq borclarını namusla yerinə yetirməsini, düzlük və əməksevərliyini, vətənpərvərlik və beynəlmilətçiliyini ifadə edən çoxlu səmimi sözlər deyilmişdir.

Qurultay iştirakçıları millətlərarası münasibətlərin gərginləşməsindən narahat olduqlarını bildirmiş, müxtəlif din formalarının tərəfdarlarına Qafqaz müsəlmanlarının Müraciətini qəbul etmişlər.

Ümumiyyətlə, millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi müsəlman dindarlarında böyük təşviş doğurur insanlara kədər və əzab gətirir, xalqlar arasında uçurum yaradır, onların diqqətini həyatın vacib problemlərindən uzaqlaşdırır. Şeyxülislamın müavini Hacı Sabir Həsənlinin fikrincə Allah-təala insanları bir kökdən yaradıb, bəşəriyyətin müxtəlif «budaqları» üçün irəlicədən qarşılıqlı həmrəylik birgə həyatlarında qardaşlıq və əməkdaşlıq tövsiyyə etmişdir.

İndi məscidlərdə müasirləşdirilmə tərəfdarı olan ruhanilər mömin qardaş və bacıları cəmiyyətdə ixtilaf və yadlığı aradan qaldırmağa, xeyirxahlığa, halal zəhmətə, sevinc, ədalət toxumu səpməyə çağırırlar. Müasir dövrdə dini təşkilatların, ruhanilərin və dindarların mühüm həyat məsələlərinə, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni problemlərinə və bunların həlli yollarına pozitiv münasibət bəsləməsi ictimai tərəqqinin əyani sübutu hesab oluna bi-

lər. Bu və ya digər müsəlman Konsepsiyası İslamın möhkəmlənməsi yolunda irəliyə doğru mühüm addım sayılmalıdır.

Müasir dövrdə İslam və onun tərəfdarları yeni dünya qaydaları, xüsusilə qloballaşma ilə ayaqlaşmağa çalışır və çox vaxt buna nail olurlar.

§ 2. Din və cəmiyyətin sosial-əxlaqi həyatı

Dinlə cəmiyyətin sosial-əxlaqi həyatı arasında sıx əlaqə zaman-zaman insanları düşündürmüşdür. Nəticədə həm insan dəyişmiş, həm də dində dəyişikliklər olmuşdur. Bu baxımdan dini modernizm müasir ictimai-iqtisadi, mədəni və siyasi mühitdə baş verən dəyişikliklərə, insanların şüurundakı yeniliklərə dinin cavabıdır, bunların dini inikasıdır. Müasirləşdirmə tərəfdarları dindarlar arasında müəyyən hörmət qazana bilmişlər, çünki dini ehkamları, şəriət tələblərinin bu günün baxımından şərh edib müasir həyat tərzinə uyğunlaşdırmağa çalışan modernist mollalar köhnəfikirli mühafizəkar ruzhanilərdən müsbət mənada seçilirlər, onları daha asan və tez başa düşmək olur. Mühafizəkar mollalardan fərqi olaraq modernistlər dini müddəaları dindarları maraqlandıran səpgidə izah etməyə çalışırlar. Məclisdə əyləşənlərin yaşı, ictimai vəziyyəti, cəmiyyətdə tutduqları mövqe, savad dərəcələri və başqa göstəriciləri ruhanilər tərəfindən ustalıqla nəzərə alınır. Müasir aləmdə baş verən hadisələr məclisdəkilərin xoşuna gələn formada, amma dini mövqelərdən izah olunur. Məsələn, 1965-ci ildə Daşkənd şəhərində baş verən zəlzələni fanatik mövqeli müsəlman ruhaniləri «Allahın qəzəbi» kimi qiymətləndirir, Allahın yolundan dönmən müsəlmanların bəd əməllərinin cəzası adlandırırdılar. Zamanın nəbzini tuta bilməyən mühafizəkar ruhanilərin bu «kobud

səhvini» düzəltmək məqsədilə Orta Asiya və Qazaxıstan Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, modernist əhval-ruhiyyəli müfti Ziyautdin Babaxanov tabeliyində olan bütün dini təsisatlara və ruhanilərə xüsusi fitva ilə müraciət etmişdi. Həmin fitvada göstərilirdi ki, «Zəlzələ, Günəş və Ayın tutulması, tufanlar və daşqınlar adi təbiət hadisələridir. Onlar Allah-təalanın iradəsi ilə təbii qanunauyğunluqlar üzrə, təbii səbəblərlə tədricən dünyanın müxtəlif yerlərində baş verir, əhalinin dinə münasibətinin bu hadisələrlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əgər lazım gələrsə, Allah öz bəndələrinin cəzasını ayrı-ayrılıqda da verə bilər. O, qüdrətli və adildir».[14, s.138-139]

İlahiyyətçilər göstərilir ki, həqiqi əxlaq dindən kənardə mövcud ola bilməz. Guya yalnız din əsasında kamil əxlaqi münasibətlərə nail olmaq olar. XX əsrin 70-ci illərində «Moskva patriarxlığının jurnalı» yazırdı: «Dini etiqad əxlaqi həyatın həqiqətən alfa və omeqasıdır». «Ana və məsləhətçi» papa ensiklikində deyilirdi: «Öz prinsiplərində ümumdünya xarakterinə malik olan, mütləq və yemilməz olan əxlaqi qayda özünün obyektiv əsasını allahda tapır». Din və ruhanilik həmişə bəşəriyyətin yeganə əxlaqi məsləhətçisi olmaq iddiasında olmuşdur.

Əxlaqın daimi və zəruri surətdə dindən asılı olması haqqında ilahiyyətçi konsepsiya ictimai fikir tarixində müəyyən rol oynasa da, həm də müəyyən qrup insanlar tərəfindən tənqid edilmişdir.

Məşhur islam ideoloqları əxlaqi saflıq haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Məşhur İran islam filosofu Əllamə Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai «Dinlə tanışlıq» kitabını əxlaqi saflıq hissəsində yazırdı: İnsan öz fikri vicdanı ilə bəyənilmiş əxlaqi sifətləri dərk edir, onların istər fərdi və istərsə də ictimai baxımdan əhəmiyyətini anlayır. Ona görə bəşər cəmiyyətində yaxşı əxlaqi tərifi-

məyən kimsəni tapmaq olmaz. Yaxşı əxlaq həmişə ehtiramaya layıqdır.

Bəyənilməmiş əxlaqa verilən əhəmiyyəti izah etməyə ehtiyac yoxdur. İslamın bu yöndə irəli sürdüyü geniş əxlaqi dəyərlər ioplusu hər kəs üçün aydındır.[22, s.137]

Müsəlman ruhaniləri islamın əxlaqi- etik normalarının və tələblərinin yumşaldılıb yeniləşdirilməsinə, bunların ictimai tərəqqinin müasir səviyyəsi ilə uzlaşdırılmasına xüsusi fikir verirlər. Modernistlər «dinsiz mənəvi həyat və əxlaq yoxdur» deyən islam ehkamını yeni formada, xeyli yumşaq şəkildə təqdim edirlər. Onların fikrincə, insanların əxlaq normalarının, dindarların əməllərinin meyarı, vətəndaşların yüksək əxlaqi tərbiyəsinin başlıca amili dindir. Mənəvi zənginlik və əxlaqi təmizlik nümunəsi hesab edilən şəxslər dindarlıqda fərqlənən məsələlərə də öz münasibətini bildirmişlər. Ümumiyyətlə, dindarlar özlərindən asılı olmayaraq Qurani-şərifdə, Peyğəmbər hədislərində və imamların məsləhətlərində, habelə şəriətdə göstərilən əxlaq normalarına əməl edən şəxslər arasında yetişirlər, hətta dinə inanmayanlar da öz davranışlarında dini əxlaq normalarına əməl edərək yüksəlirlər.

Əlbəttə, dini görüşündən daha qədim tarixə malik olan əxlaqın bir şüur forması kimi dinin törəməsi olduğunu söyləmək düzgün olmaz. Çünki ibtidai icma quruluşunun ilk çağlarında yaşamış insanların din haqqında heç bir təsəvvürü olmadığı halda, onların müəyyən davranış qaydaları olmuşdur. On min illər keçdikdən sonra yaranmış dini baxışları və onlara uyğun insan davranışını və mənəviyyatını bəşəriyyətin əxlaqi- etik normalarının səfləri saymaq qərəzli və məntiqsiz səslənir.

Dinlərin hər biri meydana gələrkən, öz əxlaqi prinsiplərini regionda yaşayan əhalinin o vaxta qədər riayət etdiyi həyat normaları əsasında formalaşdırmışdır. Müxtəlif dinlərin əxlaq normaları bu dinlərin ilkin təsisçiləri

olan xalqların yaşayış qaydaları arasındakı fərqlərlə mütənasib surətdə bir- birindən seçilirlər. Məsələn, xristian və islam əxlaqi- etik normaları arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, əsasən Avropa və ərəb Şərqi xalqlarının davranış qaydaları arasındakı oxşarlığa və fərqu əsaslanır.

Ümumiyyətlə, dini əxlaq ümumbəşəri əxlaqın bir hissəsi olsa da onları eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Həm əxlaq, həm də din ictimai şüurun müstəqil formalarıdır. Təsadüfi deyildir ki, keçmiş dövrlərin bir çox mütəfəkkirləri- antik dövrdə Epikur və Lukretsi Kar, sonralar XVIII əsr fransız materialistləri, Alman filosofu Lüdviq Feyerbax və rus inqilabçı demokratları belə hesab edirdilər ki, əxlaq dindən kənarında mövcud ola bilər. Bundan əlavə, onlar dinin əxlaqa mənfi təsir göstərdiyini də qeyd etmişlər. Əxlaq və dinin qarşılıqlı əlaqəsinin həqiqi elmi anlayışını müasir fəlsəfə və dinşünaslıq elmləri verə bilmişdir .

XX əsrdə xristianlıqda, xüsusilə etikada dini istiqamətlər yaranıb inkişaf etdirilmişdir. Katolik məzhəbi çərçivəsində Vatikanın rəsmi etik-fəlsəfi doktrinası neotomizm təlimi inkişaf etdirilmişdir. Onların əsas ideyası dini-mistik yanaşmanı, müasir dövrdə öz təsdiqini tapmış elmi –rasionalist dünya anlamı ilə birləşdirmək olmuşdur. Allah həm dünyanı, həm də insan cəmiyyətindəki mənəvi münasibətlərin yaradıcısıdır. Protestant etikasında isə müasir əxlaqi tendensiyalar- mistik qorxu haqqında, mənəvi subyektin fatal qayğıkeşliyi, həyat modeli kimi İsus Xristosun nümunə götürməsi və s. geniş yayılmışdır.[78; 136]

Söhbətin islamın əxlaqi- etik prinsiplərinin modernləşdirilməsindən getdiyini nəzərə alaraq, bu dinin təsbit

etdiyi davranış qaydalarına, həyat normalarına nəzər salmaq.

İslam əxlaq məcəlləsinə görə yaxşı insan olmaq iki şeydən asılıdır: 1) yaxşı əməllərin sahibi olmaq; 2) pis əməllərdən uzaq olmaq. Əsil müsəlmanı səciyyələndirən cəhətlər bunlardır. Dünya və axirətin səadəti gözəl əxlaqla əldə edilir. Gözəl əxlaq, elm və ədəb öyrənmək, yaxşı insanlarla dostluq etmək müsəlmanı səciyyələndirən mühüm cəhətlərdir. Gözəl əməllər gözəl əxlaqın bəhrəsidir. Əxlaq təlimi ruh sağlamlığı deməkdir, o, bədən üçün tibb elminin oynadığı rolu oynayır. Pis əməllər ruhun xəstəliyini göstərən əlamətlərdir. Əxlaq təlimi insanı pis əməllərdən çəkindirir, insanı ruhən və cismən pak edir, mənəvi təmizlik bu təlimin bəhrəsidir. Nəfsin pis istəklərinə uymaq və pis yoldaşlarla oturub- durmaq, yaxşı əxlaqı tələblərə biganə qalmaq nalayiq əməllər doğurur. İnsanın əməlləri, davranışı daim dəyişir, əks təqdirdə nə tərbiyə üsulları, nə də cəza tədbirləri lazım olmazdı.

İslam əxlaqında ədalət, insanlarla yaxşı rəftar, doğruluq, sözünün sahibi olmaq, comərdlik, şəfqət və mərhəmət, cəsarət və igidlik, günahlara peşmançılıq və tövbə, nemətlərə şükür etmək, səbirlilik, ədəblilik və bu kimi başqa əxlaqi keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilir.

İlahiyyətçilərin fikrincə islam əxlaqı üç hissədən ibarətdir: 1) insan tək olanda öz davranışının yaxşı və ya pis olmasını düşünürsə, bunları götür- qoy edib, həyatda da belə hərəkət edirsə, o, səadətə qovuşur, pis əməllərdən uzaq olur. Buna «əxlaq elmi» deyilir; 2) insanın öz ailəsi dairəsində, arvad- uşaqla münasibətində tərbiyəvi və idarəedicilik qabiliyyətinə «ev- ailə ədəbi» deyilir; 3) insanın cəmiyyətdəki ictimai vəzifələri və davranışına isə «ictimai tərbiyə» deyilir.

İslam həm kişilərə, həm də qadınlara bir-birinə necə münasibət göstərmələri barədə tapşırıqlar vermişdir. Ki-

şilərə verilən tapşırıqlardan bəzi nümunələrə nəzər yetirək.

- Yoldaşınıza çox məhəbbətiniz olsun.
- Yoldaşınızın abırlı həddə qədər geyimini təmin edin.

- Yoldaşınıza həmişə hörmət qoyun.
 - Könlü istəyən şeyləri yoldaşınıza alın.
 - Heç vaxt zülm etməyin, onu yaxşı işlərə dəvət edin.
 - Bəd əxlaqa dözümlü olun, şirin dillə danışın.
 - Nadanlığı bağışlayın, onu həmişə sevindirin.
 - Məhəbbətini yoldaşınıza aşkar edin.[26, s.21]
- Qadınlara verilən tapşırıqlardan nümunələrə baxaq.
- Yoldaşınıza hörmət qoyun.
 - Onun pisləklərini yaddan çıxarın.
 - Elə edin ki, yoldaşınız sizə baxanda şad olsun.
 - Özünüzü qeyrisindən qoruyun.
 - Yoldaşınızın maddi imkanlarını nəzərə alın.
 - Yoldaşınıza çox məhəbbətli olun.
 - Evin iqtisadi çətinliklərini heç kəsə deməyin.
 - Onu əsəbiləşdirməyin.
 - Ən gözəl bəzəyinizi onun üçün taxın.
 - Evin işlərini yoldaşınızın boynuna atmayın.
 - Yoldaşınızın eyiblərini heç kəsə deməyin. [26, s.31-32]

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əxlaq və din müəyyən tarixi şəraitdə bir-biri ilə bağlı olsalar da ictimai şüurun müxtəlif formalarıdır. Bəşər tarixinin erkən çağında formalaşmaqda olan şüurun, o cümlədən əxlaqi və dini şüurun ünsürləri ibtidai kollektivlərin birbaşa istehsal fəaliyyəti ilə qaynayıb-qarışmış olan şəxalənmiş bir tam idi. İctimai şüur formalarının diferensiasiyası tarixən daha sonrakı dövrə aid olan bu hadisə Plexanovun adlandırdığı kimi, əxlaqın allahın mövcudluğuna etiqadla qovuşduğunu istisna etməmişdir. V.İ.Leninin qeyd etdiyi kimi, din əxlaqdan allah hasil etmişdir. Əxlaq allahını ya-

ratmışdır.[46, s.66] Bu proses özünün daha dolğun ifadəsini iuadizmdə, islamda, xüsusilə buddizm və xristianlıqda tapmışdır. Dinin və əxlaqın bir-biri ilə qovuşması dərəcəsi və formaları nəticə etibarlı ilə ictimai-tarixi inkişafın obyektiv şəraitindən asılı olmuşdur. Müasir şəraitdə şəxsi etiqad hər bir ayrıca götürülmüş insanın dünyagörüşünü korrekte etməli, onu bəşəri ideallara xidmət etməyə sövq etməlidir.[140, s.56]

İslam ilahiyyatçıları gözəl əxlaqdan bəhs edərkən bildirirlər ki: 1) gözəl əxlaq- gülərüzlülük, comərdlik və kimsəni incitməməkdir, dara düşən insanlara kömək etməkdir; 2) gözəl əxlaq- Allahdan razı olmaq deməkdir, yəni xeyri və şəri Allahdan göndərilən bir kəramət saymaqdır, nemətləri şükür, bəlaları səbir ilə qarşılamaqdır; 3) gözəl əxlaq- haramdan qaçıb, halalı axtarmaqdır, ailə üzvləri və digər insanlarla yaxşı rəftar edib, onların hörmətini saxlamaqdır; 4) gözəl əxlaq- ən güclü çətinliklərə sinə gərmək, etdiyi yaxşılığın əvəzinin ödənilməsini gözləməmək, bütün insanlara qarşı şəfqətli olmaqdır; 5) gözəl əxlaq- yaradanı (İlahini) düşünərək, yaradılanlara (insanlara) mərhəmət etmək, onların əziyyətlərinə dözmək deməkdir.

Bir müsəlmana qaşqabaqla baxmaq haramdır, gülərüzlülük, şirindillilik müsəlmana vacibdir. Peyğəmbər hədislərindən birində deyilir ki, müsəlmanın öz müsafirinə və qonşusuna hörmət və xeyir- dua etməsi lazımdır.

İslama görə gözəl əxlaqın bəzi əlamətləri bunlardır: insafli olmaq, yoldaşları haqqında həmişə yaxşı fikirdə olmaq, pis fikri rədd etmək, yoldaşının əziyyətinə dözmək, ondan şikayətlənməmək, özünün ayıbları və qüsurları haqqında düşünmək, öz nəfsini boğmağı bacarmaq, gülərüzlü olub hamı ilə mülayim rəftar etməyi bacarmaq. Gözəl əxlaqın sahibi ədəblidir, az danışır, qeybət edib ara vurmur, Allahın sevəni xoşlayır, Allahın düşməninə

düşməndir, əmanətə xəyanət etməz, qonşusunu və yoldaşını müdafiə edir. Bütün yaxşı əməllərin ən başlıcası abır-həyədir, utanmaqdır. İnsan özünün qüsurlarını dostundan soruşub öyrənə bilər. Sadıq dost adamı təhlükədən qoruyan şəxsdir.

İslam əxlaqının qaynaqları dördür: hikmət, davranış, iffət və ədalət. Bu dörd ana qaynaqdan əxlaqın çoxlu cəhətləri əmələ gəlir.

1. Hikmətdən: zəka, çevik idrak, zehnin açıqlığı, diqqətli olmaq, həddini aşmamaq, keçmişini xatırlamaq və başqa yaxşı əməllər doğur.

2. Davranışdan: təmkinlilik, igidlik, qeyrətlilik, çətinliklərə dözmək, mülayim xasiyyətli olmaq, vətəni və dini qorumaq, yaxşı işlərdən yorulmamaq, təvazökarlıq kimi gözəl xasiyyətlər doğur.

3. İffətdən: pis iş gördükdə utanmaq, acımaq, yaxşılıq etmək, yaxşı xasiyyətli olmağa çalışmaq, dava-dalaş etməmək, nəfsinə nəzarət etmək, səbirli, qənaətcil olmaq, qüsurlu və tənbel olmaqdan çəkinmək, intizamlı yaşamaq, hər kəsin haqqını ödəməkə, comərdlik və ehsan sahibi olmaq, özünün ehtiyacı ola-ola malını möhtac olanlara vermək, bağışlamağı bacarmaq, yaxşılıq etməyi sevmək, başqalarına kömək göstərmək, hamı ilə yaxşı dolanmaq, başqalarının qəbahətlərini və qüsurlarını dönə-dönə üzünə vurmamaq kimi gözəl xasiyyətlər doğur.

4. Ədalətdən: yoldaşının rahatlığını istəmək, din qardaşlarına hörmət etmək, sözündə durmaq, hamının çətinlikdən xilas olmasına çalışmaq, əqrəba və yaxınları müdafiə etmək, onlarla əlaqə saxlayıb kömək göstərmək, yaxşılığa yaxşılıqla cavab vermək, alış-verişdə haqqı gözləmək, etdiyi yaxşılığı başa qaxmamaq, dostlarını sevib onlara hədiyyət vermək və özünü onlara sevdirmək. Allahın verdiyinə razı olub təvəkkül etmək, Yer in və Göyün yaratıcısına, nemətlərimizi verib bizi hidf edənə, Böyük Allahımıza

ibadət etmək kimi gözəl xasiyyətlər doğur. İslam əxlaqının ümumbəşəri dəyərlərini doğuran qaynaqlar bunlardır.[14, s.141-142]

Sosial tərəqqi cəmiyyət həyatının mənəvi sahəsinin dinin təsiri altına düşməsinə mane ola bilməmişdir. Əksinə çox vaxt buna yardımçı rolunda çıxış etmişdir. Əxlaqın allaha etiqadla qırılmaz əlaqəsi haqqında ilahiyyatçıların fikirlərini həyat əməli surətdə təsdiq edir, əxlaqla dinin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmliyini bir daha sübut edir.

Xristian əhalinin müəyyən təbəqələri içərisində dindarlığın zəifləməsi faktının ilahiyyatçı kilsə dairələri tərəfindən etiraf edilməsi sübut edir ki, allaha etiqad müasir insanın rəngarəng tələbatını təmin etməyə az qadirdir. Burada əxlaqi şüurun zəifləməsi, onun dini şüurla əlaqəsinin zəifləməsi də az rol oynamır. Hətta ateistlər belə humanizmin dindarlarda güclü olduğunu etiraf etməli olurlar. Şübhəsiz, dini və əxlaqi şüurun cəmiyyətin həyatında, ictimai fikrin inkişafında, elmdə və mədəniyyətdə baş vermiş olan dərin və ciddi irəliləyişlərin nəticəsidir.

İslam əxlaqi ateistlərin iddia etdiyi kimi qadınları o qədərdə pis münasibət bəsləmir. Əksinə boşanma, yənidən qayıtma məsələsində qadını müdafiə edir, kişiləri xəbərdarlıq edir.[47, s.147] bunu yuxarıdakı tapşırıqlardan da gördük.

Məhəmməd peyğəmbərin insanların əxlaqi keyfiyyətləri və etik dəyərlər haqqında çoxlu diqqətəlayiq kəlamlarından bəzilərini yada salaq: «İnsanlar üçün acı və xoşagəlməz olsa da həqiqəti deyin», «Cənnət» - əmək və məhrumiyyətlərin arxasında yerləşir», «Əgər insan öz əməyi ilə qazandığı az miqdarda gəlirindən öz imkanını daxilində başqasına kömək edərsə, bu, Allaha ən xoş gələn sədəqədir»; «Həddindən artıq yemək və içməklə öz ürəyinizi öldürməyin»; «Heç kəs haqqında pis söz demə»; «Allahın yaratdıqlarına mərhəmətli olana Allah mərhə-

mət göstərir»; «Şər adamlarla birlikdə olmaqdan əl çəkinməyə çalışın»; «Allah o adamları sevdi ki, onlar öz əməkləri ilə özlərinə azuqə tapırlar»; «Əsl təvazökarlıq bütün xeyirxahlıqların mənbəyidir»; «Ən müqəddəs müharibə insanın özü- özü qalib gəldiyi müharibədir»; «Qadın kişinin ikinci yarısıdır»; «Allaha güvən, amma dəvəni hörüklə»; «İşçinin haqqını onun təri qurumamış ver»; «Adamlarla mərhəmətli ol, kobudluq etmə»; «Müdrikin sözünə qulaq asa və başqalarına həqiqəti sevdirmək qanunun tövsiyələrini yerinə yetirməkdən yaxşıdır»; «Öz himayəsində olanların təhqirini bağışlamaq Allaha xoş gəlir».[90, s.10-28]

Hədisi- şəriflərin gözəl əxlaq haqqında olanları sırasında aşağıdakılar daha yaxşı səslənir: «Allahın qulları arasında ən hörmətli əxlaqca gözəl olandır»; «Gözəl əxlaq insanın günahlarını su kimi yuyub təmizləyir, pis əxlaq isə yaxşı əməlləri sirkə balı pozduğu kimi pozar»; «Gözəl əxlaq- sənədən küsən əqrəbə ilə barışmaq, sənə zülm edəni bağışlamaqdır»; «Qiyamət günü tərəzidə ən ağır gələn şey- Allah qorxusu və gözəl əxlaqdır»; «Allahın ən çox sevdiyi şey gözəl əxlaqdır»; «Möminlərin ən fəzilətli əxlaqi yaxşı olandır»; «İnsanları yalnız gülər üz və gözəl əxlaqla məmnun edə bilərsiniz»; «Günəş buzu əritdiyi kimi, gözəl əxlaq da günahları əridir»; «Bir insan az ibadət etsə də, gözəl əxlaqi sayəsində yüksək dərəcəyə ucalır»; «Həya imandandır, iman olan cənnətdir»; «İnsanlara yaxşılıq, mərhəmət göstərilən yeri cənnətdir».[63, s.242-256]

Peyğəmbər hədisləri arasında valideynə hörmət və valideynin öz övladına münasibəti məsələləri xüsusi yer tutur. Peyğəmbər buyurur: «Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz»; «Ömrünün uzanmasını və ruzisinin artmasını istəyən kəs valideyninə ehtiram etsin, qohumlarını yoluxsun»; «Ata- ananıza ehtiram edin ki, övladlarınız da sizə hörmət qoysunlar»; «Ataya

itaət Allaha itaət, ataya üsyan Allaha qarşı üsyan deməkdir»; «Xeyir- bərəkət qocalardadır»; «Məzlumun, qonağın və ata- ananın övladına etdiyi duanın qəbul olunacağına şübhə yoxdur».

Əxlaq dinin təsiri həmişə lazım olacaqdır. Çünki dini prinsiplərin əksəriyyəti əxlaq müsbət təsirini göstərə bilir. Dini əxlaqın fəvqəltəbii mahiyyəti və əbədiliyi haqqındakı fikirləri müasir dövrdə yenidən nəzərdən keçirməyə zərurət olduğu məlum olur. Müəyyən dini prinsiplərin yüksək mənəviyyət nümunəsi olması heç kimdə şübhə doğura bilməz. Biz bunun şahidiyik ki, din və əxlaqın çox əsrlik ittifaqı öz yerini əxlaq və dinin qırılmaz vəhdətinə doğru aparır. İctimai inkişafın yüksək mərhələlərində qloballaşma şəraitində əxlaq və din hər ikisi eyni məqsədə insanın hərtərəfli formalaşması işinə xidmət edəcəkdir. Hələ orta əsrlərdə etiqadla, əxlaq, reallıq arasında fərqləri izah etməyə çalışırdılar. «Reallıq hissi ilə etiqad arasındakı münaqişədə birincinin nüfuzu qəfildən (bizdən ötrü) eksperimental metodların adekvat olmaması və subyektiv olanla obyektiv olan, başqa sözlə, empirik baxımdan mümkün olanla, mümkün olmayan arasında kifayət qədər dəqiq hədd qoyulmaması üzündən fəvqəltəbii olanı özünün ayrılmaz hissəsi qəbul edən aləmdə sarsıntıya məruz qaldı».[41, s.146]

Müsəlmanların əxlaqında mərhəmət və yaxşılıq yüksək qiymətləndirilir, bu barədə Peyğəmbərin hədisi-şərifində deyilir: «Mərhəmət edənlərə Allah da mərhəmət edər»; «Mərhəmətli olmaq üçün yetimin başına sığal çək, fəqiri yedizdir»; «Mərhəmət edənlərə Allah da mərhəmət edər». Müsəlmanların davranış qaydalarına xüsusi əhəmiyyət verən Məhəmməd peyğəmbər buyururdu: «Allah-təala üç adama lənət edər: ata- anasından üz döndərənə, ər-ərlə- arvadın arasını vurana, paxıla və möminlər arasında dedi- qodu yayana»; «Ərlə arvaddan birisi digərinin sir-

rini başqasına açarsa, qiyamət günü Allah yanında pislərin pisi olar»; «Üç adam Allahın qəzəbinə gələr: tox ola-ola yeyən, gününü yatmaqla keçirən, mənasız yerə gülən»; «Evlənməyə qadir ola- ola evlənməyən məndən (hümmətimdən) deyil»; «Həyası olmayanın imanı da olmaz»; «İnsanların ən fənası... ikiüzlü adamdır»; «Gözəl əxlaq dinin yarısıdır»; «Ədəbi olmayanın ağı da olmaz». Vətən və millət qayğısı da islamın vacib mənəvi və əməli fərizidir, bu barədə Peyğəmbər əleyhissəlam buyurur: «Vətəni sevmək imandandır»; «Millətin içində xəyanət olmasa, düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz»; «Ağlın qüdrəti Allaha iman gətirəndən sonra xalqı sevməklə ölçülür»; «Kim torpağın bir qarışına zülm etsə, yerin yedi qatı onun boğazına dolanar»; «Qənaətlə dolanan kasıb olmaz»; «Ən yoxsul adam tamahkar olan kimsədir»; «İçkiyə qurşanan... cənnətə girməz»; «Hökmdarın hədiyyə almağı haram, qazının rüşvət almağı isə küfrdür».[1, s.8-30]

Yuxarıda iqtibas gətirilən hədisi-şəriflər müsəlman dini əxlaqının pozitiv mahiyyətinə dəlalət edən, ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə yüksələn əxlaqi əlamətləri əks etdirir. Uzun illər ərzində islam əxlaqi dəyərləri cəmiyyətə, insanlara xeyir verir, onları paklığa çağırır. Dini modernistlər islamı müasirləşdirib daha da xoşagələnməyə çalışarkən, həmin pozitiv ünsürləri ön plana çəkir, onları bu dinin köhnəmiş ehkamlarına qarşı qoyub, öz mövqelərini müsbət dini dəyərlər üzərində qururlar.

Din ideoloqları göstərir ki, əxlaqi şüur insana Allah tərəfindən verilmişdir. Bu zaman onlar sosial şəraitin rolunu nəzərə almırlar. Daimi olaraq dəyişməz bir məzmunla doldurulmuş olan əxlaq qanunu mövcud ola bilməz. Çünki hər şeyi dəyişir və yeniləşir. XX əsr dini-idealist fəlsəfəsinin nümayəndələrindən biri olan N.Berdyaevın sözləri ilə desək, həmin qanun «bu dünyaya bu

dünyanın özü tərəfindən verilməmişdir». «İlahi əxlaq qanunu» anlayışı müxtəlif dinlərin etik təlimlərinin mərkəzi nöqtəsidir. Xristianlıqda guya insanın təbiətində qabaqcadan qoyulmuş olan təbii, yaxud daxili əxlaq qanunu və Moiseyin on nəsihətində və Xristosun dağ üstündəki moizəsində verilmiş allah vəhyi, yacud xarici əxlaq qanunu bir-birindən fəqləndirilir.

Müasir nəzəriyyələr isə iddia edir ki, insanların əxlaqi şüuru və əxlaqi davranışı sosial şəraitdən törəmişdir. Cəmiyyətin və insanın formalaşması ilə müvafiq təsəvvürlər, normalar, adətlər: qarşılıqlı kömək, düşməkdən birgə müdafiə olunmaq, başqa adamların halına acıma hissi və s. təşəkkül tapmışdır. Bunların meydana gəlməsi sosial inkişafın tələblərindən, insanın davranışına kollektiv üçün lazım olan istiqamətdə təsir göstərmək zərurətindən asılı olmuşdur.[106, s.301-302]

Azərbaycandakı dindarların əksəriyyətini təşkil edən şiələr özlərinin birinci imamı Əli ibn Əbu Talibin vəsiyyətlərini, əxlaqi- etik tövsiyələrini yüksək qiymətləndirir və öz davranışlarında onlara əməl etməyə çalışırlar. İmam Əlinin əxlaqi- etik kəlamları orta əsrlər müəllifi Məhəmməd əl-Hüseyn ər-Razinin tərtib etdiyi Əmirəlmömininin (Əlinin) əsəri kimi tanına «Nəhcül- bəlağə» və onun geniş yayılmış yüz hikmətli kəlamını əhatə edən, hələ 1910-cu ildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq, Bakıda çapdan çıxan «Həzrət Əlinin kəlamları» əsərində cəmlənmişdir, bundan əlavə şiələr varasında çoxlu yüksək tərbiyəvi şifahi məsləhətlər gəzməkdədir ki, bunların da müəllifi imam Əli sayılır. Əli əleyhissəlam buyurubdur: «Hər bir insanın qiyməti onun etdiyi yaxşılıqlarla ölçülür»; «Dili şirin olan kimsənin qardaşları çox olar»; «Zülmə qələbə əldə etmək olmaz»; «Təkəbbürlü adamı heç kəs tərif etməz»; «Əxlaqsız adamın şərəfi olmaz»; «Tamahkar adamın həyası olmaz»; «Paxıl adamın rahat-

lığı olmaz»; «Yalan olan yerdə məhəbbət olmaz»; «Yalançı şəxsin rəhmi və mürvəti olmaz»; «Pəhrizkarlıqdan yaxşı pənahgah yoxdur»; «Nadanlıqdan betər dərd yoxdur»; «Ağlın azlığından betər xəstəlik yoxdur»; «Allah rəhmət etsin o kimsəyə ki, öz qədrini bilib, həddini aşmaz»; «Ağlı kamil olan az danışar»; «Qeybətə qulaq asan kimsə qeybət edənlərdən biridir»; «Çox zarafat edən şəxs nifrət qazanar və ya hörmətsiz olar»; «Ən böyük dövlət ağıldır»; «Ən böyük əsl- nəcabət ədəbli olmaqdır»; «Sımiclik insana ardır, qorxu isə nöqsandır»; «Bədəninin sağlamlığı çox yeməklə deyil» və s.[23, s.4-14]

İslamın əxlaqi dəyərləri haqqında yuxarıdakı xülasənin pozitiv səciyyəsi dini modernistlər tərəfindən məharətlə istifadə olunur, köhnəlmiş dini ehkamların arxa plana keçirilməsi, unudulması üçün bir vasitəyə çevrilir, cəmiyyətin mənəvi- əxlaqi həyatına fayda verə bilən bir dünyagörüşü olduğunu sübut etməyə imkan verir. Əxlaqın, əxlaqi şüurun meydana gəlməsi və təkamülünü elmi nöqtəyi- nəzərdən izləməyin əhəmiyyəti şübhəsizdir.

Dini əxlaqın əbədi, mütləq xarakteri, siniflər fəvqündə durması haqqında xristian tezi düzgün qəbul edilə bilməz. Bu tezis insana birdəfəlik verilmiş olan «ilahi əxlaq qanunu» haqqında iddiaların məntiqi davamıdır. Dini əxlaqın tarixi inkişafdan asılı olmaması barədə düşüncələrdən məqsəd «ilahi əxlaq qanunun» istənilən ictimai şəraitə tətbiq edilməsini sübut etməkdir. Dini əxlaq zaman keçdikcə mövcud şəraitə uyğunlaşır. Onun bəzi müddəaları keçici xarakter daşıyır və cəmiyyətin tərəqqisi ilə aradan qalxır yeni-yeni müddəalarla zənginləşir.

Etihadın xüsusiyyətlərinə müəyyən dərəcədə bu və ya digər xalqın tarixi, coğrafi və etniki faktorları təsir edir. Lakin din onların hamısından üstün olur. Çünki psixoloji, irqi və tarixi sərhədlərlə ayrılmağa məcbur olan xalqları mənəvi birlik- din birləşdirir. Və əksinə iki xalq

irqi, iqtisadi, tarixi və coğrafi birliyə malik olsalar da öz dini şüuruna görə bir-birindən köklü surətdə fərqlənə bilərlər. İngilis filosofu və tarixçisi Kristofer Daison yazırdı ki, xalqlar arasında başlıca baryerlər nə irq, nə dil, nə coğrafiya deyil, ruhun fərqləridir.[2, s.227-228]

Dini baxışların meydana gəlməsindən çox- çox əvvəl, qəbilə üzvlərinin özünü qorumasının, maddi və mənəvi tələbatlarını ödəməsinin, ailə- məişət münasibətlərinin sahmanlaşmasının özünəməxsus qaydaları olmuş və bu əsas üzərində bəşəriyyət tarixinin sonrakı dövrlərinin əxlaqi- etik normaları formalaşmışdır. İbtidai icma quruluşunun əvvəllərində, hələ dini təsəvvürlərə malik olmayan insanlar müəyyən həyat normaları və qaydalarına riayət etməsəydilər, təbiətin verdiyi nemətlərdən istifadə edə bilməz, yaşamaq uğrunda mübarizədə aciz qalıb məhv olardılar.

Lakin müxtəlif dini təsəvvürlərin meydana gəlməsi əxlaq normalarının daha da konkretləşdirərək, onları insanların yaratdıqları mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirdi, mənəvi və əməli təzahür formaları yaratdı. Meydana gələn ilk dövrlərdən etibarən dini əxlaq normaları bəşəriyyət tarixində müəyyən pozitiv rol oynayıb, əsrlər boyu modernizə olunaraq, iqtisadi- ictimai həyatın müəyyən etdiyi şəkildə ictimai şüurun spesifik forması halını almışdır.

Elmi dünyagörüşünə görə əxlaq real həyat şəraitindən irəli gəlir, onun normaları konkret ictimai münasibətlərlə şərtlənir. Din əxlaqının ilahi mənşəyə malik olub, müqəddəs kitablardakı ehkamlarda təzahür etdiyini göstərir.

Məlumdur ki, Quran dünyadakı 1 milyarddan artıq müsəlman üçün islamın mahiyyətini təmsil edən, həyat tərzinin ifadəçisi və tənzimləyicisi olan, ictimai mənəvi daşıyan müqəddəs, əvəzsiz tarixi və ədəbi abidədir. İslamın

dövlət dini olduğu ölkələrdə Quran kəlamı hüquq normalarının və qanunvericiliyin- şəriətin əsasını təşkil edir. Qurana münasibət müsəlmanlara olan münasibətin sinonimi kimi qəbul olunur. Qurandakı külli miqdarda əxlaqi- etik məzmunlu tövsiyə və hökmlər müsəlmanların həyat normalarının və davranış qaydalarının özülünü təşkil edir. Buna görə də islamla maraqlanan hər bir kəs bu dinin dünyagörüşü xarakteri ilə yanaşı, müsəlmanların bütün həyat tərzini, yaşayış qaydaları və əxlaq normalarını müəyyən edən bir din olduğunu elə ilk baxışda görə bilər.

Dini əxlaqın əzəli və mütləq olması haqqında nəzəriyyə ictimai şüura münasibətdə müəyyən şərtlərin müəyyənedici rolunu bəşəriyyətin sosial mənəvi, əxlaqi tərəqqisini inkar edir. F.Engels «Anti Dürinq» əsərində yazırdı: hər bir əxlaq nəzəriyyəsi nəticə etibarilə cəmiyyətin iqtisadi vəziyyətinin məhsulu olmuşdur. Cəmiyyət isə bu vaxtadək sinfi əksliklər daxilində hərəkət etmiş olduğuna görə, əxlaq da həmişə sinfi əxlaq olmuşdur: bu əxlaq ya hakim sinfin hökmranlığına və mənafeyinə haqq qazandırmış, ya da məzlum sinif kifayət qədər gücləndikdə, həmin hökmranlığa qarşı bu sinfin hiddətini ifadə etmiş və məzlumların gələcəyinin mənafeyini təmsil etmişdir.[11, s.92]

Elmə bəllidir ki, islama qədərki ərəb tayfalarının özünəməxsus əxlaq normaları, mənəvi dəyərləri olmuşdur. O dövrün ərəb şairləri- Əş- Şanfara, Əmr ibn Gülsüm, İmru-l-Qeys və başqaları xeyirxahlıq, namus, şücaət, vicdan, vətənpərvərlik kimi əxlaqi keyfiyyətləri tərifləyib, xəsislik, qorxaqlıq, xainlik və ikiüzlülüüyü pisləmişlər.[134, s.28] Ərəb cəmiyyətinin ictimai- iqtisadi əsasının dəyişməsi, ilkin feodal münasibətlərinin bərqərar olması, buradakı mənəvi dəyərləri, o cümlədən dini baxışlarla əlaqədar olan əxlaq normalarını da əhəmiyyətli

dərəcədə dəyişirdi. Sahibkarlara hörmətsizliyin, oğurluğun, xəyanətin, əxlaqsızlığın, sərxoşluğun pislənəməsi və günahkarların ciddi surətdə cəzalandırılması və başqa yeni əxlaqi keyfiyyətlərin bərqərar edilməsi sosial – iqtisadi və mənəvi- siyasi həyatda baş verən əsaslı dəyişiklikləri əks etdirirdi.

Bu baxımdan, Quranda toxunulmuş çoxlu əxlaqi problemlərin qoyuluşu və həlli üçün verilən hökm və tövsiyələrin təhlili və şərh olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki bu müqəddəs kitabda islam dininə riayət edənlərin sosial- iqtisadi, mənəvi həyatı, habelə adət və ənənələri, davranış qaydaları şərh edilir. Ruhanilərin fikrincə hər bir din üç müxtəlif əməldən ibarətdir: 1) etiqad; 2) ibadət; 3) əxlaq. Müasir modernist din xadimi maşağalı Məşədi Əbdülün fikrincə dində fanatik olmaq lazım deyil, müxtəlif macərə və əfsanələrə uymaq olmaz, çünki bunlar adamı mənasız bir tərki- dünyalığa apara bilər. Dinin mahiyyətini şüur və mərifət əsasında anlamaq lazımdır. Buna görədir ki, əxlaq tərbiyəsi Qurani- şərifin ən vacib hökm və tövsiyələri arasında mühüm yer tutur. İslamın tərbiyəvi mahiyyəti insanları pis əməllərdən çəkindirib, onları yaxşı işlərə sövq etməkdir. Əsasən, yetişməkdə olan nəsli əxlaqsızlıqdan, əyyaşlıqdan, tüfeyli həyat sürməkdən çəkindirməkdir.[3]

Cəmiyyətin tarixi sübut edir ki, ictimai həyatın inkişafı ilə əxlaqi təsəvvürlər də dəyişmişdir. Həm də bu dəyişikliklər o qədər böyük idi ki, bir tarixi dövrün əxlaq normaları digər dövrün normaları ilə ziddiyyətə girmiş və sonralar əxlaqsız normalar kimi rədd edilmişdir. Hər bir ictimai-tarixi formasiya əvvəlki əxlaq sistemdən, hər şeydən əvvəl, yeni ictimai strukturun, insana olan yeni tələblərin qiymətləndirilməsində prinsiplial cəhətdən fərqlənən öz əxlaq sistemini yaradır. İslam əxlaqı Qurani-Kərimə əsaslanır.

«Allah-təala Qurani-Kərimdə buyurur:

- And olsun nəfsi yaradana.

- Sonralar da ona günahlarını və pis əməldən çəkinməsinə (xeyiri və şəri) öyrədənə ki,

- Nəfsini günahdan təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır.

- Onu günaha batıran isə, əlbəttə ziyana uğrayacaqdır».[22, s.137]

Quranda modernist ruhanilərin istinad etdikləri əxlaqi təmizlik və paklığı təlqin edən kəlamlar çoxdur: «Yaxşı işlər görməkdə bir- birinizi ötməyə çalışın!» (2, 148), «Bir- birinizə yaxşılıq etməyi unutmayın» (2, 237), «Allah günahından tövbə edənləri, təmiz və pak olanları sevər!» (2,222). Belə xeyirxah Quran tövsiyələrindən çoxlu nümunə göstərmək olar. İslam dininin mənəvi və əxlaqi dəyərlərindən bəhrələnən müdrik şəxsiyyətlər də insanları saflığa, xeyirxahlığa, ədalətə, təvazökarlığa və başqa yaxşı əməllərə çağırmışlar. Onların fikrincə insanın özü də Allah tərəfindən yaxşı niyyətlə, gözəl və kamal yaradılmışdır. Quranda buyrulur ki, «Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!» (95, 4). Quranın tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən kəlamları arasında tez- tez yada salınan tövsiyələri bunlardır: yalan danışma, vicdanını itirmə, qeybət etmə, şərab içmə, tiryək çəkmə, qumar oynama, adam öldürmə, oğurluq, ziyankarlıq, tamahkarlıq, xəsislik, əmanətə xəyanət etmə, ruşvət alma, Vətəni sev, elm öyrən, mərifətli ol, yaxşılıq et, dost qazan, halal zəhmətlə dolan, dözümlü və səbirli ol, imkan daxilində yetim- yəsirə, kasıblara qarşı səxavətli və mərhəmətli ol, uşaqlara qarşı diqqətli, qocalara isə hörmətli ol. Diqqətlə nəzər salıb, təhlil etsək görürük ki, həyatda rast gəldiyimiz bütün bədxahlıq və bədbəxtliklər əsasən göstərilən əxlaqi keyfiyyətlərə əməl edildikdə baş verir.

Göründüyü kimi əxlaqi- etik problemlər islam dinində və şəriətdə geniş yer tutur və müsəlmanların bütün həyat tərzinə nüfuz edir. Həmin məsələlər islamın məzmununa və mərasimlərinə daxil olub, Allahın, peyğəmbərlərin, imamların və başqa müsəlman müqəddəslərinin timsalında, şəriətin tələblərində, habelə dini ayinlərin, adət və ənənələrin icrasında öz təcəssümünü tapır. Əvvəllər islam və onun şəriəti çarizmin müstəmləkə qaydalarını çıxmaq şərti ilə, Rusiya ərazisində yaşayan bütün müsəlmanların həyat tərzini müəyyən edən davranış normalarının məcmusu olmuşdur. Sonralar isə ölkənin ictimai-iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında və əhalinin məişətində baş verən köklü dəyişikliklər və meydana gələn yeni, qeyri- dini mərasimlər əxlaqi- etik problemlərin islam və şəriətinin çərçivəsindən çıxıb sekulyarlaşmasına səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, dini əxlaq heç zaman dəyişməz qalmamışdır. Tarixi inkişafın gedişində o modifikasiyaya uğramış və formaca dəyişmişdir. Dini əxlaq bizim zamanəmizdə də dəyişməkdə davam edir. Bu əxlaq hər zaman müasir sosial, elmi-texniki və mədəni tərəqqi şəraitində müşahidə olunduğu qədər böyük dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Sadə əxlaq normaları islam dinində mühüm yer tutur. İnsanların mənəvi cəhətdən saflaşması, onların əxlaqi, inkişafı həmin əxlaq normalarının böyük təsirinin nəticəsi hesab oluna bilər. F.Engels qeyd edirdi ki, insanın insana münasibətini tənzim edən ən sadə prinsiplər «savadsız» insanlara dini, anlaşılmasız ehkamlarla qarışıq şəkildə, ixtiyari və heç nəyə əsaslanmayan göstərişin dini formasında təqdim olunmaqda, bu prinsiplər onun üçün tamamilə anlaşılmasız və yabançı qalmaya bilər. [98, s.347]

İslam və şəriət indi də müsəlman dindarların və əcdadları, valideynləri dindar olub, özlərinin isə dinlə əsla

əlaqəsi olmayan bir çox adamların davranışını sahmanlayan və istiqamətləndirən amillərdən biri olaraq qalmaqdadır. Şəriət əsasında tərtib olunan dini «Ləyaqət kodeksləri» insan həyatının bütün sahələrinə, adamların ictimai və şəxsi əlaqələrinə, hətta ən intim davranış dairələrinə də nüfuz edir. Məsələn, şəriətə görə dindar təbii tələbat üzündən ayaqyolunda olanda arxasını cənuba, yəni Məkkəyə çevirməməli, bədəninin ağırlığını sol ayağına salmalıdır və s. [67, s.44]

Əlbəttə, islamın əxlaqi- etik müddəaları və davranış qaydaları arasında ümumbəşəri mahiyyətə və əhəmiyyətə malik olanları çoxdur. İslamın ağsaqqal və ağbirçəklərə ehtiram, valideynlərə və müəllimlərə hörmət, dostluqda sadıqlıq, uşaqlara məhəbbət, qonaqpərvərlik, vətənpərvərlik, rəhmdillik və başqa əxlaqi tələbləri təkcə müsəlmanlara deyil, yer üzünün bütün sakinlərinə şamil edilməyə layiq olan insani keyfiyyətlərinə şamil edilməyə layiq olan insani keyfiyyətlərdir. Bunlar müasir həyat normaları ilə də uzlaşır, müasir həyat tərzinə də uyğun gəlir. Modernist ruhanilər məhz bu cəhəti əsas götürüb fəal istifadə edirlər. Naxçıvan came məscidinin keçmiş rövzaxanı R.Fərəczadə məhərrəm təziyəsi günlərində söylədiyi moizələrindən birində demişdi ki, «dövlət qanunları qəddarlığı qadağan edir, bizim islam dini də onu günah hesab edir; dövlət özgə əməyini mənimsəməyə yol vermir, islamın da tüfeylilərdən və istismarçılardan xoşu gəlmir; dövlət əhalinin əxlaqi saflığa çağırır, müsəlman əxlaqi isə əvvəldən axıra qədər səbatlı əxlaqi təmsil edir».[35, s.7] Dini mənbələrə və dəlillərə istinad edib, göstərilən həyati məsələləri təhlil edən din xadiminin dedikləri həqiqətə yaxın olduğuna görə, inandırıcı səslənir və hazırkı birgəyaşayış qaydalarına heç bir zərər gətirmir.

Müasir həyatımızın antipodları olan oğurluq, rüşvətخورluq, sərxoşluq, narkomanlıq və başqa neqativ

hallar bütün ictimaiyyətlə birlikdə din, ruhanilər və dindarlar tərəfindən də kəskin pislənir. Deməli, müasir həyat məsələlərinə münasibətdə şəriətin pozitiv ünsürü təzahür edir, cəmiyyətimizin müasir əxlaq normaları ilə bir araya sığmayan nalayiq hərəkətlər din və şəriət tərəfindən də pislənir.

Həyatın təsiri altında hər şeydən əvvəl, dindarların əxlaqi şüuru təkamülə uğrayır. Bu şüurda dini əxlaqın özünün təzahürləri zəifləyir, ümumbəşəri əxlaqın təsiri artır. Hazırda dindarların əksəriyyəti dini əxlaq təliminin prinsiplərini öz davranışları üçün rəhbər qayda hesab etsələr də özünün bu gününü və gələcəyini bütövlükdə şəxsi ölməzlik, ruhun «Xilas edilməsi» haqqında etiqada loyallıq münasibət bildirməklə ifadə edir. Gerçəkliyin təsiri altında zəmanəmizdəki dindarların həyat və mədəniyyət sərvətlərinin yeni iyerarxiyası formalaşır, insanın mənafə və vəzifələrinin realist anlayışı inkişaf edir və möhkəmlənir. Buna İslam əxlaqının modernləşməsi də xeyli dərəcədə yardım edir.[94, s.70-71]

«Mübariz ateistlərin» dediklərinin əksinə olaraq müasir həyatımızın davranış normaları ilə uzlaşan dini əxlaq prinsiplərinə riayət edilməsinin cəmiyyətə zərər gətirdiyini söyləmək düzgün deyildir. Cəmiyyətimizin hörmətini qazanmış görkəmli alimlər, mədəniyyət xadimləri, istehsalat qabaqcılları arasında dinə inananları çoxdur, dinə inanmayanların da bir çoxu əsrlər boyu bəşəriyyətin şüuru və davranışına sirayət etmiş dini psixologiyanın qalıqlarından tamamilə azad olmamışlar, məsələn, bəzi əxlaqi dəyərlərə intuitiv olaraq rəğbət bəsləyirlər (Oğurluğa nifrət, ailə sədaqətinə hörmət və s.). Buna görə də müasir davranış qaydalarına əməl olunmasına dinin müsbət münasibət göstərməsi haqqında ictimai rəy modernist ruhanilərin köməyi ilə əhali arasında geniş yayılmışdır. İnsanları vətənpərvərliyə, vətəndaşlıq borclarını

ödəməyə, vəzifələrini icra etməyə, düzlüyə, məhsuldar əməyə, əməkdaşlığa, qarşılıqlı yardıma çağıran modernist dini moizələr sekulyarlaşmış həyatımıza ziyan vurmur, dinin pozitiv ictimai cəhətini təzahür etdirir.

İslamın əxlaq təlimində və modernist ruhanilərin fəaliyyətində yetişməkdə olan nəsle münasibət məsələsi xüsusi yer tutur, gənclərdə Vətənə sədaqət və islamın dəyərlərinə hörmət hissi aşılmasına böyük əhəmiyyət verilir. Əməlisaleh sayılan müsəlman ailəsi uşağı Allaha inam, böyüklərə, o cümlədən valideynlərə hörmət ruhunda tərbiyə etməli, yaxşı və xeyirxah əməllərə sövq edib, bəd əməllərdən çəkəndirməlidir. Modernist mövqeli ruhanilər belə hesab edirlər ki, yetişməkdə olan nəslin tələblərinə bənzəyir, xeyir və şər əməlləri eyni mövqedən qiymətləndirməyə meyl edir.

Dindarların dəyişməkdə olan şüuruna, zəmanənin şəraitinə uyğunlaşmağa çalışan ilahiyyatçı əxlaq konsepsiyaları da təkamülə uğrayır. Dini əxlaqın modernizə edilməsi hər şeydən əvvəl, yeni tarixi şəraitdə onun mövqeyinin qorunub saxlanılmasına və möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdir. İlahiyyatçılar insan təbiətinin günah işlədilməsi nəticəsində pozulması və bunun sosial tərəqqinin zəruriliyini istisna etməsi haqqında ənənəvi moizəni sosial dəyişikliklərin, adamların mənəvi aləmini təkmilləşdirməyin mümkünlüyünün qəbul edilməsi ilə barışdırmağa çalışırlar. Cəmiyyətdən uzaqlaşmaq tərki-dünyalığ, əzab çəkmək hesabına şəxsi xilas olma haqqında fərdiyyətçi konsepsiya sosial xidmətə çağırışlarla uyğunlaşdırılır. Allah səltənəti haqqında təlim çox zaman ümumbəşəri əxlaqi ideali ilə yaxınlaşır.

Gəncə məscidinin keçmiş axundu Əli Axundov hazırkı əxlaq kodeksinin bütün bəndlərinin islam təliminə uyğun olduğunu öz moizələrində, hətta din xadimlərinin rəsmi məclislərində qeyd edərdi. Molla Əli Axundov

müsəlman din xadimlərinin 1970-ci ildə Daşkənddə keçirilmiş Ümumittifaq konfransında etdiyi məruzəsində demişdir: «İman Suyinin (orta əsrlər dövrünün tanınmış ilahiyyatçılarından- G.Ə.). «Min bir hədis» kitabındakı 351-ci hədisə görə Peyğəmbərimiz buyurubdur ki, «Əgər insanın aşağıda göstərilən üç cəhəti varsa, o, cənnətlidir: birincisi, ehtiyacı olanlara və məzlumlara rəhmdil olmaq; ikincisi, valideynlərə və böyüklərə hörmət və ehtiram etmək; üçüncüsü, səndən asılı olanlarla yaxşı rəftar etmək, onlara rəhmdil olmaq». 537-ci hədisdə isə Məhəmməd peyğəmbərin aşağıdakı fikri vardır: «O adam cənnətlidir ki, həmişə təvazökar olsun, namuslu zəhmətlə qazandığı əmlakından xalqa yardım etsin, müdrik adamlarla söhbəti sevsin, zəlilə rəhmi gəlsin, heç kəsə pislik etməsin və heç kəsə ondan pislik gözləməsin». Peyğəmbərimizin bu müqəddəs kəlamları müasir adamların mənəvi və əxlaqi tələblərinə tamamilə uyğundur».[36, s.14-15]

Dini əxlaqın pozitiv tövsiyələrinin müasir davranış qaydalarına uyğun olanlarına istinad edib, təlim- tərbiyə işimizin təsir gücünü artırmaq məqsədi güdən modernist mollaın bu izahatı və şərhlərinin müasir etik baxışlarımıza, yalnız köməyi dəyər.

Dində baş verən və zamanəmiz üçün səciyyəvi olan dəyişikliklər cəmiyyət işlərində dindarların daha fəal iştirakı üçün imkanlar açır. Digər tərəfdən, «əxlaqi ilahiyyətin» ruhanilər tərəfindən həyata keçirilən modernləşdirilməsi yeniləşdirilmiş dini onun sərt formaları ilə müqayisədə daha barışmaz edir. Dini tərbiyə işinin vasitə və metodlarının təşəkkül tapmış cəbbəxanasının bununla əlaqədar olaraq tamamlanmağa və təkmilləşməyə ehtiyacı vardır.

Maşağa məscidinin axundu Hacı Əzim Hacı Musa oğluna görə müsəlman təlim- tərbiyəsi müsbət keyfiyyətlərin təşviqi və insan təbiətinin mənfi cəhətlərinin aradan

qaldırılması yolu ilə adamların kamilləşdirilməsi sahəsində aparılan məqsədyönlü fəaliyyətdir. Bu işdə islam biliyə (elmə) xüsusi əhəmiyyət verir, çünki bilik qurucu əməllərə yol açır. İmam Cəfəri Sadiqəleyhissəlam buyurmuşdur ki, «Bilik əməllə əlaqəlidir, kim öyrənsə- əməl edir, kim əməl edirsə- öyrənmiş olur. Bilik əmələ çağırır, əks təqdirdə o yox olur».[27]

İslamın təlim- tərbiyəsi insanda bərc və vəzifə hissi, öz hərəkətlərinə nəzarət etmək bacarığı tərbiyə etməyi vacib sayır; xeyir və şəri bir- birindən seçmək, intizamlı olmaq, məsuliyyət hissini itirməmək, təşəbbüskarlıq göstərmək, elmə, biliyə can atmaq, ailə- məişət və ictimai həyat normalarına riayət etmək, ata- anaya, böyüklərə və uşaqlara hörmət etmək kimi yüksək keyfiyyətlər aşılamağa yönəldilmişdir.

Buzovnadakı Məşədi Qərib məscidinin keçmiş axundu Məzahir Qasimov da modernist mövqedən çıxış edərək demişdir: «Müasir tərbiyə sistemi uşaqlara və gənclərə, valideynlərə və böyüklərə hörmət etməyi öyrədir, indiki qanunlar idarələrin və müəssisələrin başçılarından zəhmətkeşlərlə yaxşı rəftar etməyi tələb edir. Əks halda kobudluq və hörmətsizlik edən idarə başçıları cəzalandırılırlar. Xalqa xidmət, namuslu zəhmət, təvazökarlıq, kollektivçilik, dostluq və qardaşlıq duyğuları bizim adamların ən vacib xüsusiyyətləridir. Peyğəmbərin buyuruqlarına və onların həyata keçirilməsinə nəzər salın. Məgər bu, mütərəqqi bəşəriyyətin ən yüksək arzusu deyilmi?».[36, s.17]

İslam dininə riayət etmək, onun əxlaqi tələblərini qəbul etmək adamları nalayiq hərəkətlərdən tamamilə qoruya bilməsə də (dindarlar və ruhanilər də nalayiq hərəkət edə bilər), əhali arasında belə bir doğru fikir geniş yayılmışdır ki, islam dini insanlara xeyirxah əməllər aşı-

layır, onları intizama, əməksevərliyə, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlığa çağırır, bəd əməllərdən çəkindirir.

Respublikamızda alkoqolizmə qarşı mübarizə tədbirləri islam dini nümayəndələri tərəfindən böyük rəğbət hissi ilə qarşılandı. Spirtli içkilər, tiryək və zərərli oyunlar pisləyən və qadağan edən Quran hökmlərindən istifadə edən ruhanilər və dindarlar dövlətimizin müvafiq qərar və qanunlarına ürəkdən tərəfdar oldular və bunların həyata keçirilməsi üçün çox iş gördülər. Ailədə, iş yerində və məscidlərdə aparılan anti-alkoqol təbliğatının ümumi işimizə xidmət etdiyi şübhəsizdir.

Dini əxlaqın sosial funksiyası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bütövlükdə din kimi dini əxlaqda insanlarda müsbət cəhətlərin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Dini əxlaq ictimai və şəxsi həyatda insanlara düzgün istiqamət verir, onların real tələbat və mənafeələrini aydın tərzdə şərh edir. Bu əxlaq dindarların şüurunu və davranışını tərbiyə edir, insan fəaliyyətini təhrif edilmiş ideallardan uzaqlaşaraq düzgün yola dəvət edir. Dini əxlaq insanlar arasındakı köhnə əxlaqi münasibətlərin saxlanılmasında bəzilərinin qeyd etdiyi kimi ısrarlı deyildir. O, müasir həyat tərzinin əxlaqi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır.

Quranda şərabın adı çəkilən ayələr xronoloji olaraq düzülərsə, sərxoşedici içkilərə münasibətin təkamül mənzərəsi aydınlaşar. Müqəddəs kitabın ən-Nəhl surəsinin 67-ci ayəsində şəraba mənfi münasibət açıq- aydın şərh edilir. Əl-Bəqərə surəsinin 219-cu, ən-Nisa surəsinin 43-cü və əl-Maidə surəsinin 90-cı ayələrində şərabın qadağan olunmasının mərhələləri (yəni, zərərinin xeyrindən çox olması, qismən qadağan olunması, namaza sərxoş gəlməyin qadağan edilməsi), nəhayət tam qadağan edilməsi hökmləri vardır. Əl-Maidə surəsinin 91-ci ayəsində bu qadağanın səbəbi izah edilir. İslam dininin yayılmağa başladığı ilk illərdə ərəblər arasında mövcud olan şərab içilməsi

adətinin müsəlmanlar arasında «ədavət və kin- küdurət salması», onları «Allahı yad etməkdən və namazdan ayırması», Məhəmmədin sıx birləşmiş və mütəşəkkil islam ideya- siyasi təşkilatını yaratmaq niyyətinə mane olduğundan şərabın, tiryəkin və zərərli oyunların qadağan edilməsi təbii hal idi. Lakin, müsəlman dini şərabı dindarlara axirət dünyasında rəva bilir, sanki ərəblərin islam qədərki «nemətini» axirətdə özlərinə qaytarır. Quranın Məhəmməd surəsinin 15-ci ayəsində deyilir ki, Cənnətdə axan dörd çaydan birini içənlərin «xoşuna gələn» şərab (həmra) çayıdır. Axirətdə şərab nəinki qadağan olunmur, əksinə əməlisaleh müsəlmanlara ölümdən sonra verilən mükafata bənzəyir. Beləliklə, müsəlmanlara əməli həyatda şərab içmək qadağan olunur, bunun müqabilində axirətdə həmin qadağanın götürüləcəyi vəd edilir. İnsanların maddi və mənəvi həyatına, cansağlığına böyük ziyan vuran, əmək qabiliyyətini zəiflədən, cəmiyyətin birgəyayış qadyalarını pozan sərxoşluğa qarşı mübarizədə dinin təsir qüvvəsindən səmərəli surətdə istifadə etmək müvafiq təşkilat və təbliğatçılarımıza xeyli kömək ola bilər.

Allaha əsaslanan, dini əxlaq insanların yer üzərindəki həyatda mənəvi ədalətə inamını bərpa etməyə çalışır. Təkcə o dünyaya inam bəslənməsi deyil, haqqı, ədaləti bu dünyada tapdalananları müdafiə edir. Bütün cəmiyyətlərdə dini əxlaq məzlumların tərəfində durmuşdur. Dini əxlaqın öz spesifikliyi vardır. Bu spesifikasiyadan ibarətdir ki, dini əxlaq dini dünyagörüşün ümumi əsasları ilə bağlı olub, bu dünyagörüşündən irəli gəlir, onda özünə bəraət tapır. Eyni zamanda dini əxlaqa dünyəvi əxlaq üçün xas olmayan prinsiplər də daxildir. Bu məsələni, xristianlıqda allaha məhəbbət, bəlaya zorla müqavimət göstərilməməsi, izzətinin xoşbəxtlik olması və s. haqqında təlimdən ibarətdir.

Azərbaycanın müasir sosial- iqtisadi və mədəni həyatının əsas prinsipləri ilə səsleşən dini müddəaların pozitiv təsirindən danışmaq modernist din xadimlərinin moizələrində az yer tutmur. «Kommunizm qurucusunun əxlaq kodeksinin 12 əsas prinsipi» ətrafında ağızdolusu danışdığımız dövrdə də ruhanilər islamın əxlaqi tələblərinin müasir həyatımızın davranış qaydaları ilə uzlaşdığını təlqin edərtilər. Bakıdakı Əjdərbəy məscidinin keçmiş axundu Ə.Babaliyev modernistcəsinə hərəkət edərək deyirdi ki, müasir tərbiyənin elə bir müsbət cəhəti yoxdur ki, onu Qurani- şərifin ayələrində tapmaq mümkün olmasın. Quba məscidinin keçmiş rövzəxanı Yəhyabala Yəhyayev də öz həmkarının sözünə qüvvət verərək, adamların əxlaq tərbiyəsində müsəlman dini baxışlarının, davranış qaydalarının müsbət rol oynadığını söyləyir, sosial həyatın müxtəlif probelmlərinin həllində islamın pozitiv mövqeyini qeyd edirdi. O, islamın insanları varlı və kasıbları, ağa və nökörlərə ayırmadığından bəhs edən moizələrində demişdir: «İslam başqasının əməyini mənimsəyənlərə nifrət edir, insanları rəhimdil olmağa, bir- birinə münasibətdə mülayimlik və xeyirxahlıq göstərməyə çağırır».[59]

İnsanların müasir əxlaq normaları və davranış qaydaları arasında dini mövqelərə uyğun olanları çox olduquna görə modernist mövqeli ruhanilər və dindarlar arasında bütün müasir əxlaqi dəyərlərin hamısının əsasını yalnız dini əxlaq təşkil etdiyi haqqında fikir yayılmışdır. Əxlaqın obyektiv əsasını cəmiyyətin konkret sosial- iqtisadi və mənəvi- siyasi həyatı təşkil etdiyini nəzərə alsaq, dini əxlaqı cəmiyyətimizdəki müasir əxlaq normalarının demiurğu, yaradıcısı sayıbilmərik, çünki dini əxlaq indi yalnız təsiredici amildir, müəyyənəlici deyildir.

Müasir əxlaq normaları arasında dostluq və beynəlmiləçilik hissi ilə əlaqədar olanları çoxdur. Onların

arasında müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələrinin ailə qurması imkanlarına toxunan müasir ailə- məişət münasibətləri də əhatə olunur. Hazırkı ailə qanunvericiliyi bu məsələni sadələşdirib, evlənənlərin öz ixtiyarı dairəsində həll edir. Həmin məsələnin dini baxımdan həll olunmasının özünəməxsus cəhətləri vardır. Müsəlman qadın yalnız müsəlman kişiye ərə gedə bilər, bu işdə modernist mollalar öz gücsüzlüklərini etiraf edirlər. Müsəlman kişinin qeyri- müsəlman dininə mənsub olan qadınla evlənməsinə isə modernist ruhanilər barmaqarası baxırlar, çox vaxt başqa dindən olan qadının kəlməyi- şəhadət söyləməsinə də tələb etmirlər, belə ailəni sadəcə olaraq müsəlman ailəsi sayırlar. Onlar belə bir həqiqəti söyləməkdən yan keçirlər ki, şəriətə görə müsəlman olan adamlar ailə qurmaq istəyən hər hansı bir başqa dinin nümayəndəsi əvvəlcə islamı qəbul etməlidir, əks təqdirdə bu nigah qəbul olunmur, belə nigaha əsasən qurulan ailə münasibəti zina sayılır.

Xalqı, vətəni sevmək kimi uca hiss haqqında islam dini baxışı müasir azərbaycanlıların milli hisslərinə yaxın olan bir ahəngdə səslənir. Vətən torpağı insan mayasının xəmrəsidir. İnsan oğlu üçün doğulduğu torpaqdan əzizi heç nə ola bilməz. Şəriətdə deyilir ki, «Hübbül- vətən minəl- imən», yəni «Vətəni sevmək imandandır», Vətən sevgisi ən böyük etiqaddır, həyatdır, qeyrətdir. Din və şəriətin belə müdrik kəlamları ilə razılaşmamaq olmaz.

Dini əxlaq dindarların din təliminin əsaslarından irəli gələn əxlaqi baxışlarının, norma və hisslərinin, həmçinin bunlara uyğun olan davranışın kompleksindən ibarətdir. Əxlaqi baxışlar, norma və hisslər dindarların əməli hərəkətlərində təzahür edən əxlaqi şüuru təşkil edir. Dini- əxlaqi kompleks dini-etika, yaxud «əxlaqi ilahiyyat» sistemlərinə nəzəri cəhətdən möhkəmləndirilir.

III FƏSİL

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR, DİN VƏ TƏRƏQQİ

§ 1. Mənəvi dəyərlər sistemində din və tərəqqinin yeri və rolu

Keçmiş SSRİ məkanında kommunistlər iddia edirdilər ki, dini dünyagörüşü dairəsinə daxil edilmiş ümumbəşəri əxlaq normaları mistikləşdirilmiş və təhrif edilmişdir. Din ümumbəşəri xarakter daşıyan əxlaq normalarının, göstərişlərin, əvvələn, allah tərəfindən verildiyini elan etmişdir, ikincisi bunlara son dərəcə abstrakt forma verməklə, onarın əbədi, fəvqəltarixi olduğunu söyləmişdir; üçüncüsü antaqonist cəmiyyətlərdə din bu əxlaqi göstərişləri hakim siniflərin xidmətinə vermişdir. Əlbəttə bu mülahizələrdə obyektiv olan da düzgün olmayan müddəalar da mövcuddur. Əvvəla, başqa dinlərdə olduğu kimi islamda da müasirləşmə gedir və islam ruhaniliyi də cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatının rolunu etiraf edirlər. İkincisi din heç də həmişə hakim sinfin mənafeyini müdafiə etməmişdir. Elə təkcə bu faktı demək kifayətdir ki, orta əsrlərdə hakim sinfə qarşı başlanan mübarizələr dini bayraq altında getmişdir.

F.Engels yazırdı: Dini don geydirilmiş bütün bu hərəkatlar iqtisadi səbəblərdən doğan hərəkatlar idi, lakin bu hərəkatlar hətta qalib gəldikdə də keçmişdəki iqtisadi şəraiti toxunulmaz saxlayır. Beləliklə, hər şey köhnə qaydasında qalır və toqquşmalar vaxtaşırı toqquşmalara çevrilir. Xristian qərbinin xalq üsyanlarında isə əksinə, bu hərəkatlara dini don geydirilməsi köhnəlmiş iqtisadi quruluş üzərinə hücumlar üçün yalnız bayraq və pərdə olur! Son nəticədə köhnəlmiş iqtisadi quruluş devrilir. Onu

yeni quruluş əvəz edir. Cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf edir.[32, s.262] Məncə F.Engelsə XX əsr düzəliş vermişdir. İran inqilabı heç nəyi olduğu kimi saxlamamış, hər şeyi dəyişə bilmişdir.

İqtisadi, siyasi və mədəni həyatda, hüquq sahəsində dinlərdən hər biri (xristian, islam və s.) öz məna və rolunu müəyyən dərəcədə təsirini itirmişdir. Hazırda dinin bəzi mənfəəti təsirindən tamamilə azad olan elm, maarif, mədəniyyət və incəsənət geniş şəkildə insanların, yetişməkdə olan nəslin obyektiv elmi dünyagörüşünə yiyələnmələrində mühüm rol oynayır.

Sekulyarlaşma və dünyəviləşmə prosesini dərinləşdirmə amilləri sırasında elmin, texnikanın sənayenin informasiyanın inkişafı mühüm yer tutur. İnqilabdan əvvəl çar Rusiyasının geridə qalmış ucqarları hesab olunan yerlərdə sənaye olduqca zəif inkişaf etmişdi. Belə ucqarlardan biri olan Azərbaycanda neft yataqlarının istismarı ilə əlaqədar neft sənayesinin yaradılması istisna olunarsa, Azərbaycan geridə qalmış feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü, dini mövhumatın, savadsızlığın tüğyan etdiyi yerlərdən biri idi. Bakıya gəldikdə isə demək lazımdır ki, burada yaradılan neft sənayesi, neftin istehsalı hesabına başa gəlirdi. Fəhlələrin həyat və məişət şəraiti son dərəcə ağır idi. Sovet hakimiyyəti ölkəmizin bütün xalqları kimi Azərbaycan zəhmətkeşlərini də Vətənin, onun bütün sərvətlərinin formal olsa belə əsl sahiblərinə çevirdi. İstehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin bərqərar olması, sənayenin bərabərlik prinsipləri əsasında bərpası və yenidən qurulması fəhlə əməyinin özgələşməsinə, fəhlənin yaratdığı sərvətlərin onun özünü istismar edən, ona qarşı çevrilən yad bir qüvvə kimi çıxış etməsinə son qoydu.

Sekulyarlaşmanı gücləndirən amillərdən biri də insanların mədəni-texniki geriliyinin, savadsızlığın aradan qaldırılması idi. Sovet hakimiyyəti illərində cəmiyyətin strukturunda köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Fəhlə sinfi ölkənin sayca çox olan qabaqcıl və aparıcı rəhbər qüvvəsinə çevrilmişdi. Özünün yüksək mədəni-texniki səviyyəsi, obyektiv şüuru və mənəviyyəti, əmək və inqilabi ənənələri ilə fərqlənən fəhlə sinfi istehsalın təşkilində, cəmiyyətin idarə olunmasında mühüm rol oynayırdı.

BMT Baş Məclisinin 58-ci sessiyasının Qətnaməsinin layihəsində deyilirdi: Xalqların bərabərlik və öz müqəddartını təyin etmə prinsipləri əsasında millətləri arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, ümumi sülhün möhkəmlənməsi üçün tədbirlər haqqında: iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və insan haqları, irqi, cinsi, dili və dini fərq qoymadan hamı üçün əsas azadlıqların rəğbətləndirmə və inkişafı haqqında kollektiv tədbirlər qəbul etmək yolu ilə və nəzərə alınsa ki, ümumi sülhə və bəşəriyyətin mövcud olmasına təhlükə nəinki azalır, hətta artır (millətlərarası konfliktlərə, silahlı toqquşmalara, müharibələrə aparan millətçilik, irqçilik fundamentalizm, ekstremizmin müxtəlif şəkil və formalarının, fəallaşması; yer kürəsinin bir çox regionlarında həmişə müxtəlif xəstəliklərin, epidemiyaların təbii fəlakətlərin artması, ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, əhalinin varlı və kasıb təbəqələrə ayrılmasının artması, mənəviyyətin aşağı düşməsi, ailənin dağılması, nəhayət sivilizasiyalar arasında müharibələrin başlanmasına real zəmin yaradılması) və bütün bunlar ona görədir ki, dindən uzaqlaşmalar, əsas dini əmrləri («öldürmə», «oğurlama», «zinakarlıq etmə» və s.) yaddan çıxarmışlar və ya öz həyatlarında onlara əməl etməzlər ki, mədə-

niyyəti, siyasəti, hüququ, etikanı, fəlsəfəni ədəbiyyatı və incəsənəti müsadirə edilmə prosesi ona gətirir ki, siyasət, hüquq və insan fəaliyyətinin başqa sferaları mənəviyyətsiz, nəticə etibarilə, ədalətsiz, insanlara və bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş olurlar.[10, s.148-149]

Məlumdur ki, inqilabdan əvvəl çar Rusiyasının ucqarları olan ərazilərdən Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Zaqafqaziyanın əksər yerlərində demək olar ki, sənaye, fəhlə sinfi çox zəif inkişaf etmişdi, bir çox yerlərdə isə heç yox idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq Kommunist Partiyası bu regionların soisal-iqtisadi və mədəni cəhətdən sürətlə inkişaf etməsinə, yeni sənaye mərkəzlərinin, milli fəhlə sinfinin, xalq təsərrüfatının və mədəniyyətin bütün sahələrində milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmiş və hərtərəfli qayğı göstərmişdir. Məhz belə bir diqqət və qayğı nəticəsində sovet xalqlarının qardaşlıq köməyinə arxalanaraq ölkəmizin geridə qalmış xalqları həmin dövrdə qısa bir müddətdə çoxxəsrlik gerilikdə azad olmuş və yüksək sosial-iqtisadi, mədəni inkişaf səviyyəsinə çatmışlar. Unutmaq olmaz ki, çarizm dövründə bütün xalqlar və mədəni həyatının, məişətinin geriliyi mühafizəkar dini baxışlar və ənənələrlə çulğuşaraq bir-birini qidalandırır və yaşadırdı. XX əsrin xalqların həyatında yaratdığı köklü sosial-mədəni dəyişikliklər, millətlərin və xalqların inkişafı və yaxınlaşması, beynəlmilləşmə, milli-dini məhdudluq və qapalılığı, adət və baxışları dağıdaraq sekulyarlaşma prosesini sürətləndirmişdir. Bu prosesin inkişafında və güclənməsində, adamların mühafizəkar baxışların təsirindən azad olmasında, ictimai şüurun və ictimai rəyin formalaşmasında insanların, sənaye və mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlərin rolu olduqca böyükdür. Ölkəmizin bütün xalqları xüsusən keçmişdə çarizmin müstəmləkə zülmü altında ya-

şamış xalqların və millətlərin dindən uzaqlaşmalarında elmi dünyagörüşünə yiyələnmələrində həmin şəraitdə təşəkkül tapan və formalaşan insanların və şəhərlərin rolunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Dövlətin məqsədyönlü və planauyğun keçirdiyi sənayeləşmə, xalq təsərrüfatının başlıca sahələrində- sənayedə, tikintidə, nəqliyyatda mütəxəssislərin sayca artması bir tərəfdən şəhər əhalisinin artmasına, digər tərəfdən yeni şəhərlərin və şəhər tipli qəsəbələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, bütün Orta Asiyada onlarca yeni tipli şəhərləri və qəsəbələri salınmışdır.[113] SSRİ-nin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da Sumqayıt, Mingəçevir, Əli Bayramlı, Daşkəsən, kimi yeni şəhərlər salınmışdı. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda 16 şəhər var idi. Sovet hakimiyyəti illərində inqilabdan əvvəlki illərə nisbətən şəhərlərin sayı təxminən 4 dəfə artmışdı. XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda 60-dan çox şəhər var idi. [112, s.36] Cəmiyyətimizin müəyyən mənada modeli kimi çıxış edən şəhərlər mövhumatın aradan qaldırılması üçün daha əlverişli iqtisadi, ideoloji, mədəni və sosial-psixoloji şərait yaradır. Həmin dövrün şəhəri əməyin və istirahətin intellektuallaşmasına, asudə vaxtın, adamların zövq və tələbatlarının məzmununa və xarakterinə böyük təsir göstərir. Şəhər həyatı sosial psixologiyanın müxtəlif formalarına (sınıfı, milli, peşə, ailə-məişət və s.) pozitiv təsir göstərərək onlarda müsbət dəyişikliklər isə şəhər əhalisinin müxtəlif qruplarının yeni dünyagörüşün tərbiyə olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bir sözlə, inkişaf edən şəhərlərin ümumiyyətlə, cəmiyyətin sosial tərəqqisində, o cümlədən sekulyarlaşma prosesində müstəsna yeri və rolu vardır.

İslam itaətkarlığı insanın mühüm keyfiyyəti elan etməklə göstərdi ki, hər bir müsəlman Allaha, onun

peyğəmbəri Məhəmmədə və dünyəvi hakimiyyətə tabe olmalıdır. Təkallahlığı möhkəmləyib qanuniləşdirən İslam dini dünyanın üç ən böyük dinlərindən biri olub ətrafına 1 milyarddan çox müsəlmanı birləşdirmişdir. Quranda baş personaj kimi Allah özü çıxış edir, onun hər bir surəsi Allahın mədhi ilə başlayır: «Mərhəmətli və rəhimli Allahın adı ilə..» Allah qadiriküll bir varlıq kimi təsvir edilir, ondan heç bir şeyi gizlətmək mümkün deyildir. Dünyada hər şey Allahın iradəsi ilə baş verir, onun xəbəri olmadan ağacdan bir yarpaq belə düşmür. Allah bütün varlığın, həm təbiətin, həm də insanın yaradıcısıdır. Qismətə inam ideyası müsəlmanlığın dini təlimində mühüm yer tutur. İslamın qismətə inam təliminə görə, allaha sədaqət müsəlmanın davranışında başlıca prinsip olmalıdır. Bu, islamın beş əsas tələbinin məcburən yerinə yetirilməsində ifadə olunur:

1) Vahid Allaha sözsüz iman gətirmək və Məhəmmədin onun rəsulu (elçisi) olduğunu qəbul etmək, Allaha və peyğəmbərə inam allaha xoş gələn davranışda, yəni islam dininin bütün tələblərinə cavab verən hərəkət tərzində özünü göstərməlidir. Həmin tələblərə bu və ya digər tərzdə əməl edilməməsi ən ağır cinayət hesab edilir və Allahdan şiddətli cəza almağa səbəb olur. İslamın bütün əxlaqi nəsihətlərini hökmən və təfərrüatı ilə əhatə edən inam, məhşər gününə və axirətə etiqad müsəlmanların vahid Allaha sözsüz iman gətirməsi ilə bağlıdır. Dindar Allaha, Məhəmməd peyğəmbərə, dünyəvi hakimlərə tabe olmalıdır.

2. Gündə beş dəfə ibadət etmək (namaz qılmaq). Müsəlmanın günü namazla başlayır, onunla müşayiət olunur və dua oxumaqla qurtarır. İslamda namaz ona görə tətbiq olunur ki, dindar bir dəqiqə olsun belə Allahı unutmasın.

3. Dindarlar vergi (zəkat) verməlidirlər. Əvvəllər yoxsullar və islam uğrunda vuruşanlar üçün nəzərdə tutulan zəkat müsəlman təbliğatında mühüm yer tutmuşdur. Müsəlman dini sadə adamların mənafeyini ifadə edən onların maddi vəziyyətinə qayğı göstərən bir din olduğunu zaman-zaman sübut etmişdir.

İslamda zəkatla birlikdə könüllü ianə vermək (sədəqə) də vardır ki, bu, savab iş günahları yüngülləşdirmək üçün bir vasitə hesab edilir.

4. Oruc tutmaq. Müsəlman qəməri təqvimini ilə hər il doqquzuncu ay (Ramazan) ərzində hər bir müsəlman bütün günü ac qalmalı, yəni hava işıqlanmadan şər qarışanaqək heç nə yeməməli və içməməlidir. Oruc tutmağın şərtləri çox ciddidir: ağıza heç nə almaq olmaz, hamamda yuyunmaq, papiros çəkmək və s. olmaz. Orucda Şərq qədim adətləri öz əksini tapmışdır.

İlahiyyətçilərin fikrincə orucun Quran üçün dindarlar tərəfindən Allaha minnətdarlığın ifadəsidir, müsəlmanlar həmin dövrdə müqəddəs kitabı daha ciddi cəhdlə oxuyurlar. Oruc ayında dini ideyalar fəal təbliğ olunur, müsəlmanların Allaha və onun hakimlərinə sözsüz tabe olmaq ruhunda tərbiyəsi güclənir.

5. Məkkəyə ziyarət etmək (həcc). Keçmişdə Məkkəyə ziyarət edilməsi ətraf tayfaların islamı qəbul etməsi faktını rəmzləşdirirdi. Sonralar o hər bir dindarın rəmzinə çevrildi. İlk islamda həcc mümkün və asan idi. Çünki islamın yayıldığı sahə hələ məhdud idi. İslamın dünya dininə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq müsəlmanların yaşadıkları digər ölkələrdən Səudiyyə Ərəbistanını ayıran sərhədlər uzaqlaşdı. Həcc ziyarəti çətinləşdi. İndi isə müasir texnikanın köməyi ilə həcc ziyarəti asanlaşmışdır. Məkkəyə ziyarətə getmiş müsəlman müqəddəslik haləsi qazanır, adamların şərəf və hörmətinə layiq olur, bu isə ziyarət vaxtı çəkdici çətinlikləri onun nəzərində əvəz edir. Səu-

diyyə Ərəbistanının büdcəsinin xeyli hissəsini zəvvarlardan gələn gəlir təşkil edir.

SSRİ-də təkcə 70-80-ci illərdə əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik və regional qruplarının dindarlığını öyrənmək sahəsində aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, şəhər şəraitində dindarlıq kəndə nisbətən o qədər də zəif olmamışdır. Lakin istər kənd, istərsə də şəhər şəraitində dindarlığın daha intensiv inkişaf etməsi sosializmdə bu gündə davam etməkdədir.

Sosial mədəni inkişaf səviyyəsi yüksək olan şəhərlərdə sekulyarlaşma prosesi daha intensiv inkişaf edir. Xüsusən yeni yaradılmış Azərbaycan şəhərlərində əhalinin sosial-demoqrafik tərkibinin əsasən cavan və əmək qabiliyyətli adamlardan ibarət olması, uşaqların və cavanların çoxluq təşkil etməsi, şəhər əhalisinin ümumi tərkibində pensiya yaşlı və işləməyən şəxslərin az olması, belə şəhərlərdə müasir istehsal sahələrinin, təhsil və mədəniyyətin, məişətin intensiv inkişafı, beynəlmiləl həyat tərzli adamların müxtəlif təsirə məruz qalması imkanını olduqca məhdudlaşdırır, elmi dünyagörüşünün qərarlaşması üçün son dərəcə əlverişli şərait aradır. Bizim ölkəmizdə yalnız yaradılmış qəsəbələr cavan şəhərlərin iqtisadi, mədəni və ideya-siyasi həyatı, sosial-demoqrafik strukturu mühafizəkar ənənələr sistemini rədd edir. Belə şəhərlər üçün mənfəət və ənənələr öz təsirini əsasən itirmiş olur.

Ölkəmizdə şəhər və kənd əhalisinin əksəriyyəti dindar tərkibə malikdir. Cəmiyyətdə özünün başlıca kökünə qayıdan dini münasibətlər və baxışlar sistemi adamların şəxsi vicdan işinə çevrilmişdir. Hazırda din yalnız müəyyən qrup adamların deyil, əhalinin əksəriyyətinin həyatına, şüuruna təsir göstərə bilər. Din ictimai şüurda, cəmiyyətin iqtisadi, sosial-mədəni və ideya-siyasi həyatında, eləcə də ayrı-ayrı fərdlərin şüurunda və məişətində

bu və ya digər formada yaşayır və təzahür edir. Yetkin cəmiyyət şəraitində insanların sosial-iqtisadi, ileyasiyasi həyatının başlıca sahələri ilə əlaqədar olan din bütün adamların fərdi şüuru və psixologiyası səviyyəsində də yaşaya bilər. Dini şüur və ənənələrin daşıyıcıları olan müasir dindarları keçmiş dindarlarla eyniləşdirmək olmaz. Müasir cəmiyyətin sosial-mədəni və elmi-texniki tərəqqisinin təsiri altında dindarların mənəvi aləmində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dini cərəyanların (xristian, islam, iudaizm və s.) tərəfdarları olan müasir dindarlar müstəqil dövlətin bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır. Onlar yetkin cəmiyyətin yaratdığı bütün sərvətlərdən bərabər şəkildə istifadə edirlər. Zəhmətkeş dindarlar başqa dindən olan vətəndaşlarla bərabər Vətənin rifahı naminə vicdanla çalışır və yaşayırlar. Bununla əlaqədar olaraq müasir dindarların sekulyarlaşması prosesi daha da güclənir, onların dünyagörüşü, dinə münasibəti də dəyişir. İslamın, xristianlığın və digər dinlərin köhnəlmiş ehkam və tələblərinə, ayin və adətlərinə sözsüz və kor-koranə etiqad edən keçmiş dövrün müsəlman, xristian və b. dindarlarından fərqli olaraq müasir dindarların həyatında, şüurunda, əməli fəaliyyətində din müəyyənədiçi rol oynasada, o özünü dünyəvi proseslərdən qətiyyəən ayırmır. Müasir dindarlar köhnə dini ehkam və adətlərin çoxundan imtina edir, dinə sosial və elmi-texniki tərəqqi dövrünün tələbləri və sərvətləri baxımından yanaşırlar. Bu isə o deməkdir ki, ictimai və fərdi şüur səviyyəsində yaşayan din ciddi dəyişikliyə məruz qalır. Cəmiyyətimizin sosial-mədəni, ideyasiyasi inkişafı müasir dövrdə dinin və dindarlığın xarakterini onların yaşamasının obyektiv və subyektiv səbəblərini öyrənməyi tələb edir. Müasir dövrdə dində və dindarlıqda baş verən ciddi dəyişikliklərlə yanaşı unutmaq olmaz

ki, dini münasibətlər sistemində dəyişmə, uyğunlaşma, yeniləşmə prosesi baş verir.

Kamil insan- ideal cəmiyyətin adamı olmaq- behişt əhli olmaq uzun maddi və mənəvi təkamülün nəticəsində mümkündür. Allah adlarının gözəl (camal) sifətlərə pərəstiş olduğunu əsas tutaraq dinin zatında insana pərəstişin durduğunu bildirir. Çünki bütün dinlərdə kamil insan təsəvvürü vardır. Amma iman-kamil insan ide alının meyarıdır. Şəriətiyə görə kamil insan idealının meyarıdır. Şəriətiyə görə kamil insan Allahın sevdiyi insan meyarı eyni zamanda Xuda meyarına çevrilir. Bəşər kamil bir insan olmaq yolunda çox çalışmalıdır və bu yolun nə əvvəli var, nə sonu. Kamil insanlar olan yerdə kamil cəmiyyət ola bilər.[62, s.56]

Ənənəvi olaraq fəlsəfə dinə çox yaxın olmuşdur. Əksər fəlsəfi sistemlərdə Allah anlayışı mərkəzi anlayış kimi özünü göstərir. Yeni dövr filosofu Rene Dekartın sözləri ilə desək, Allah ideyası olmadan idrak prosesinin özü qeyri-mümkündür. Çünki Allah ideyasının özü insan aqlının dərk etmə gücünə filosofun inamının əsasını təşkil edir. Başqa bir tanınmış filosof Benedikt Spinozanın fikrincə, Allah- insan azadlığının və mənəviyyatının əsasıdır.[60, s.8-9]

Müəyyən hallarda dindarlıq fəallaşma və canlanma prosesi keçirir. Dini mühitdə gedən fəallaşmanın xarakterini və səbəblərini, bir sözlə dindarlığın müasir vəziyyətini bilmədən, bu haqda düzgün təsəvvürə və biliyə malik olmadan ardıcıl və məqsədyönlü, səmərəli əxlaqi tərbiyə sistemindən danışmaq olmaz.

«Din» və «dindarlıq» haqqında ən düzgün təsəvvürü 1979-cu ilin İran inqilabı vermişdir. XX əsrin informasiya hökmranlığı və mədəniyyətlər (Şərqi və Qərbi ilə) mübarizəsi dövründə İranda islam inqilabının qələbəsi və bunun

nəticəsində tarix səhnəsində İran islam respublikasının yaranması İslam mədəniyyətinin cahənşümul qələbəsidir. İran İslam İnqilabının qələbəsi onu da sübut etdi ki, islamın böyük insanlıq və ləyaqət fəlsəfəsi- cahənşümul islam mədəniyyəti Avropa fəlsəfi fikrinə- ümumiyyətlə, qərbin imperialist siyasətinə qələbə çaldı. Şimali dəyərlərin və eləcə şia məzhəbinin islam tarixində nəqşi və əhəmiyyətini müdafiə etmək İran zəminində aktualıq kəsb edirdi.[4, s.136]

Müasir dindarlığın təhlili din və dindarlıq anlayışlarının məzmunu, ümumi və fərqli cəhətləri, təzahür formaları və əsas xüsusiyyətləri haqqında düzgün ümumfəlsəfi və konkret sosioloji biliyə əsaslanmalıdır. Bu nöqtəyə nəzərdən «din» və «dindarlıq» üçün müəyyənəldici cəhətlər, dindarlığın konkret-tarixi subyektlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətlər, dinin yaşaması formaları haqqında nə demək olar? Biz belə hesab edirik ki, «din» və «dindarlıq» anlayışları bir-birilə üzvi surətdə əlaqədar olsalar da, onları tamamilə eyniləşdirmək olmaz. «Din» dedikdə birinci növbədə istər bir anlayış, istərsə bir dünyagörüşü və şüur forması kimi müəyyən ictimai sistem, qrup və birlik daxilində dini zəmində mövcud olan münasibətlər, əlaqə və təsisatlar, bütün bunların müstəqil mövcudluğu və fəaliyyəti nəzərdə tutulur. «Dindarlıq» isə ictimai şüur və ideologiya forması, təsisat və münasibətlər sistemi kimi dinin, onun ayinçilik sisteminin, sosial və etik-estetik prinsiplərinin insanların, həyatına, şüuruna və davranışına göstərdiyi təsirdir. Dini təsirin ayrı-ayrı fərdlərin eyni zamanda etnik, milli demoqrafik və s. cəhətdən birləşən insan qruplarının şüurunda, məişətində ictimai münasibətlər sistemində konkret təzahirlərindən ibarətdir. Dindarlıq dedikdə bu və ya digər dini sistemə məxsus ehkamların, fəaliyyətin və qaydaların subyektləri kimi çıxış edən konkret şəxslər-dindarlar, onların hərəkət və davra-

nışlarında dinin necə yaşaması və biruzə verməsi nəzərdə tutulur. Din isə bir anlayış və kateqoriya kimi öz konkret subyektlərindən və daşıyıcısından təcrid olunaraq təhlil olunur və öyrənilir. Dinin bu baxımdan və bu səpgidə öyrənilməsi və təhlili digər elm sahələrinin (xüsusən tarix, etnoqrafiya, arxeologiya, linqvistika və s.) əldə etdiyi məlumatlara və nəticələrə əsaslanarsa da, əsasən ümum-sosioloji səviyyədə yerinə yetirilir. Dinin ictimai məzmunu və funksiyası, tarixi müqəddəratı haqqında ümumiləşdirici elmi fəlsəfi mühakimə və nəticə məhz bu yolla əldə olunur. Dindarlığın təhlili isə birinci növbədə dini münasibətlər sisteminin təsirinə məruz qalan konkret fərdlərin və qrupların öyrənilməsinə tələb edir. Bunsuz, yəni empirik konkret sosioloji tədqiqatsız dindarlıq haqqında düzgün təsəvvür əldə etmək mümkün deyildir. Xüsusən müstəqillik və qloballaşma şəraitində dini münasibətlər formasının tədqiqi prosesinin daha konkret yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirmək üçün dindarlığın öyrənilməsinin son dərəcə əməli və elmi-praktiki əhəmiyyəti vardır.

«Din» və «dindarlıq» anlayışlarından ayrılıqda danışmaq, onların arasındakı fərqli cəhətləri göstərmək heç də həmin anlayışları bir-birindən təcrid etmək və qarşı-qarşıya qoymaq demək deyildir. Onlardan birini digərsiz təsəvvür etmək olmaz. Onların arasında daxili mahiyyət birliyi vardır. Söhbət dindarlıqdan və onun öyrənilməsindən getdikdə qeyd etmək lazımdır ki, bunun üçün birinci və müəyyənəldici şərt dini anlayışın, dini dünyagörüşün və şüurun elmi cəhətdən düzgün başa düşülməsindən və təhlilindən ibarətdir. Bunsuz dindarlığın hər hansı bir formasının düzgün təhlil olunub öyrənilməsindən danışmaq olmaz.

Dini dəyərlər xalqımızın tarixən formalaşmış milli mənəvi dəyərlərinin ayrılmaz hissəsidir. Onları qoruyub inkişaf etdirmək dövlətin qayğısı çərçivəsində olmalıdır.

Dini qurumlar və dini icmaların özləri arasında münasibətlərin sağlam əməkdaşlıq dözümlülük və tolerantlıq əsasında qurulması işinə Dövlət təşkilatı yardım göstərir və bu münasibətlərin saxlanması maraqlıdır. Bu ölkədə ümumi sabitliyə xidmət edir.

Dini təhsil və dini maariflənmə cəmiyyətimiz üçün vacibdir. Lakin bu proseslər mövcud qanunlar çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Din haqqında məlumatın ölkə vətəndaşlarına çatdırılması tam könüllülük prinsipi əsasında aparılmalıdır. Bu işdə məzhəbçilik, dini ayrı-seçkilik, dinlər arasında ədavət və nifrət yarada biləcək fəaliyyət istisna olunmalıdır.

Əqidə azadlığı pərdəsi altında müxtəlif destruktiv, totalitar sektaların ölkəmizdə fəaliyyətinə yol verilməməlidir.

Konstitusiyanın «Bütün dini əqidələr qanun qarşısında bərabərdir» maddəsi bütövlükdə həyata keçirilməlidir.[20, s.4]

Dinin ictimai təbiəti və rolu haqqında düzgün elmi-metodoloji biliyə əsaslanmaqla bərabər dindarlığı xarakterizə edən və müəyyənləşdirən başlıca cəhətləri də aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu isə məhz elə cəhətlər, göstəricilər və keyfiyyətlərdir ki, yalnız onlara əsasən dindarı dindar olmayandan ayırmaq olar.

Lakin filosofun allahı- şübhə nə olduğunu bilməyən dindarın Allahının eyni deyildir. Şübhə ilk insanı Cənnətdən qovmuşdur. Fəlsəfi tənqidi xarakterə malikdir. Fakt odur ki, filosof hətta yaratdığı konsepsiyaya da şübhə ilə yanaşır. Fəlsəfədə Allah ideyası daha çox abstraktsiyadır, abstrakt anlayışdır, dərkedilməzliyin, mükəmməlliyin, əbədiyyətin simvoludur. Fəlsəfə öz vasitələrilə «canlı Allahın» varlığını inkar edə bilməz. Allah ideyasının bəşər mədəniyyətində, hər bir insanın şüurunda olması zərurətini təsdiq edə bilər. M.Unamuna Allahın

fəlsəfi ideyası ilə dini etiqadın məcmusu arasında olan kəskin fərqi göstərir. «Birinci halda Allah rasionaldır, insanın xaricindəki sonsuzluğun proyeksiyasıdır, rasionallıq tərifə görə, insanın abstrakt ideyasıdır, qeyri-insandır. İkinci halda isə Allah, hiss edəndir, görəndir, insanın daxilindəki sonsuzluğun proyeksiyasıdır».[128, s.27]

Fəlsəfə zaman-zaman sadələşən etiqadı dağdır, lakin eyni zamanda insanda Allaha ehtiyac arzusu oyada bilir.

Dindarlığın meyarını aydınlaşdırarkən tədqiqatçının- filosofun, sosioloqun, tarixçinin, etnoqrafın, psixoloqun və s. hansı elmi-nəzəri mövqedə dayanması, hansı fəlsəfi dünyagörüşə əsaslanması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dindarlığın meyarına münasibətdə, hansı göstəriciləri dindarlıq üçün müəyyən edici cəhət kimi qəbul etməkdə Qərb sosiologiyası ilə marksist sosiologiyası arasında köklü fərq və fikir ayrılığı var idi. Qərb sosiologiyasında ən geniş yayılmış fikir onları ibarətdir ki, ayrı-ayrı fərdlərin-dindarların zahiri davranış və rəftarını, onların «dini ayinçiliklə», «dini ritualla» bağlı olan hərəkət və fəaliyyətlərini yaxud da dini təsisat və təşkilatların fəaliyyətini öyrənmək dindarlığın mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün kifayətdir. Qərb dinşünasları dini onun yalnız zahiri təzahür formalarına əsasən öyrənirlər. Onların fikrincə dini şüur elmin səlahiyyətindən tamamilə kənarıdır. Qərb sosioloqlarının çoxu ilahiyatçılarla birgə çıxış edərək belə hesab edirlər ki, din ilahi, «transsendent» kökə malikdir və onu öyrənmək qeyri-mümkündür. Bu cür düşünmək tamamilə səhvdir. Dini şüur heç bir fəvqəladə, ilahi qüvvələrin məhsulu, təzahürü və s. olmayıb gerçəkliyin insan şüurunda təhrif olunmuş inikasıdır. Dini şüuru mümkün edən və şərtləndirən obyektiv və subyektiv səbəblər olmadan dini inikas da mövcud lla bilməz. Dindarlığı dini şüursuz təsəvvür etmək olmaz. Dini ayinçiliklə bağlı olan hərəkət və davranışları dindarlığın yeganə əla-

məti kimi qəbul etmək məsələyə birtərəfli və səthi yanaşmaq deməkdir. Din üçün əsas cəhət fəvqəltəbiiliyə, ilahiliyə olan etiqaddır. Belə bir etiqadsız, daha doğrusu, təsəvvür və baxışsız heç bir dini sistem mövcud ola bilməz. Heç zaman dindarlığı dini şüurdan kənarında təsəvvür etmək olmaz. Hər hansı formada yerinə yetirilsə belə hər bir dini ritual, ayin, hərəkət və davranış bu və ya digər dini təsəvvürlərin simvolları, predmeti kimi çıxış edirlər. Dindar olan hər bir şəxsin ayinçilik sistemində, dini ritual və qaydaların yerinə yetirilməsində iştirakı hansı səviyyədə olsa belə yenə də dini şüurla, dini təsəvvür və baxışlarla bağlı olur. Dini şüurun, ehkam və etiqadın tələbi kimi yerinə yetirilir və dini şüurun məzmunundan irəli gəlir. Bu o deməkdir ki, dini ayinçilik və davranışla dini şüuru bir-birindən ayırmaq çətindir.

Andiçmə mərasimində prezident İ.Əliyev demişdir: «Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı milli-mənəvi ənənələrə sadıq qalacağam, onları daim uca tutacağam». Milli-mənəvi ənənələrə sadıqlıq prinsipi təkcə qarşıdakı beş ilin yox, yüz illərin oriyentiridir. Milli-mənəvi dəyərlər sisteminin böyük hissəsini insanların əqidəsi, o cümlədən, dini əqidəsi təşkil edir. Dini dəyərlər sistemi sağlam olan bir cəmiyyətdə milli dəyərləri qoruyub saxlamaq asan olmalıdır. Əsas meyar isə dini dəyərlərin daşıyıcılarının cəmiyyətin inkişafında rolunu düzgün müəyyənləşdirməkdir. Şəxsi nümunə bəzən oxunan onlarla kitabdan, söylənilən yüzlərlə mühazirədən əhəmiyyətli olur. Bunu tarixi təcrübə o cümlədən, dinlərin yaranması tarixində əldə edilən zəngin təcrübə sübut edir.

Dinin dəyərləri, ənənələri, peyğəmbərlərin ibrətamiz tövsiyyə və hikmətləri, əməlisaleh, niyyəti təmiz insanların həyat nümunəsi bir gün də yolumuza işıq saçır, həyat dənizində mayaka çevrilir.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub-saxlanılmasında, nəsildən-nəsillərə ötürülməsində saf, fədakar insanların rolu əvəzsizdir. Bizim cəmiyyətin də belə yüksək milli və dini mədəniyyətə malik insanlara ehtiyacı var. Siyasi sahədə arxayınlığımız olduğu kimi, bu sahədə də əminlik vacibdir. Əks təqdirdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yaratdığı siyasi və Qurani-Kərimin vacib saydığı dini tarazlıq pozula bilər.[19, s.4-5]

Dindarlığı yalnız ayinçilikdə iştirakla, fəaliyyətlə müəyyənləşdirmək birtərəfli, həm də çox səthi bir meyar və tələbdir. Həm də unutmamaq lazımdır ki, həyatda bir çox hallarda dini rituallarda iştirakın özü bəzən dini məzmununa malik olmur. Bir çoxlarının bu və ya digər dini ayin və adətlərə əməl etmələri onların dindar olmaları üçün əsas vermir. Belə hərəkət və fəaliyyətlər bəzi adamlar tərəfindən dini rəyin təsiri altında, kor-koranə, yaxud da onların həyatlarında baş verən müəyyən təsadüfi hadisələrlə əlaqədar olaraq yerinə yetirilmir və icra olunmur. Xüsusən müasir şəraitdə bəzi dini ayinlərin, tələb və qaydaların (məsələn bir çox adamların islamın qurban bayramı, «müqəddəslərə» etiqad və məhərrəmlik kimi ayin və mərasimlərində iştirak etmələri) saxlanılmasında bu cür hallara daha çox təsadüf olunur. Bundan başqa belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, hətta özlərini subyektiv olaraq dindar, yaxud dinpərəst, dini təəssübkeş, müsəlman və s. hesab edilən adamların etirafları ilə onların şüurunun real məzmunu və davranışları arasında böyük ziddiyyət vardır. Bu qrupdan olan adamları həqiqi dindar hesab etmək və onların hərəkətlərinə əsasən dindardlığın mahiyyətini xarakterizə etmək və qiymətləndirmək nə dərəcədə düzgündür? Bütün bunlar göstərir ki, istər dini ayinçilik, ibadət və rituallar, istərsə də dini şüur, dini ehkam, təsəvvür və baxışlar bir-birindən təcrid olunmuş halda götürülsə, dindarlığın meyarı kimi qəbul

oluna bilməzlər. Ümumiyyətlə, dindarlığın real vəziyyətini onun məzmununun düzgün elmi təhlili yalnız bir cəhətə əsasən aparıla bilməz. Bunun üçün ən başlıca cəhətlərin və əlamətlərin nəzərə alınması tələb olunur.

§2. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində islam dini və tərəqqi

XIX əsrin əvvəllərində müsəlman xalqlarının qarşısında duran birinci dərəcəli problemlərdən biri də zülm və istibdada qarşı mübarizə aparmaq olmuşdur. Əsas məqsəd tənəzzülə uğramaqda olan müsəlman ölkələrində Qərbin işğalçılıq siyasətindən sonra islam dininin tərəqqisini təmin etmək olmuşdur.

Nəticədə Avropa ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan müsəlman dünyasının qarşılıqlı təsiri nəticəsində bu ikitərəflilik aradan qaldırıldı. Avropa sivilizasiyası hökmran millətlərin müqavimətinə baxmayaraq, İslamın dirçəlişi üçün bir təkan oldu. Avropa təcavüzkarları yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün, islam dünyasına, qabaqcıl müsəlman cəmiyyətlərinə müraciət etməyə başladılar.

İslam dini də öz növbəsində nəinki Şərqdə ilk inqilabı təfəkkürün inkişafında əsas faktor rolunu oynamış, eyni zamanda əxlaqi- etik, həmçinin siyasi iqtisadi və sosial sahələrin tənzimlənməsində xalqların dünyagörüşünə hakim kəsilmişdir. Bu səbəblər bir daha sübut edir ki, İslam dini olmadan yüksəliş mümkün deyildir. Eyni vaxtda 1400 ildir ki, İslam bu keyfiyyətlərinə görə bütövlükdə bəşəriyyətin inkişafına perspektiv yollar açır və yaşadığımız dövrdə ən yaxşı və ən yüksək təfəkkürün sahibi olmağı aşılayır. Dini- fəlsəfə, siyasi və iqtisadi doktrinaya və digər keyfiyyətlərə əsaslanan Ə.Hüseynzadə demişdir:

«İslamın bütün atributlarının qəbulu vəhdətin qəbulu deməkdir».

Bütün vilayətlərdə pərakəndəliyi və parçalanmanı birləşdirmək, çətin vəziyyətləri izah etməklə çıxış yolu əldə etmək yalnız İslama məxsusdur. Qərb təcavüzkarlarına qarşı iqtisadi, siyasi və mədəni səviyyədə inkişaf etmiş bütün müsəlmanların bir cəbhədə birləşərək vahid məqsəd uğrunda mübarizəsi əsas faktorlardan biridir. Çoxallahlıqdan çıxaraq tək Allaha inam İslam ətrafında birləşmək əsas məqsəd olmuşdu. Beləliklə, bir tərəfdən əvvəlcə vahid ideya ətrafında, digər tərəfdən bütün müsəlman dünyasının gələcəkdə birliyi islamın yeganə nəzəriyyəsidir.

İslamın digər əsas xarakterik cəhətlərindən biri də müxtəlif xalqları öz bayrağı altında birləşdirməkdir. Onu qəbul edən xalqlar mədəniyyətini, iqtisadiyyatını yüksəltməklə həm də siyasi cəhətdən təkmilləşməklə İslamı qəbul etməyi çıxış yolu olduğunu dərk etmişlər. Eyni zamanda İslam Şərqdə olduğu kimi öz ənənələri və mədəniyyəti ilə Qərbin yolunda başlıca maneə kimi dururdu.

Görkəmli mütəfəkkirlər eyni zamanda İslamın Qərbin mənfi təsirlərinə, onun yaratdığı immunitetlərə qarşı apardığı mübarizəni görməyə bilməzdilər. Onlar başa düşürdülər ki, İslam əxlaqın, ənənənin, mədəniyyətin qorunmasında başlıca rol oynayır.

Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, İslam dini özünün böyük məsuliyyəti, insanlığa xas olan yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə ziyalılarla bir nöqtədə bağlanır.

Ə.B.Hüseynzadə yazırdı: «Müstəqillik və mərhəmət islamın məqsədidir». Zəkat haqqında qanunda deyilir «Əl-Kəsibu həbibullah, küllü müsəlman ihvatum məscidə faiz verməli və bütün inhisar və üstünlük islama məxsusdur».

Bu mənada İslam bütün müsəlman xalqlarını müstəqillik yolunu axtarmağa və tərəqqi uğrunda dini- siyasi,

iqtisadi, hüquqi təhsil almaq üçün mübarizəyə çağırır. 1912-ci ildə «İqbal» qəzeti yazırdı: «insanlığı əzablı yoldan, həqiqi xoşbəxt və xeyirxah yola aparan bir söz vardır. Bu İslamdır».

İslamın Şərq tarixində sosial- siyasi strukturun inkişafında mühüm bir faktor olduğunu bir çox tədqiqatçılar axırncı iki- üç əsr ərzində yaranmış dini-siyasi doktrina ilə bağlayırlar. Əslində isə bütün bu deyilənlər İslamın öz təbiətindən irəli gəlir.

XVIII əsrdə Qərbin təcavüzkarlığı nəticəsində Şərq Avropa ilə toqquşarkən, onun Avropa ilə müqayisədə demək olar ki, məhv olmaq təhlükəsi yarandı. İqtisadi, mədəni və siyasi cəhətdən Avropa müsəlman Şərqini ötdü. İslamın mənimsədiyi yüksək dəyərlər eyni zamanda köklü dəyişikliklərə uyğun gəlməyərək tənəzzülə səbəb oldu.

Müsəlman ideoloqları din və mövhumatın üstünlük təşkil etdiyini və bu səbəbdən İslam dünyası ilə xristian dünyası arasında bir sıra ziddiyyətlərin yaranmasının səbəbi olduğunu görə bilməmişdilər.

Lakin müsəlman aləmində çatışmamazlıqlara baxmayaraq, tərəqqinin əleyhinə çıxmamaq İslamın xarakterik cəhətlərindən biridir. Bununla bərabər müsəlman həyatının sturkturu olan məsuliyyətlilik də islama xasdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, din xadimləri çox zaman «Quran və şəriətdən» öz tamahkar məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Bu mənada «Müsəlmanlıq» qəzeti 1917-ci ildə yazırdı ki, İslam nəzəriyyəsinə görə ruh və onda olan dəyişikliklər zülm etmək və çinayətlər törətməyi nəzərdə tutmur. Əgər hər hansı cinayət baş verirsə bu «İslam» dininin günahı deyildir».

Cəmaləddin Əfqani təsdiq etmişdir ki, islam dünyasındakı tənəzzülün səbəblərini İslamda, Şəriətdə, Quranda

axtarmaq olmaz. İslamı «simasızlaşdırırlar» o kəslərdir ki, (din xadimləri) din, Şəriət adından istifadə edərək müsəlman dövlətlərində islamın ən yaxşı keyfiyyətlərini maarif, mədəniyyət, azadlıq və s. başqa məqsədlər üçün istifadə edirlər. İslam zamanın ruhuna tarixi baxımdan yanaşır. Bu mənada qabaqcıl müsəlman təbəqəsinin nümayəndələri həmişə dəfələrlə islamın əxlaqi dəyərlərini qiymətləndirərək qeyd etmişlər ki, müəyyən təhlükəli vəziyyətlərdən çıxmağın nicat yolu islamdır. Hər kəsin, özünüdərək etməsi, müsəlman idealının bərpası onun əsas ideyasıdır. Buna görə də islamı köhnə mövhumat və xurafatdan təcili təmizləmək, şəriət qanunlarını və Qurani müasirləşdirmək lazımdır. Lakin bu işdə hər addımbaşı yalançı mollaların belə tezisi ilə rastlaşırsan ki, din olan yerdə «Elm» qarşısında qapılar bağlıdır. Lakin mütərəqqi qüvvələr islamı dünyada ən dinamik nəzəriyyə adlandırır və bununla barışmağı tövsiyyə edirlər. Məhz bu tezis müdafiə edən ortodoksal Ə.Hüseynxadə yazır: «Elmi hazırlıq azadfikirliliyə, qanunların mənimsənilməsi və genişləndirilməsinə, həyatın tələblərinə, mütərəqqi reforma və dirçəlişə gətirib çıxarır ki, bütün bunlar İslam dünyasına güclü təsir edən yoldur.

Mütərəqqi qüvvələr İslama təkə bir din kimi yox, eyni zamanda onu yaradıcı nəzəriyyə və istənilən yeni vəziyyətdə inkişaf xəttini müəyyənləşdirən hazırlıq elmi kimi baxırlar». Ə.Hüseynzadə qeyd edir ki, yeni məzhəb yaratmaq bizim məqsədimiz deyildir, bizim məqsədimiz elmin inkişafına təsir edərək dini həqiqiliyini bütün xalqın malı etməkdir.

«İttihad» qəzeti yazır ki, İslam o demək deyildir ki, yalançı mollalar camaatı məscidlərdə aldadaaraq gurultu ilə ağılatmağa məcbur edirlər. Onların Məhəmmədin fəaliyyətindən və ilk İslam cəmiyyətindən xəbərləri yoxdur. Bizim ruhumuzu, adət və ənənələrimizi, əxlaqımızı islam

formalaşdırır. Məhz bu mənada müasir mərhələdə bir tərəfdən İslamın müasirləşdirilməsi gedirsə, digər tərəfdən onun mövhumat və xurafatdan təmizlənməsi, tərəqqi yolunda əxlaqı ruhun rolunun yüksəlməsi gedir. İttihad (birləşmək) belə ideoloji rolunu oynamalıdır.

İttihad- bu hər şeydən qabaq İslama əsaslanan konsepsiyadır. İttihadın (birləşmək) ardıcılıqları İslamı təkəcə din kimi yox, həm də müsəlmanların fundamental həyatı olan siyasi, iqtisadi, əxlaqi, hüquqi normaların strukturu hesab edirlər. İnkişaf etmiş həyat İslam normalarına uyğun olaraq təkmilləşdirilir. Lakin bu təkmilləşdirmə İslamı təhrif etmir. İttihadın ardıcılıqlarının fikrincə, islam artıq təhriflərə məruz qalır və indi mövhumat və xurafatdan təmizlənməyə ehtiyac duyur və elmi hazırlığın köməyi ilə həyatda islam həqiqətlərinin, qanun və qaydalarının bərpasına çalışır. İttihad tərəfdarları qeyd edirlər ki, İttihad daxili məzmununa görə keçmişə qayıdışı ifadə edir, lakin köhnəyə yol yoxdur. Eyni zamanda qəti və inamla irəli getmək üçün keçmişə qayıtmaq zəruridir. İttihad tərəfdarlarının fikrincə, islamda restavrasiya maarifin, elmin, mədəniyyətin, sənayenin və ticarətin, azadlıq və ədalətin bərpa edilməsi baş tutarsa yalnız bu zaman müsəlman mədəniyyəti və iqtisadiyyatının tərəqqisindən danışmaq olar. «Müsəlmançılıq» qəzeti yazır: «Avropanın son illər mədəniyyətində baş verən tərəqqi onların xalqlarına azadlıq gətirmişdir, ancaq müsəlmanlar asılılığa duçar olmuşlar. İslamın burada günahı nədir? Yeni yol axtarmaq lazımdır? Məgər din peyğəmbərliklə azadlığın əsaslarını, bərabərliyi ədalət və qardaşlığı təbliğ etmirdimi? Məgər birinci dörd xəlifə ümumi seçkini müəyyənləşdirməmişlərimi? Məgər təşkilat və ittifaqlar üçün milli və dini məsələlər həll edilməmişdirmi? Qanuna görə islamda bütün adamlar azad və bərabərdirlər. Vətəndaşların hüquqları maarif, dövlət, hüququ məsələlər,

torpaq və işçilərə məxsus məsələlər, azad cəmiyyətin əsasları respublikalarda quruluş islama müvafiq olaraq həll edilir».

«İttihad» qəzetində qeyd edilir ki, avropalılar bizdən elm öyrənmişlər, bizə zülm edirlər, buna görə də biz təcili Avropa elmini öyrənməliyik». Ə.Hüseynzadə bu mənada yazmışdır: «Din yolunda keçən bütün millət və xalqlar kimi biz də mütləq qeyri- iradi olaraq cəhalət- təhrif edilmiş yolu getməliyik. Təbii ki, bu evolyusiyadır. İnsanın xoşbəxtliyini müəyyənləşdirən sənaye, ticarət və torpaqdakı digər faktorlar, bolluq və dövlətçilik, ictimai maarif, ittifaq- biz bu yol ilə gedirik, bizim məqsədimiz birlikdir».

Ə.Hüseynzadə «avropalaşma» şüarını irəli sürür, eyni zamanda bu məsələdə əks təqdirdə ehtiyatlı olmağa çağırır. Lakin bu məsələdə özünü aldatmaq olmaz, belə ki, islama uyğun, insanlığa xidmət edən bizim xalqın tərəqqisinə xidmət edən mədəniyyətin əsaslarını öyrənmək lazımdır. Əks təqdirdə bu müsəlman və türklərin tərəqqisi yox, avropalıların tərəqqisi və dinsizliyə, türklərin dindən uzaqlaşmasına, avropalaşmasına gətirib çıxaracaqdır.

Məlum olduğu kimi artıq bir neçə ildir ki, Rusiyada yeni təşkilat- *Rusiya İslam İrsi* fəaliyyətə başlamışdır. Onun yaradıcılarının əsas məqsədi Şimali Qafqazda gəncləri radikalizmdən qorumaq, Rusiya müsəlman cəmiyyətini birləşdirmək, deməli, Rusiyanı xilas etmək və dünyaya islamın vətəndaşlıq xüsusiyyətlərindən danışmaqdır.

Rusiya İslam irsi öz qüvvəsi ilə Rusiya ziyalılarının, biznesmen və siyasətçilərin, özünü islam mədəniyyətinin daşıyıcıları hesab edənlərin vasitəsilə öz ətrafında birləşdirir. Hələlik bu təşkilatda birləşən insanların məlum, dəqiq, tam sayı məlum deyildir. Altay Respublikasının senator və neftçisi Ralif Şafin və onun kolleqası Sovet Federasiyası üzrə Çeçenistandan olan biznesmen Ömər Cəb-

rayılovdur. Təşkilat yaranan günü məhz Cəbrayilov digər iki təşkilətmə komissiyasının nümayəndəsi ilə jurnalistlərə Rİİ Rusiya İslam irsi təşkilatının yaranması ilə bağlı məlumat vermişdir.

Ömər Cəbrayilov qeyd edirdi ki, Biz heç bir halda sırf dini təşkilat yox, dünyəvi, müsəlman dininə etiqad edən insanları birləşdirən təşkilat yaratmışıq. Sonra o sözünə davam edərək qeyd etmişdir ki, bir neçə rəhbərin, Həttaba oxşar adamların müsəlmançılığı ilə bağlı düşmən obrazı yaratması ağılsızlıq və cinayətdir. Cəbrayilov deyir ki, o bizneslə məşğul olarkən dəfələrlə çətin problemlərlə rastlaşırsən, «Allahdan kömək» arzulamışdı. İndi siyasətlə məşğul olduğu zaman bu mürəkkəb cavabdeh işi öz üzərinə götürməyə məcbur olur, öz hesabına *Rusiya İslam İrsini* təşkil edir. «Allah insana bütün şəraiti yaratmışdır ki, o sevinsin, şadlansın, inkişaf etsin, yaxşı işlər görsün, yaxşı yaşasın. Ancaq biz- bir- birimizlə mənasız yerə həmişə vuruşuruq. Senator Cəbrayilov sözünü yekunlaşdıraraq qeyd edirdi ki, yaratdığımız təşkilat bizə yaxşı, xeyirxah, şad, firavan yaşamaq üçün şərait yaradacaqdır. Bu mənada onun fikrincə, *Rusiya İslam İrsi* təşkilatının məqsədi Rusiya yəhudi konqresinə uyğundur. Rusiya Federasiyasının keçmiş prezidenti çeçenlərin nümayəndəsi Şamil Benonun çıxışından aydın görünür ki, *Rusiya İslam İrsi* insanları «şad və firavan» etmək istəyir. Hazırkı fondun üzvləri sosial tərəqqini və demokratiyanı müdafiə edirlər. Ən çətin mürəkkəb məsələ müsəlmançılığı Rusiya reallıqlarını faktlarla təsdiq etməkdir. Beno Rusiya İslam İrsi qarşısında duran üç əsas məsələni işıqlandırmışdır. Birincisi, Şimali Qafqazdakı camaat içərisinə gedən radikal gəncləri ürəkdən «Kalaşnikov»la nişan almaq yox, sözlə insanları islam ətrafında dialoq yaratmaqla birləşdirmək lazımdır.

İkincisi, Rusiya cəmiyyəti Şimali Qafqaz ərazisi ilə bağlı qarşısında duran problemləri Rusiya hökuməti kontragenti həll etməlidir. Nəhayət, bütün dünyada öz zəngin ənənələri ilə fərqlənən Rusiyadakı islamı düzgün silahla silahlandırmaqdır. Nəyə görə Ben Laden və yaxud Xəttab problem yaratmalıdırlar? Biz «sufi zikrini» Bağdada gedib onun mərkəzində edəcəyik- deyə Beno öz fikrini açıqladı. Düzdür, o bunu inkar etmədi ki, bunun üçün intellektual potensialı və maliyyə imkanları olanlar, siyasi iradə göstərərək, zəruri olaraq birləşəcək və bütün bunları həyata keçirəcəklər.

Dünənki görüşdə məşhur filosof və islamşünas intellektual potensiala malik Heydər Camal çıxış etmişdi. Onun sözlərinə görə, Rusiyada islamı artıq heç kəs təqdir etmir, çarizm dövründə yaranmış rus müftiləri (və sovetlərdən qabaq) bu qəmli zarafat bir daha edilmir.

Camal bu qənaətə gəlir ki, islam klerikal prinsipə görə təkcə din deyil, sivilizasiyalı həyat tərzidir. *Rusiya İslam İrsi* klerikalların hakimiyyəti altında olanlardan başqa bütün müsəlman dünyası üçün bir nümunə olacaqdır deyə H.Camal onu ətrafdakılara təqdim etmişdir.

Jurnalistlər konkret olaraq, heç nə öyrənə bilmədilər. Məsələn, sual verirdilər ki, *Rİİ* çeçen probleminə ardıcıl olaraq iştirak edəcəkmi? Lakin Cəbrayilov Şimali Qafqaz prezidentini gənclərin açıq siyasi çıxış etməmələrinə görə danlamadı. Ancaq Beno «İslam küçəsində» işi «camaatla» danışıqları yada çaldı və çeçen separatçıları ilə əlaqə yaratmağı bildirdi. Ümumiyyətlə, bir neçə qabarıq tapşırıq və məsələləri Rİİ növbəti Rİİ konfransında qaldıra bilər ki, bu da hər həftə baş tutacaqdır.

İllər uzununu alimlərin diqqət mərkəzində məsələlərdən biri olan sosial-mənəvi tərəqqi və din arasındakı qarşılıqlı münasibətlər bu gün hər bir insanı düşündürməyə vadar edir. Nədir tərəqqi? -Cəmiyyətin yüksələn xətt üzrə

inkişafında əsas istiqamətdir. Tərəqqi dedikdə, həyatda və elmdə sadəcə dəyişmə və hərəkət nəzərdə tutulmur. Təbiət və cəmiyyətdə hadisələr, proseslər, hərəkət və dəyişmə tərəqqidən kənar da baş verə bilər. Tərəqqi inkişaf ilə yaxından bağlı ollub, onun yüksələn xətt üzrə olan istiqamətini göstərir. Təriqqi başər cəmiyyətinin irəliyə doğru tarixi inkişafının zəruri istiqaməti, meylidir.

Ateist ideologiya islama və ümumiyyətlə dinə qarşı mübarizəsində elmdən bir silah kimi istifadə edərək elmlə dini bir-birinə qarşı qoymuşdur. Buna görə də insanlarda belə bir fikir formalaşdırmağa çalışmışdır ki, din yalnız keçmişə, elmin az inkişaf etdiyi, savadın, təhsilin az olduğu və ya heç olmadığı keçmişə aid olan bir dünyagörüşüdür.

Digər tərəfdən dindən siyasi məqsədlər, iqtisadi maraqlar məqsədilə istifadə edənlər də olmuş, bundan istifadə edən dinsizlər də onu istismar, zülm vasitəsi kimi tənqid etmişlər. Məsələn, kommunist ideologiyasının banisi K.Marks dini xalqın tiryəki adlandırır. Lakin Marksın, Engelsin, Leninin, Stalinin dini bilgiləri nə qədərdir? Bu günki ateistlər din, İslam deyəndə nə anlayır, onun haqqında nə bilirlər?

Uzun illər boyu elm və din arasına bir sədd çəkilmişdir. Bəziləri bu gün də belə düşünürlər ki, din elmi nəticələrdən uzaq, nəzəriyyələrdən ibarət bir fikir və düşüncələrdən, elm isə konkrkt tədqiqat və təcrübələr sayəsində əldə olunan nəticələrdən ibarətdir.

Belə düşüncələr unudurlar ki, elm, heç vaxt gələcəyə aid fikir irəli sürmür. Yalnız bu gün əlimizdə olan nəticədən bəhs edir. Halbuki tarix sübut etmişdir ki, Quranda Allah Rəsulu da bəzi elmi təsbitləri əsrlərcə əvvəl xəbər vermiş və verdiyi xəbərlər sonradan təsdiq edilmişdir. Yaxud, Onun o zaman söylədiyi çox şey çox əsr sonra dərk edilə, kəsf edilə bilmişdir.

Böyük islamşünas İbn-i Məsud «Quranda hər şeyə aid elm nazil edilmişdir və hər şey bəyan edilmişdir, lakin bizim elmimiz Ondan hər şeyi anlamağa yetməz» deyərəkən, Şərqi böyük əxlaq kimi İbn-i Abbas «Dəvənin ipi itsə onu hər halda Allahın kitabında taparam» deməklə Quranın əhatə etdiyi elmlərin nə qədər geniş olduğunu nəzərə çatdırmışdır. Başqa bir mənəviyyat alimi Süyuti isə, Quranda bütün elmlərin yer aldığı iddia və sübut edir. Doğrudan da bu gün elmin hansı sahəsinə, onun əldə etdiyi hansı nətiyə, hansı kəşfə baxsaq onun çox-çox əvvəllər Quranda bəyan edildiyini görürük. Lakin iş burasındadır ki, insan hər hansı bir məsələni yalnız kəşf etdikdən sonra anlayır, bu və ya başqa qanunun, qanunauyğunluğun səbəblərin Quranda artıq təsbit edildiyini görür. Demək Quran insan aqlının fəvqində olan Allah bəyanıdır. Yalnız insan təkamil nəticəsində bunları mərhələ-mərhələ anlaya bilər.

Elm bütün bu əşya və hadisələrin arxasındakı mənəvi aləmini, onları var edən və nə üçün var etdiyini dərk etməkdir. Əgər bilik vasitəsilə biz hər şeyin dəyişməkdə olduğunu, həm də ciddi bir qanunlar əsasında dəyişdiyini görürüksə (biliriksə), elm yolu ilə anlayırıq ki, bu dəyişənləri dəyişdirən, həm də ciddi bir qanunlarla dəyişdirən var. Digər tərəfdən bunu da başa düşürük ki, indi ki, bir şey daim dəyişir, həm də ciddi qanunlar əsasında dəyişir, deməli onu dəyişən özü dəyişməlidir. Təsəvvür edin ki, bağda hər gün bir başqa bağban qulluq edir. Belə olsa o bağda nizamlı-intizamlı bir sistem olarmı? Bir bağbanın əkdüyünü o biri bağban çıxarıb yerinə başqa ağac əkər, birisinin səkdüyü su arxını o biri başqa tərəfə yönəldər və s. halbuki, bu nəhəng kainat milyard illər boyunca heç dəyişməyən qanunların hökm etməsi ilə vardır və davam edir. Dəyişməz qaydalar və nəticənin həll edəcəyi heç bir şey yoxdur. Onlarla insanın dünyasını aydınlatmaq mümkün deyildir.

Kainat, Quran və insan bir-birlərini izah və təsdiq edirlər. İnsan həqiqi elmi, kainatı və Quranı birlikdə oxuyaraq əldə edər, əldə etdiyi bu elm nəticəsində özünü tanıyır və ya fərqli yolla əvvəlcə özünü tanıyır, sonra da kainatı və Quranı oxuyar. Kainat, elm və Quran sanki bir insanın iki gözü ilə baxışı kimi irəlidə bir nöqtəyə birləşirlər. İnsanın iki gözü fərqli baxışa sahib olmadığı kimi, Quran və elm də eyni şəkildə bir-birindən fərqli deyildir. Bu mövzuda irəli sürülən fərqlilik sadəcə bunu irəli sürənin baxışındakı çəpəliyi göstərir. Elə isə ilk düzəldilməsi lazım olan bu cür baxış çəpəlidir. İnsan onu düzəltməlidir. Məhz islamın həyata həyat verən sintezi budur.

Elmlə dinin qarşı-qırışıya qoyulması elə bir anlayışa səbəb olmuşdur ki, bəziləri ya elmi əsas götürüb dini rədd edir, ya da əksinə dini əsas götürüb elmi rədd edir. Buradan da əxlaqın diformasiyasına yol açmış olurlar. Bu baxımdan mənəviyyətşünaslar «Rəbbimizi, dinimizi Onun şərh etdiyi əxlaqı başa salmaq üçün elmlərdən istifadə etmək lazımdır mı? Lazımdırsa, bunun təhlükəli tərəfləri varmı? Bu mövzuda necə hərəkət etməli?» Sualı düşündürmüş və onlar bu suala cavab verməyə çalışmışlar. Üç baxımdan cavab verək.[17, s.300]

1. Quranı oxuyaraq düşüncə, hiss, inam və hərəkətlərimizə istiqamət verdikimiz kimi, eyni şəkildə də kainat kitabını (təbiət və ictimai elmləri) öyrənməklə bir yandan özümüzü kəşf edib öyrənir, bir yandan da nəzəriyyə ilə, təfəkkürlə və elmlərlə Allahın varlığı var etməsini, varlığın hikmətini və Allahın qüdrətini anlayırıq.

2. Hər elm əsasən ayrı bir dil olaraq Rəbbimizi izah edir və dolayısı ilə biz də o dillərlərlə Allahı anlayırıq. Digər tərəfdən elmlərdən istifadə etməyən hər kəs məcbürdür, çünki yaşadığımız əsr elmi tərəqqi dövrüdür və elmlərin bu qüdrətli inkişafı Quran həqiqətlərini hər gün daha açıq şəkildə göstərir. Xatırladaq ki, əsrlər bo-

yunca elmi dinə qarşı qoyan materializm, darvinizm özü elə elmin inkişafı nəticəsində puç olub getmişdir.

3. Elmlərin bu günkü sürətli inkişafı və hər gün dünyaya elan edilən yeni kəşflər sübut edir ki, hələ elmdə açılmamış çox səhifələr vardır. Bir elmi kəşf özündən sonra açılmamış minlərlə səhifənin varlığını göstərir. Elm inkişaf etdikcə bir tərəfdən varlığı dərk etmək yolunu işıqlandırır, bir yandan da hər kəşf özündən sonra yüzlərlə yeni suallar doğurur. Bir mütəfəkkirin sözü ilə desək «nə qədər ki, oxumamışdım, elə bilirdim hər şeyi bilirəm, elə ki, oxumağa başladım, oxuduqca gördüm ki, heç nə bilmirəm».

İslam Azərbaycan Respublikasının əhalisinin əksəriyyətinin dinidir.

Sovet imperiyası dövründə böyük məhdudiyətə məruz qalan islam özünün tarixi ənənəvi istiqamətlərini qoruyub saxlamaqla müasir zamanda ictimai həyata təsir göstərməyə başlayır.

Son 10 il ərzində ölkədə islamın dirçəlişinin geniş vüsət almasının əsas səbəbi ateist idarəetmə illərində yaranmış dini boşluqdur. Faktlar onu təsdiq edir ki, əhəlinin geniş təbəqəsi tərəfindən demokratiya mədəniyyətinin mənimsənilməsinə əngəl törədən amillərdən biri mürəkkəb və ziddiyyətli dini şəraitlə müəyyən olunur. Ötən illərin adətlərinə dönüş islam dininin rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyədə bərpa olunmasında başa düşülür.

Hər bir dinin, o cümlədən vətəndaş cəmiyyəti qurmaq baxımından özündə geniş teoloji potensial ehtiva etmiş islamın daşdığı mənəvi-etik, kulturoloji, ümumi-bəşəri dəyərlər əvəzinə ənənəvi atribut və görümlərin təbliğinə başlanmış və bu indi də davam etməkdədir. Bundan əlavə, hökumətin istiqamətverici humanitar siyasətinin olmaması da ən müxtəlif fundamental əhval-ruhiyyə

və fanatizmin yayılmasına münbit şərait yaradan boşluq əmələ gətirir.

Azərbaycanda bu proses erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş rayonlarda olan qaçqınların və bununla əlaqədar olaraq əhalinin ağır iqtisadi həyata düçar olmuş digər təbəqələrinin maraqlarına toxunur.

Bu istiqamətdə olan fəaliyyət obyektiv surətdə dinin təkmilləşməsi uğrunda hərəkətə keçə bilər. Allah qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən fərdlər və cəmiyyət bu hərəkətin maraqlı iştirakçılarına çevrilirlər. İslam dini maarifçiliyi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. *Qurana istinad prinsipi*

İslamın mənbəyini kosmik-ilahi vəhylərdən ibarət Quran təşkil edir. Əgər möminlər tərəfindən bu kitab Allah-Təalanın sözü kimi qəbul edilirsə, onda bir həqiqət də nəzərə alınmalıdır ki, bu kitab obyektiv məlumat daşıyıcıdır, tarixi- subyektiv, milli-subyektiv, ənənəvi-subyektiv mahiyyətdən azaddır və o, bütün zaman və məkana uyğun gəlir.

İslamın müasir ideoloji problemlərinin mənbəyi Quranda deyil dini ədəbiyyatdadır – hədislərdə, dini dəyərlərlə əlaqədar şəraitin yozmalarındadır.

Əksər müsəlmanlar üçün Quran və Sünne, Quran və müqəddəs hədislər öz əhəmiyyətinə görə eyni qüvvəyə malik mənbələrdilər. Dini təcrübə bir qayda olaraq islam, bütpərəstliyə ifadə müxtəlifliyini gətirərək və nəticə etibarlı ilə islamı Allah dinindən peyğəmbər, imamlar, mollalar, seyidlər, müqəddəs ocaqlar və s. dininə çevirən yuxarıda sadalanan ikinci dərəcəli mənbələrə əsaslanır.

2. *Qurani məntiqə əsaslanan Allaha ibadət prinsipi*

Əksər müsəlmanlar tərəfindən bu günədək tətbiq və təbliğ edilən Allaha ibadətin islamda əsasları bizim dinin Qurani məntiqə görə islamın mahiyyəti nəinki dinin zamanla ayaqlaşmasını, habelə fərdin və cəmiyyətin mənəvi

yüksəlişinə təsir imkanının genişləndirilməsini nəzərdə tutur. İslamda Allaha ibadətin ənənəvi əsaslarının ardıcılığı aşağıdakı kimidir: kəlməyi-şəhadət (Allahın vahidliyi haqqında şifahi şəhadət və Məhəmməd-peyğəmbərin Allahın rəsulu kimi missiyasının təsdiqi), namaz (dua), oruc (müsəlman qəməri təqviminin ramazan ayında tutulan oruc), zəkat (gəlirdən tutulan vergi) və həcc (Məkkəyə ziyarət). Allaha ibadətin yuxarıda sadalanan dini təcrübənin formaları ilə məhdudlaşdırılması dini tərəkürü durğunluğa düçar edir. İlk nazil olunmuş Qurani-Kərim orijinal dildən tərcümə edilərkən bu cür səslənir: «Yaradıcı Hökmranın adı ilə oxu». Şübhəsiz, müsəlman Allaha ibadətində Allah-Təalanın əzəl hökmünə riayət olunmalıdır. «Quran» sözü «karaa» felindən yaranıb və «oxumaq» mənasını daşıyır. Tanrı adından oxumaq Qurana görə nəinki müqəddəs kitablara, eləcə də dünyəvi kitablara aid edir. Qurani məntiqə görə elm və təhsil canqutaran məşğuliyyət kimi müqəddəs məzmun əldə edir.

Quranın ayələrində Tanrıya inanc məsələsinə fərdin ayrıca götürülmüş psixoloji durumu kimi baxılmır. Bu şəxsiyyətin fəal vətəndaş mövqeyi ilə əlaqələndirilir. Yaradıcı başlanğıc və istiqaməti özündə təsbit edən istənilən fəaliyyət Allaha ibadətin məzmununu təcəssüm etdirir. Bu məzmunun açıqlanması aşağıdakı kimi ifadə olunur: «İnam- xeyirxah iş».

Dualar, oruc, ziyarət, zəkat haqqında Quranda olan məlumat Allaha ibadətin bu formalarını bütün zamanlar üçün gündəlikdə saxlayır. Lakin Allaha ibadətin bu növlərinin də icrasında Quranın məntiqini rəhbər tutmaq lazımdır.

Beləliklə, ibadətin yeni prinsipi müsəlmanlar üçün aşağıdakı əsaslar üzərində qurulmalıdır: 1) Quranın oxunması; 2) maarifçilik (təhsilin alınması, elmdən məşğuliyyət, dərk etmə fəaliyyət və s.); 3) xeyirxah iş (ailəyə,

cəmiyyətə, dövlətə xeyir gətirən işlə məşğul olmaq); 4) ibadətin mənəvi, cismani, maddi formaları (Tək Allahın haqqında şifahi şəhadətnamə, dua, oruc, ziyarət, gəlirdən vergi).

3. İslami dəyərlərin təbliğində kütləvililiyi təmin edən prinsip

İslam ayrı-ayrı fərdlərin, din xadimlərinin, icmaların, təriqətlərin, məshədlərin, təşkilat və müəssisələrin ideoloji inhisarında olmamalıdır.

İnsanların dini mədəniyyət səviyyəsinin cəmiyyətdə əxlaqi iqlimin saflaşdırılması məqsədi odur ki, tarixən İslama etiqad edən əhali öz mahiyyətinə yaxın yozulmuş dininə sahib çıxmalıdır.

Buna nail olmaqdan ötəri aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

1.İslamda demokratiyanın dəyərlərinin təbliğinə həsr olunmuş müntəzəm tədbirlər keçirilməlidir (seminarlar, konfranslar, kurslar və s.)

2.Kütləvi informasiya vasitələrində dini mövzuların işıqlandırılmasında Qurani həqiqətlərə istinad etmək

3.Orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramına xüsusi fənn (Qurani dərslər) daxil edilməlidir.

4.Ali təhsil müəssisələrində Qurani məntiq fənninin tədris edilməsi.

5.Dini ayinlərdə ana dilinin işlədilməsinin tədricən təmin edilməsi.

Bu məsələ İslam dini məsələsinin həlli kontekstində, habelə ictimai-siyasi münasibətləri sistemində azlıqların dininin yerinin müəyyən edilməsi, ölkədə mənəvi iqlimin normalaşdırılması, sabitlik və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi kontekstində irəli sürülmüşdür.

4. Dövlət orqanları tərəfindən dini işlərin tənzimlənməsi prinsipi

Yəni vətəndaşların vicdan azadlığının icraası, dini etiqadın azadlığı (Allaha ibadət yerlərinin tikilməsi, dini adət və ənənələrin icraası, dini təfəkkür baxımından vətəndaşların istirahət günlərinə riayət olunması) dini tarixlərin qeyd edilməsi, dini motivlər üzrə xüsusi həyat tərzinin tətbiq edilməsi, dini icmaların yaradılması, dini ədəbiyyatların dərci və yayılması və s.) əhalinin dini tələbatlarının ödənilməsi, digər dövlətlərlə dini əlaqələrinin inkişafı və s. – bu dövlət qaygısının tənzimləmə və nəzarətinin predmeti olmalıdır..

5. Digər dinlərə münasibətdə tolerantlıq

Bu prinsip ölkə həyatında demokratik dəyərlərin təsdiqinin fəlsəfəsindən əhalinin dini mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsindən, dinlər arasındakı dialoq problemindən irəli gəlir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dini dözümlük nəinki vətəndaşların, digərlərin dini etiqad azadlıqlarına hörmət edilməsi konstitusiyaya vəzifəsindən irəli gəlir. O, eləcə də İslamın təbiətindən yaranan ilahi göstərişdir.

İslama etiqad edən şəxslər öz düşüncə tərzlərini və davranışlarını Quranın göstərişlərinə uyğunlaşdırmalıdır (dində məcburiyyət yoxdur).

6. Dinin siyasitləşdirilməsinin yolverilməzliyi prinsipi

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq dünyəvi dövlət sistemi dövlət idarəçiliyində dini qaydaların tətbiq edilməsini qəbul etmir. Dini hüquq qaydasının ölkədə bərqərar olunmasına yönəlmiş siyasi partiya və ictimai təşkilatların siyasi üsullarla mübarizəsini qanundan kənar elan etmək məqsədə müvafiqdir.

- İqtidarda və müxalifətdə təmsil olunan siyasi qüvvələr dini ayinlərdən siyasi məqsədlər üçün istifadə etməmələrinə dair razılığa gəlməlidirlər.

XX əsr, xüsusilə onun ikinci yarısı sosial-iqtisadi, siyasi həyatda, elm və texnikada baş verən dəyişikliklər və irəliləmələrlə səciyyələnir. Dünyada hər şey sürətlə dəyişir. İnsanların maddi və mənəvi həyata, gerçəkliyə, cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərinə baxışları da dəyişir. Cəmiyyət üzvlərinin hamısı dinə olan münasibətlərindən asılı olmayaraq, istesalatda və mədəni həyatda, habelə sosial-siyasi və ictimai həyatda fəal iştirak edirlər.

İndi, əsrlər boyu formalaşmış bərqərar olmuş ənənəvi təsəvvürlər yenidən nəzərdən keçirilir və qiymətləndirilir.

Hal-hazırda sosial-mənəvi tərəqqi sistemində İslam dininin yeri və rolunun araşdırılması diqqətəlayiq bir işdir.

Bu gün Azərbaycanda islama dair çoxlu ədəbiyyatlar çap olunmuşdur. Bunlar hər biri müxtəlif məsələlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Nə qədər kitablar, əsrlər yazılsa da islam amili o qədər geniş, o qədər vacib bir məsələdir ki, onun tarixinin, prinsip və əsaslarının, sosial-mənəvi tərəqqidə onun yerinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İslamın dini, fəlsəfi, sosial-siyasi təcrübəsinin öyrənilməsi müasir həyatımızda dinlə, dini-mənəvi dəyərlərlə bağlı məsələlərdə düzgün istiqamət göstərməyə imkan verir.

Dinlərin hər biri meydana gələrkən öz əxlaqi prinsiplərinin regionda yaşayan əhalinin o vaxta qədər riayət etdiyi həyat normaları əsasında bu dinlərin ilkin təsisçiləri olan xalqların yaşayış qaydaları arasındakı fərqlərlə müənasib surətdə bir-birindən seçilir. Məsələn, xristian və islam əxlaqi-etik normaları arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, əsasən Avropa və Ərəb Şərqi xalqlarının davranış qaydaları arasındakı oxşarlığa və fərqa əsaslanır.

Söhbətin İslamın əxlaqi-etik prinsiplərindən getdiyini nəzərə alaraq, bu dinin təsbit etdiyi davranış qaydalarına, həyat normalarına nəzər salmaq.

İslam əxlaq məcəlləsinə görə yaxşı, insan olmaq iki şeydən asılıdır: 1) yaxşı əməllərin sahibi olmaq; 2) pis əməllərdən uzaq olmaq. Əsl müsəlmanı səciyyələndirən cəhətlər bunlardır. Dünya və axirətin səadəti gözəl əxlaqda əldə edilir. Gözəl əxlaq, elm və ədəb öyrənmək yaxşı insanlarla dostluq etmək müsəlmanı səciyyələndirən mühüm cəhətlərdir. Cəzəli əməllər gözəl əxlaqın bəhrəsidir. Əxlaq təlimi ruh sağlamlığı deməkdir, o bədən üçün tibb elminin oynadığı rolu oynayır. Pis əməllər ruhun xəstəliyini göstərən əlamətlərdir. Əxlaq təlimi insanı pis əməllərdən çəkindirir, insanı rühən və cismən pak edir, mənəvi təmizlik bu təlimin bəhrəsidir. Nəfsin pis istəklərinə uymaq və pis yoldaşlarla oturub-durmaq, yaxşı əxlaqi tələblərə biganə qalmaq nəlayiq əməllər doğurur. İnsanın əməlləri, davranışı daim dəyişir, əks təqdirdə, nə tərbiyə üsulları, nə də cəza tədbirləri lazım olmazdı.

Dini dünyagörüşündən daha qədim tarixə malik olan əxlaqın bir şüur forması kimi dinin törəməsi olduğunu söyləmək düzgün olmaz. Çünki ibtidai icmai quruluşunun ilk çaqlarında yaşamış insanların din haqqında heç bir təsəvvürü olmadığı halda, onların müəyyən davranış qaydaları olmuşdur. On min illər keçdikdən sonra yaranmış dini baxışları və onları uyğun insan davranışını və mənəviyyatını bəşəriyyətin əxlaqi-etik normalarının sələfləri saymaq qərəzli və məntiqsiz səslənir.

Dinlərin hər biri meydana gələrkən, öz əxlaqi prinsiplərini regionda yaşayan əhalinin o vaxta qədər riayət etdiyi həyat normaları əsasında formalaşdırmışdır. Müxtəlif dinlərin əxlaq normaları bu dinlərin ilkin təsisçiləri olan xalqların yaşayış qaydaları arasındakı fərqlərlə müənasib surətdə bir-birindən seçilirlər. Məsələn, xristian və islam əxlaqi-etik normaları arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, əsasən Avropa və Ərəb Şərqi xalqlarının davranış qaydaları arasındakı oxşarlığa və fərqa əsaslanır.

Elmi dünyagörüşünə görə əxlaq real həyat şəraitindən irəli gəlir onun normaları konkret ictimai münasibətlərlə şərtlənir. Din əxlaqını ilahi mənşəyə malik olub, müqəddəs kitablarındakı ehkamlarda təzahür etdiyini göstərir.

Məlumdur ki, Quran dünyadakı 1 milyarddan artıq müsəlman üçün islamın mahiyyətini təmsil edən, həyat tərzinin ifadəçisi və tənzimləyicisi olan, ictimai mənə daşıyan müqəddəs, əvəzsiz tarixi və əbədi abidədir. İslamın dövlət dini olduğu ölkələrdə Quran kəlamları hüquq normalarının və qanunvericiliyin, şəriətin əsasını təşkil edir. Qurana münasibət müsəlmanlara olan münasibətin sinonimi kimi qəbul olunur. Qurandakı külli miqdarda əxlaqi-etik normalar və davranış qaydalarının və həyat normalarının özülünü təşkil edir. Buna görə də islamla maraqlanan hər kəs bu dinin dünyagörüşü xarakteri ilə yanaşı, müsəlmanların bütün həyat tərzini, yaşayış qaydaları, əxlaq normalarını müəyyən edən bir din olduğunu elə ilk baxışda görə bilər.

Quranın tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən kəlamları arasında tez-tez yada salınan tövsiyələr bunlardır: yalan danışma, vicdanını itirmə, qeybət etmə, şərab içmə, tiryək çəkmə, qumar oynama, adam öldürmə, oğurluq, tamahkarlıq, xəsislik, rüşvət alma, Vətəni sev, elm öyrən, mərifətli ol, yaxşılıq et. Diqqətlə nəzər salıb təhlil etsək görürük ki, həyatda rast gəldiyimiz bütün bədxahlıq və bədbəxtliklər əsasən göstərilən əxlaqi keyfiyyətlərə əməl etdirilmədikdə baş verir.

İlahi ənənələri, əxlaqi elmlərlə izah etmək biz tərəfdən də çox xətəlidir. İlahi əmrləri elmin nəticələri ilə izah etmək əslində doğru deyildir. Çünki yuxarıda da deyildiyi kimi, elm insan aqlının inkişafı ilə ortaya çıxan təsəvvürlərdən ibarətdir. İnsan ağı daim inkişafdadır və bu gün bizə doğru görülən elmi dəlil sabah puç olub gedə bi-

lən. Buna görə də dini və ilahi əxlaqı elmlə sübut etmək üçün elmi dəlillərlə istinad etsək, sabah puç olacaq elmi dəlillə bizim sübutumuz da silinib gedə bilər. Halbuki varlıq, var edən bizim düşüncə və iradəmizdən asılı olmadan vardır.

Ən əvvəl bunu nəzərə almaq lazımdır ki, elmlə dini müqayisə etmək və onları bir-birinə qarşı qoymağın özü kökündən yanlışdır. Çünki islam dini elmi təkzib etmir, rədd etmir, əksinə elmə yiyələnməyi, oxumağı, təhsil almaq üçün hər cür cəfaya qatılmağı əmr edir, məsləhət görür. Sizə yaxşı məlum olan «Elm Çində də olsa, onun ardınca gedin!», «Allah qatında şəhidin qanı ilə alimin mürəkkəbi eynidir», «Bir saat elmlə məşğul olmaq, altmış illik nafilə ibadətdən daha xeyirlidir» kimi onlarca, yüzlərcə hökmləri yuxarıda deyilənlərə bariz nümunədir.

İkincisi elmsiz insanların İslam həqiqətlərini dərk etməsi çox çətindir. Çünki elmin elə bir sahəsi yoxdur ki, Qurani-Kərim, ondan bəhs etməsin. Bildiyimiz kimi Allah bizə iki kitab –Kainat kitabı və Qurani-Kərimi verdiyini bildirir və bunların hər ikisini öyrənməyi əmr edir. Demək islam elmdən qorxmur, onu özünə rəqib bilmir, əksinə islamı anlamaq üçün elmdən bir açar kimi istifadə edir, onu özünə dost bilir. Elə isə, elmlə islamın və onun qaynaqlarının fərqli və ortaq cəhətlərini yaxşı bilməliyik ki, onlar arasındakı vəhdəti bilək, həqiqətləri daha aydın dək edək. Quran bütün zaman və məkanlara aiddir. O, dilçidən, hüquqşünasa, sosioloqdan psixoloqa, mütəfəkkirdən filosofa, fizikdən kimyaçıya qədər hər kəsə, hər əsrdə və hər təbəqəyə öz səviyyəsinə görə dərs verir. Qurani oxuyan insan «Quran mənə xitab edir, mənə məni izah edir» deyir. Quranda nəfs tərbiyəsi, ruh və qəlb təmizliyi vicdan mühakiməsi, ailə idarəsi, uşaq tərbiyəsi, ictimai münasibətlər, davranış və ədəb-ərkan qadalar, əxlaqi məsələlər, hüquq, iqtisad, kainatda hökm sürən qanunların,

elm və fənlərin əsasları mədəniyyət xariqələrinin məcmusu və daha nələr, nələr vardır.

Uzun illər boyu elm və din arasına bir sədd çəkilmişdir. Bəziləri bu gün də belə düşünürlər ki, din elmi nəticələrdən uzaq nəzəriyyələrdən ibarət bir fikir və düşüncələrdən, elm isə konkret tədqiqat və təcrübələr sayəsində əldə olunan nəticələrdən ibarətdir.

Belə düşünənlər unudurlar ki, elm, heç vaxt gələcəyə aid fikir irəli sürmür, yalnız bu gün əlimizdə olan nəticədən bəhs edir. Halbuki tarix sübut etmişdir ki, Quranda Allah Rəsulu da bəzi elmi təsbitləri əsrlərcə əvvəl xəbər vermiş və verdiyi xəbərlər sonradan təsdiq edilmişdir. Yaxud Onun o zaman söylədiyi çox şey çox əsr sonra dərk edilə, kəşf edilə bilmişdir.

Bir də unutmamaq lazımdır ki, məsələn, varlığın ən kiçik zərrəciklərdən ibarət olması, yer kürəsinin elpsvari olması, ayın yer, yerin günəş ətrafında, dövr etməsi, bununla belə, insanın ana bətnində inkişaf mərhələləri və bunlar kimi yüzlərlə Quran həqiqətlərini elm çox-çox sonralar kəşf edə bilmişdir.

Quran-i Kərim təbiət elmləri kitabı deyildir. Yalnız o, kainatı və insanı izah edən bir kitab olmaqla, hər şeydən xəbər verməklə, heç bir şeyi nəzərdən qaçırmamış (Ənam, 6/59), hər şey onun mündəricatına daxil edilmişdir.

Cəmiyyət həyatının sekulyarlaşmasının davam etməsinə baxmayaraq, din hələ uzun müddət qalacaqdır, özü də həyatın tələbi ilə dəyişikliklərə uğrayıb təzələnəcəkdir, yəni mütəmadi olaraq modernizə olunacaqdır. Deməli sosial antoqonizmlərin aradan qaldırılması nəticəsində dinin tezliklə ölüb gedəcəyi haqqındakı köhnə fikirlərdən əl çəkmək lazımdır.

NƏTİCƏ

Adamların dünyagörüşündə, şüur və məişətində dinin rolunun düzgün müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu sahədə respublikamızda çox zəngin təcrübə toplanmaqdadır. Müstəqil Azərbaycanın keçid dövründə qazandığı sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi nailiyyətlər insanlarda dini dünyagörüşün formalaşmasına maneə ola biləcək bütün ziddiyyətləri aradan qaldırmışdır. Dini şüur-ictimai şüurun formalarından olmaqla, insanın ona əhatə edən təbii və sosial gerçəkliyə münasibətinin mənəvi inikasının növlərindən biridir. İctimai şüurun ən qədim formalarından biri olan din uzun əsrlər boyu ümumi ictimai şüurun forması rolunda ləyaqətlə çıxış etmişdir. Tarixi, sosial şərait üzündən din-ibtidai-icma, quldarlıq, xüsusilə feodalizm dövründə ictimai şüurun bütün başqa formalarını öz təsiri altına almış, cəmiyyətin mənəvi həyatında mühüm rol oynamışdır. Müasir elm sübut edir ki, yer üzərində din ibtidai-icma formasının son mərhələsində təxminən 50-40 min il bundan əvvəl meydana gəlmişdir. İctimai şüur forması olmaqla din mürəkkəb struktura malikdir. Hər bir dinin quruluşuna əsasən üç ünsür daxildir: dini ideya və təsəvvürlər; dini hiss və əhvali-ruhiyyə; dini ayinçilik (dini kult) və ya fəaliyyət. Eyni zamanda dini təsisatlar (məscidlər, sinaqoqlar, kilsələr və s.) vardır ki, onların fəaliyyətindən yaranan normalar, qaydalar, ideyalar və s. dini şüurda mühüm yer tutur.

Respublikamızda Azərbaycan Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 20-də qəbul etdiyi «Dini etiqad azadlığı haqqında» yeni qanuna əsasən vətəndaşlara vicdan azadlığı vermişdir. Kim istəsə azad surətdə dini ayinləri icra edə bilər və ya dinə etiqad etməz. Dinə etiqad edib etməmək azaddır, şəxsin vicdan işidir. Qanun tələb edirdi ki, hər bir kəsin dini hissələrinə hörmətlə yanaşsın. Dini etiqada

görə təqib, ədavət qanunla qadağan edilmişdir və bunu pozanlar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Ümumiyyətlə, din ən qiymətli mənəvi dəyərdir. Əslində mənəvi sərvət, mənəvi dəyər də mədəniyyət amilidir, mahiyyət etibarilə sosial səciyyə və əxlaqi fikir tarixində mənəvi dəyərin iki cəhəti xeyir və şər –cəhəti xüsusi vurğulanmışdır. Bura faydalı və faydasız, əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz cəhətlər də daxildir. Mədəni dəyərlərin əsasını mənəviyyətin humanist anlaşılması təşkil edir. Bu yoxdursa heç bir mənəvi dəyərdən söhbət belə gedə bilməz. Deməli, əsil dəyər insana xidmət etməli, humanist məzmunu malik olmalıdır. Mənəvi dəyərlərdən ən mühümü olan islam dini insanlara xidmət etməkdə öncül yerlərdən birini tutur. İslam dini sosial tərəqqiyə düşmən deyil. Əksinə onun yol yoldaşdır. Məlum olduğu kimi tərəqqi-bəşər cəmiyyətinin irəliyə doğru tarixi inkişafının zəruri istiqaməti və tendensiyasıdır. İnsanlar zaman-zaman irəliyə doğru inkişafa meyilli olmuşdur. Hər bir yeni mərhələ köhnəyə nisbətən mütərəqqidir, sosial tərəqqinin yeni, daha yüksək mərhələsidir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə sosial tərəqqinin həqiqi meyarı istehsal üsulunun özüdür. İstehsal üsulları bir-birini əvəz etdikcə hər bir dövrün tərəqqi tipini formalaşdırır. İslam dininin sosial doktrinası özünün spesifikası ilə digər dinlərdən köklü surətdə fərqlənir. Monoteizmin- islamın sosial-siyasi doktrinası Qurani-Kərimdə və peyğəmbərin sünnəsində ifadə olunmuş düz yolun ideologiyasıdır. O insanın yaratdığı deyil, pərvərdigarın yuxarıdan göndərdiyidir. Elə buna görə də həmin ideologiya bu qədər güclüdür və təkə müsəlman dünyasına deyil, qeyri-müsəlman dünyasına da güclü təsir göstərə bilir. Allahın göstərişləri azad və güclü şəxsiyyətin- qəhrəmanın obrazını yaradır. Həmin qəhrəman dünyanı dəyişir və **şəri** rədd edir. Monoteizmin doktrinası elm üçün, tərəqqi üçün və yüksək texnologiyaların

mənimsənilməsi üçün açıqdır. Müsəlman və müsəlman olmayan dövlətlərin ərazilərində yaşayan müsəlmanlar üçün islamın sosial-siyasi doktrinasına nələr daxildir.

1) *Hər şeydən əvvəl islam həyat tərzidir.* Digər dinlərdə birinci yeri kult tutursa, buna əsasən mif formalaşdırılırsa, sonra isə dini hüquq (kanon) yaradılır. İslam isə kulta deyil, hər şeyə qadir Allahın göstərişləridir. Bu göstərişlər isə Qurani-Kərimdə öz əksini tapmışdır. İnsanın sosialhəyatı ailədən tutmuş cəmiyyətə qədər hər şeyin nizamlanması üçün islam çox iş görmüşdür. Müsəlmanın həyatının sosial dayaqlarına hər hansı bir qəsd, dindarların dini əqidə və hisslərinə təcavüz kimi qəbul olunur və ən radikal protestə gətirib çıxara bilər.

2. *İslam –kilsə iyerarxiyasının olmadığı dindir.* Dindar ibadət üçün və günahlarının bağışlanması üçün heç bir vasitəçiyə ehtiyac hiss etmir. İmam- ibadət vaxtı öndə durandır, müəllimdir, ilahiyatçıdır. Mübahisələr zamanı hakimdir. Cümə günləri məsciddə ibadət etmək məcburidir. Əgər buna imkan olursa hər hansı rahat bir yerdə kollektiv şəkildə namaz qıla bilər. XX əsrdə ki, müsəlmanlar iyerarxiyasız yaşaya bilmişlər. Elə buna görə də İslamda dünyəvi və dini hakimiyyəti bir-birinə qarşı qoymaq demək olar ki, yoxdur.

3. *İslam- elm və rəşadət biliklər dinidir.* Peyğəmbərin hədislərindən birində deyilir. «Biliyə yiyələnmək hər bir müsəlmanın (həm kişi, həm də qadının) vəzifəsidir».

Qurani- kərimdə və hədislərdə dönə-dönə deyilir ki, həqiqi alim mömünlərdən daha çox Allaha yaxındır. IX-XIII əsrlərdə Avropada cəhalət, barbarlıq hökm sürdüüyü halda islam universitetlərin açılmasına, fəlsəfənin, hüququn, riyaziyyatın, tibbin, kimyanın və digər eləmlərin inkişafına maarif və təhsilin çiçəklənməsinə yardımçı olmuşdur. Avropa renessansı şərq-islam modelinin əvvəlcə

sufi təriqətləri vasitəsilə Avropa zəmininə keçirilməsindən sonra başlanmışdır. Məlum olduğu kimi bir çox Xristian din alimləri sufi təriqətlərinin üzvləri olmuşdur.

4. *İslam- realizm və rasionel hüquqi dini sayıla bilər.* Allah tərəfindən yaradılan hər şey insanın rifahı üçün yaradılmışdır. Müsəlman hər işin həddini bilməli, lakin təbii nemətlərdən imtina etməməli, burada da əndazədən çıxmamalı, belələklə nə özünə, nə də onu əhatə edənlərə zərər vurmamalıdır. Müsəlman hüququ həyati nemətlərdən istifadə də ağılı məhdudlaşmaları nəzərdə tutur. Lakin burada rahib və rahibəlik institutu qadağandır. Oruc (ramazan ayında) günün ancaq işıqlı vaxtlarına aiddir. Səfərdə olanlar, uşaqlar və zəiflər oruc tutmaqdan azad dirlər. İslamda mistika Qurani-Kərim və Peyğəmbər sünnəsi çərçivəsində məhdudlaşdırılmışdır. İslamda zərdüştlükdən qalma və ondan xristianlığa keçmə ruhün və bədənin bir-birinə qarşı, qoyulması, maddinin mənəviyyə qarşı, dinin siyasətə qarşı qoyulması prinsipi yoxdur. Qurani-Kərim hətta siyasətlə məşğul olarkən belə mənəvi postulatları unutmamağı tövsiyyə edirdi. İnsanların heç biri İlahi xüsusiyyətlərə malik ola bilməz. Müsəlman üçün ancaq Allah müqəddəsdir. Yerdəki həyat müqəddəsləşdirilmir. Elə buna görə də insanın təfəkkürü və əməlləri rasionel və pragmatikdir.

Qurani-Kərimdə müqavilə münasibətlərinə prioritetliyin xas olduğu göstərilir. Əgər müharibə aparan düşmən sülh istəyirsə döyüş əməliyyatları az bir zaman kəsiyində dayandırılmalı düşmənlə sülh danışıqlarına gedilməlidir.

Qurani-Kərimdə yerdə kollektivçiliyə mühüm yer verilmişdir. Əgər dindar bu və ya digər məsələdə şübhəyə düşübsə, o zaman həmin məsələnin həllində icma-şura iştirak etməlidir. Burada Qurani- Kərimin göstərişləri və Peyğəmbər sünnələrin dedikləri həlledici rol oynayır.

5. *İslam-fəal sosial fəaliyyət dinidir.* Qurani –Kərimin və Peyğəmbər surəsinin bütün pafosu ona yönəldilmişdir ki, Allahın dindarlara müraciətinə haqq qazandırılır. Allah isə demişdir: «Mən sənə Qurani və sünnəni verdim, indi özün hərəkət elə». İslam üçün Allahdan hansısa möcüzə göstərməyi tələb etmək səciyyəvi deyildir. Deməli islam uşaqlıqdan mübarizlik psixologiyası tərbiyə edir, həyatın çətinliklərini müstəqil aradan qaldırmağı tövsiyyə etmişdir. Müsəlman üçün ideal olan- elə bir qəhrəmandır ki, bütün varlığını Allaha həsr etsin və dünyanı İlahinin göstərişi ilə müstəqil şəkildə təzədən qursun. İslam üçün ələbaxımlıq, şərə müqavimət göstərməmək xarakterik deyildir. Sosial passivlik, ədalətsizliklə barışmamaq da bura daxildir. Ədalət uğrunda mübarizə, dünyanın müvafiq sosial-siyasi cəhətdən təzədən qurulması monoteizm ardıcıllarının mənəviyyəti əsasında durur.

6. *İslam- güclü və azad şəxsiyyət dinidir.* İslam hər bir kəsdə şəxsi ləyaqət hissi tərbiyə edir. Bura şərəf anlayışı, özünün cəmiyyət üçün vacibliyinin dərk edilməsi də bura daxildir. Xristianlıqdan fərqli olaraq İslam qəti surətdə insanı etmədiyi günaha görə «ilk günah» təsdiqləndirilməsinin əleyhinə çıxır. Guya bu günah Adəm vasitəsilə onun övladlarına keçmişdir. İslam bunu yəni şəxsi məsuliyyət daşınması hissini qəti surətdə inkar edir. Həmin xristian konsepsiyasına görə insan azad doğulmur, o göylərin ağası Allahın qulu olduğundan sonralar hökmdarın qulu olmağa məcbürdür. Bunu biz Hindistanda Kasta sisteminin konsepsiyasında da aydın görə bilərik. Bu isə inamın tam hüququ olmadığını, «ilk günahın», daşıyıcısı olduğuna inandırır. Dindar gündəlik ibadətində özünün günahkar olduğunu etiraf etməlidir. Özünü təhqir edən sözlərlə adlandırılmalıdır.

Monoteizmə görə insan azad doğulur, Adəm və Həvvanın günahına görə heç bir məsuliyyət daşmır.

Ancaq özyünün şüurlu və şəxsən etdiyi cinayətə görə məsuliyyət daşıyır. Ona görə də islam düşünülmədən edilən səhflərə çox yumşaq münasibət bəsləyir, şüurlu cinayətə qarşı isə çox ciddidir.

7. *İslam təbii və sağlam vətənpərvərliyi təsdiq dir.* Müsəlman özünü, qohumlarını kiçik ailəni- öz vətəninə böyük ailəni- xarici müdaxilədən o cümlədən yaxınlarının əmlakını müdafiə etməyə borcludur. Allahın hər şeyə qadirliyinə inanan dindir- döyüşdə ölümdən qorxmur; əgər o özünü, ailəsini qohumlarını və vətəninin müdafiə edərkən ölürsə, o şəhid sayılır, əqidəsi dini uğrunda ölən kimi o əbədi cənnətlə mükafatlandırılır. Bununla da islam milli və beynəlmiləlin, maarifçi vətənpərvərliklə və pragmatikliklə çulğaşdığını təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, sosial mənəvi tərəqqi sistemində İslam dini özünəməxsus yer tutur. İslamın mədəniyyətlə əlaqəsi də böyük olmuşdur. Nəticədə islam dini sosial-mənəvi və siyasi konsepsiyalar yaratmışdır. Həmin konsepsiyalarda mənəvi dəyərlər, xüsusi islami dəyərlər mühüm yer tutur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. 101 hədis, B.: 1990, s.8-30.
2. Aslanova R. İslam və mədəniyyət. B.: 2002. 405 s.
3. «Azərbaycan» qəzeti, 13 aprel 1990-cı il.
4. Bağırov B. Mədəniyyətlər mübarizəsi və İslamın zəfəri.//İşığa doğru, 2005, №4, s.136; 139
5. Balayev M.A. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. B.: 1991. 250 s.
6. Cəlilov M. Cəmiyyət. Din və Ateizm. B.: 1985. 260 s.
7. Cəlilov M. Dinşünaslığın əsasları. B.: 1998. 180 s.
8. Cəlilov M. Elmi-texniki inqilab və şəxsiyyətin dünyagörüşü. B.: 1986. 126 s.
9. Cəlilov M. Əmək və islam dini. B.: 1985. 52 s.
10. Dönüş mərhələsində qlobal idarəetmə: Dəyişilən cəmiyyətdə sülhün qurulmasına innovasiya yanaşmaları. (Beynəlxalq seminarın materialları) B.: 2005, s.148-149
11. Engels F. Anti-Dürinq. B.: Azərnəşr 1967. 480 s.
12. Engels F. Təbiətin dialektikası. B.: Azərnəşr 1966. 360 s.
13. Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. B.: Azərnəşr 1991.200 s.
14. Əhədov A. Azərbaycanda islamın modernləşdirilməsi. B.: Azərnəşr 1995. 157 s.
15. Əhədov A. Həyat, qanun və din. B.: 1978. 86 s.
16. Əhədov A. «Müqəddəslərə» pərəstiş: mahiyyəti və müasir qalıqları haqqında. B.: Azərbaycan SSRİ «Bilik» cəmiyyəti 1986. 47 s.
17. Əkbərov F., Camaloğlu N. İnsan mənəviyyat və cəmiyyət. B.: s.300
18. Əliyev Ə. Din və mənəviyyat. B.: 1986. 190 s.

19. Əliyev R. Baş redaktordan. // Azərbaycan Respublikası Dini qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Bülleteni. №8, 2003, s.4-5
20. Əliyev R. Baş redaktordan. // Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Bülleteni, №9, 2004, s.4
21. Əliyev R. Dinin əsasları. B.: 2003, 90 s.
22. Əllamə Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai. Dinlə tanışlıq. Bakı, 2004. 220 s.
23. Həzrət Əlinin kəlamları, B.: 1991. 80 s.
24. Xəlilov S.S. Elmi-texniki tərəqqi: bu gün və sabah. B.: 1988, 136 s.
25. İslam araşdırmaları. 1-10 buraxılış. İrşad. B.: 2001.
26. İslamda ailə tərbiyəsi. «Dünya» nəşriyyatı. B.: 1996. 102 s.
27. «İslam» qəzeti, 27 iyul, 1991-ci il
28. İslam. Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. B.: Elm, 1994, 336 s.
29. İzzətbəyoviç Əli. İslam və müasirlik. B.: 1997, 45 s.
30. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. B.: 1999. 340 s.
31. Kərimov T.M. Şəriət və onun sosial mahiyyəti B.: 1987.
32. K.Marks və F.Engels. Din haqqında. B.: Azərnəşr 1965. 324 s.
33. «Kommunist» qəzeti, 23 may 1991-ci il.
34. Köçərli F. Müasir dindarın mənəvi aləmi. B.: 1971, 48 s.
35. Qafqaz müsəlmanları ruhani idarəsinin arxivi. 1969, iş №2.
36. Qafqaz müsəlmanları ruhani idarəsinin arxivi, 1970-ci il, iş №4.
37. Qəşəmoğlu Ə. «Sosial» anlayışının dəqiqləşdirilməsi zərurəti.//Dünya. Cəmiyyət. Fəlsəfə. B.: 2004. s.86-92
38. QMRİ-nin arxivi, 1970-ci il, iş №4.

39. QMRİ-nin arxivi, 1982-ci il, iş №3, sənəd 3, s.4
40. QMRİ-nin arxivi, 1986, iş №3, s.18
41. Qrunebaum Q.E.Fon. Klassik islam (600-1258). B.: 1998. 248 s.
42. Quluzadə M. Azərbaycan Dövlət və din münasibətləri (İslam dininin Timsalında. 1920-2000-ci illər). B.: 2002. 300 s.
43. Qurani-Kərim. B.: 1992. 714 s.
44. Qurbanov Ə. Azərbaycanda islamşünaslığın aktual problemləri. B.: 1997. 438 s.
45. Qurbanov Ə. Nəzəri dinşünaslığa giriş. B.: 1996. 68 s.
46. Lenin V.İ. Əsərləri, 38-ci cild. 1964. 683 s.
47. Masse Anri. İslam, B.: 1992. 256 s.
48. Məmmədov A. İslam fundamentalizmi: mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları. B.: Nurlan, 2004. 112 s.
49. Məmmədov A. İslamda əsas sosial-fəlsəfi anlayışlar. B.: 2001.
50. Məmmədov M. İncəsənət və din. B.: Gənclik 1971. 397 s.
51. Məmmədov M.S. Sosial tərəqqi və din. B.: Elm 1985. 196 s.
52. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. B.: 1973. 173 s.
53. «Odlar yurdu», qəzeti, 1989-cu il, iyul, №11
54. Panova V. F., Vaxtin Y. B. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı. B.: Ozon 2003. 512 s.
55. Pravda, 1 aprel, 1977.
56. Səttarov M.M. Adi şüur və onun inkişaf dialektikası. B.: Elm 1978. 104 s.
57. Səttarov M.M. N.Nərimanov və din. B.: 1998. 54 s.
58. «Sovet Şərqiinin müsəlmanları» jurnalı. Daşkənd: 1972, №1-2, s.12-13.

59. SSRİ Nazirlər Soveti yanında dini işlər Şurasının Azərbaycan Respublikası üzrə Müvəkkilinin cari arxivi, 1969, iş № 2.
60. Şükürov A. Fəlsəfə, B.: 2002. 492 s.
61. Şükürov A. İslam, adət, ənənə. B.: 1981. 73 s.
62. Süleymanzadə B. Əli Şəriəti və onun «İnsanın daimi təkmilləşmə yolu» konsepsiyası. // «İşığa doğru» jurnalı, №4, 2005, s.56

Türk dilində

63. İslam. İlmihali, İstanbul: 1990, s.242-256.

Rus dilində

64. Авдиев И.М.: Мамедов А.М. Актуальные проблемы современного ислама. Б.: 1990, вып 3, s.52-94.
65. Авксентьев А.В., Мавлютов Р.Р. Книга о Коране. Ставрополь: 1979. 191 с.
66. Ахмедов А. Социальная доктрина Ислама. М.: 1982, 270 с.
67. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Б.: Азернешр 1982. 340 с.
68. Ацамба Ф.М. Кириллина С.А. Ислам в современном мире. 1) История религии. Б.: 2.т; Т.2. М.: 2002, s.603.
69. Аширов Н. Ислам и нации., М.: Политиздат 1975. 144 с.
70. Аширов Н. Нравственные поучения современного Ислама. М.: 1977.
71. Аширов Н. Эволюция Ислама в СССР. М.: Политиздат 1972. 152 с.
72. Бабосов Е.М. Научно технический прогресс и религия. М.: 1973. 112 с.
73. «Бакинский рабочий», 2 октября 1986 года.

74. Баландин Р. Великие тайны бытия. Религия. Философия. М.: Олма-Пресс, 2000. 128 с.
75. Барабаншиков В.А. Некоторые теоретические и практические вопросы педагогики высшей школы. Казань: 1976, 240 с.
76. Большаков Д.Г. История Халифата. Т.1 Ислам в Аравии 570-633, М.: 2000. 312 с.
77. Борунков Ю.Ф. Структура религиозного сознания. М.: Мысль 1971. 176 с.
78. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма М.: 1990. 340 с.
79. Вопросы научного атеизма, выпуск 25. М.: 1980.
80. Газета «Известия», 20 марта, 1984 года.
81. Газета «Известия», 22 марта, 1984 г.
82. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. М.: 1935, Т.8, s.339.
83. Генон Р. Влияние исламской цивилизации на Европу// Вопросы философии. 1991, №4, s.54-57
84. Гордон-Полонская Л.Р. Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана. И.: 1963. 165 с.
85. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. М.: Наука 1969. 184 с.
86. Джаббаров И. Общественный прогресс, быт и религия. Ташкент: 1973. 104 с.
87. Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современной Иране, М.: Наука 1975. 171 с.
88. Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М.: Политиздат, 1990. 160 с.
89. Зарубежный Восток и современность. М.: Наука 1981, т.3. 528 с.
90. Изречения Магомета не вошедшие в Коран, Б.: 1990. 88 с.
91. Ионова А.И. «Мусульманский национализма» в современной Индонезии. М.: 1972. 172 с.

92. Ионова А.И. Ислам в Юго-Восточной Азии (проблемы современной идейной эволюции). М.: 1981. 210 с.
93. Ислам в истории народов Востока. М.: Наука 1981. 197 с.
94. Ислам в СССР. М.: Мысль, 1983. 173 с.
95. Ислам. Исторические очерки. М.: Наука 1991. 232 с.
96. Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука 1991. 315 с.
97. История религия. Т. 1-2, М.: 2002. Т.1 639 с., Т.2 463 с.
98. К.Маркс и Ф. Энгельс. Соч., Т.2. 1929. 590 с.
99. Клочков В.В. Религия, государство, право. М.: Мысль 1978. 287 с.
100. Ключников Б. Исламизм, США и Европа. М.: 2003, 316 с.
101. Конференция всех религий и религиозных организаций посвященная проблемам защиты мира. М.: 1952, с.176
102. Кулаков А.Е. Религии мира. М.: 1996, 386 с.
103. Макатов И.А. Ислам. Верующий. Современность. Махачкала: 1974, 103 с.
104. Маят Е.В. Социальный прогресс и кризис религии. М.: 1971. 64 с.
105. Мень А. История религии. М.: 1994. 640 с.
106. Мизун Ю.В., Мизун Ю.Г. Ислам и Россия. М.: «Вече», 2004. 122 с.
107. Миркина З., Померанц Г. Великие религии мира. М.: Рипол, 1995. 340 с.
108. Миротворческая деятельность религиозных организаций в СССР. М.: 1977. 96 с.
109. Митрохин Л.М. Философия религии. М.: 1993. 154 с.
110. Мчедлов М. П. Религия и современности. М.: Политиздат 1982, 272 с.

111. Мюллер А. История Ислама т.1-3, М.: Астрель 2004.
112. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Б.: Азернешр 1980. 375 с.
113. Население СССР- справочник. М.: Политиздат 1983. 191 с.
114. Оливер Пол. Мировые религиозные верования. М.: 2003. 160 с.
115. Петрученко О. Латинско-русский словарь. М.: 1999. 702 с.
116. Примаков Е.М. Ислам и общественное развитие зарубежного Востока. Ежегодник. Религии мира. История и современность. М.: 1982. С.32-50
117. Религия и общественная мысль народов Востока. М.: Наука 1971. 264 с.
118. Религия и общественная мысль стран Востока. М.: Наука 1974. 336 с.
119. Религия. История и современность. М.: «Юнити», 1998. 18 с.
120. Рустамов Ю.И. Ислам и общественная мысль современной Турции. Б.: 1980. 120 с.
121. Смирнов Н.А. Мюридизм на Кавказе. М.: 1963. 134 с.
122. Степанов Р.Н. Некоторые наблюдения относительно современных процессов в Исламе. Ислам в истории народов Востока. М.: 1981, 197 с.
123. Тойнби А. Столкновение цивилизации. В кн: Цивилизации перед судом истории. – СПб: 1996. 502 с.
124. Токаров С.А. Религия в истории народов мира. М.: Политиздат 1986. 575 с.
125. Томпсон М. Философия религии. М.: 2002. 162 с.
126. Угроза Ислама или Угроза исламу? (по итогам международной конференции М.: 2001) 210 с.

127. Унамуно М.Де. О трагическом чувстве жизни. М.: 1966. 156 с.
128. Уотт У.М. Влияние Ислама на средневековую Европу. М.: Наука 1976. 128 с.
129. Фенербах Л. Избранные философские произведения. В 2 т.- М.: 1955, Т.2. 728 с.
130. Философия XX века. М.: 1997. 186 с.
131. Философия. М.: 1996. 510 с.
132. Философский Энциклопедический словарь. М.: 1983. 564 с.
133. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. М.: Наука 1965. 311 с.
134. Фролова Е.А. Проблемы веры и знания в арабской философии. М.: 1983, 168 с.
135. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: 1990. 64 с.
136. Хаммудах Абдалати. Ислам какой он есть. Б.: 1999. 174 с.
137. Хрестоматия по исламу. М.: 1994. 280 с.
138. Шантепи де ля Соссей. История религий. М.: 1899. 480 с.
139. Этика. Минск: Новое знание. 2002. 509 с.
140. Яблоков И.Н. Религиоведение. М.: 1998. 768 с.

İngilis dilində

141. Humphreys R.S. Islam and political ualues in Sandi Arabia, Egypt and Suria \ Middle East Journal. 1979, vol. 33. P.17.
142. Rodinson M. Islam – facteur de conservatisme on de progres- P., Ponvoirs, 1980. P.32

*Çapa imzalanıb . 10. 2008. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi ç.v. Sifariş . Sayı .*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
